

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ OSMANLI-İRAN
İLİŞKİLERİNDE ATABAT-I ALİYAT
(SAMERRA, KERBELA, KAZİMİYYE, NECEF)**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Rasool ARABKHANİ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ**

Ankara-2012

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**SULTAN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ OSMANLI-İRAN
İLİŞKİLERİNDE ATABAT-I ALİYAT
(SAMERRA, KERBELA, KAZİMİYYE, NECEF)**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Rasool ARABKHANİ**

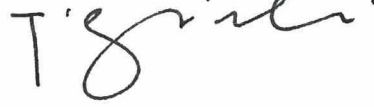
**Tez Danısmanı
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ**

Ankara-2012

ONAY

Rasool ARABKHANI tarafından hazırlanan “**SULTAN II.ABDÜLHAMİT DÖNEMİ OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDE IRAK**” başlıklı bu çalışma, **08.10.2012** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında Doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

(Danışman)
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ

(Üye)
Prof. Dr. Mustafa TURAN

(Üye)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

(Üye)
Doç.Dr.M. Ali ÇAKMAK

(Üye)
Doç.Dr.Konuralp
ERCİLASUN

ÖNSÖZ

İrak'ta Atabat-ı Aliyat olarak adlandırılan bölge, Şiiilerin yaşadığı Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra şehirlerinden oluşmaktadır. Bu bölge 16 yy.dan Osmanlı imparatorluğunun yıkılmasına kadar süren zaman zarfında, Osmanlı ve İran toplumunu birleştiren ve zikredilen devletlerin siyasi ilişkilerinde en etkili unsurlardan biri olarak değerlendirilmiştir. İranlıların mukaddes toprakları sayılan, Şiiilerin türbeleri Atabat-ı Aliyat'ta bulunması hasebiyle İran halkının ve devletinin, Osmanlı imparatorluğunun sınırları içindeki bölgelerden bu topraklara olan ilgisi diğer bölgelere oranla daha fazladır. Bu kutsal topraklara yılda sayısız İranlı ziyaretçinin gitmesi, Osmanlı ve İran toplumları için yeni siyasi, iktisadi ve içtimai olayları kendisiyle birlikte getirmekteydi. 19yy. boyunca, Hanefi mezhebine mensup Osmanlı imparatorluğu topraklarında yer alan Atabat-ı Aliyat'ın coğrafi konumu, Şii devleti olan İran ile komşuluğu, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a olan uzaklığı, merkezden gelen buyruklarına kulak asmayan Bağdat paşalarının siyasi oyunları ve başına buyruk uygulamaları, Şii mezhebine mensup İranlı dini rehberlerin mekânı ve dini faaliyetlerinin merkezi olması hasebiyle iki devlet arasındaki ilişkilerde karışıklıklar meydana getirmiştir.

Zehap antlaşması (1639) yapılmadan ve Osmanlı ve İran devletlerinin sınırlarının tespit edilmesinden öncesine kadar her iki devlet Atabat-ı Aliyat'a hüküm sürmek çabasıındaydı. Bu rekabet uzun zaman Osmanlı ve İran devletleri arasında siyasi ve askeri çatışmalara sebep olmuştur. İran devleti bu topraklara tarihi, kültürel ve dini bağlılığın olması hasebiyle, kendinde bu şehirler üzerinde hakimiyetini tarihi ve tabii hakkı olarak görmekte ve bölgeyi çeşitli yöntemlerle hakimiyeti altında tutmaya çalışıyordu. Bir taraftan da, Osmanlı imparatorluğu İslam Hilafet makamına sahip olarak, kendi hâkimiyeti altındaki toprakları korumaya çalışıyordu. Zehap antlaşması yapıldıktan ve Şii Safavi devletinin yıkılmasından sonra her ne kadar daha sonraki yıllarda İran topraklarında Atabat-ı Aliyat hakkında düzensiz ve istikrarsız çabalar

devam etmişse de, İran padişahları bu toprakları tekrar kendi hâkimiyetleri altına tutmakta başarısız kalmışlardır.

19. yüz yıla girilmesi ve Kaçarlı Hanedanlığının (1796–1925) kurulmasıyla, Atabat-ı Aliyat'ın manevi nüfuzu İran'ın siyasi ve içtimai sahalarında öncesinden daha etkili bir hale geldi. Halkın dini önderleri olan, Şii ulemanın tedricen İran'dan Irak'a göç etmesi, İran'ın siyasi ve içtimai nüfuzunun bu topraklarda artmasına ve Atabat-ı Aliyat'ın Şii mezhebinin dini merkezi haline gelmesine sebep oldu. Kaçarlı Hanedanı Sultanlarının, Şii dini rehberler ile kaçınılmaz olan bağları, onları ulemanın himayesi altında olmaya mecbur kıldı. Kaçar Hanedanı Sultanları tarihi iddiaları doğrultusunda Şiiilerin asli hamî ve koruyucu unvanını elinde bulundurup, halkın rızasını kazanarak, bu topraklar üzerinde daha fazla tasallut etmeye çabalıyorlardı.

II. Abdülhamit döneminde, imparatorluğun doğu bölgeleri arasında yer alan Şii Irak, birkaç açıdan öneme haizdir: Öncelikle, Irak'ın güney aşiretleri arasında Şiilik eğiliminin artış göstermesi, ikinci olarak, Irak'ta İran devletinin Irak Şii toplumu ile tarihi ve dini ortaklıkları dolayısıyla Irak'ta ortaya çıkan siyasi sorunlar ifade edilebilir. Üçüncü olarak, Atabat-ı Aliyat'ta yerleşik şiiiler ve nüfuzla sahip olan şii müctehitlerle muamelesi, dördüncü olarak, bu topraklarda İran ile iktisadi ve siyasi münasebetleri düzenlemede mevcut olan maddi ve manevi potansiyellerin etkisi, beşinci olarak, yerli Sünni ve Şiiilerin rekabetleri ve son olarak, II. Abdülhamit İslamçılık ve Panislamsm siyasetinin gerçekleşmesinde Atabat-ı Aliyat'ın konumu beyan edilebilir.

Irak'ta Şii kutsal mekânların önemi sadece daha önce belirttiğimiz unsurlardan ibaret değildir. Bu topraklar, çok sayıda İranlının bulunduğu topraklar ve Osmanlıdaki ıslahat ve yenilik hareketlerinin İran'a intikalinde etkin rolü olan çeşitli siyasi liderlerin faaliyet alanıydı. İran'da, sonunda Meşrutiyet taraftarlarının ayaklanmasıyla son bulan, istibdat karşıtı ve ıslahat hareketlerin büyük bir kısmı Atabat-ı Aliyat'tan Şii ulema tarafından yönlendirilmekteydi.

Bu araştırma'nın amacı, 19yy.sonunda, II.Abdülhamit döneminde Atabat-ı Aliyat'ın Osmanlı ve İran ilişkilerindeki önemini araştırılmasıdır. Bu Tez'de iki aslı soruya cevap verilmek istenmiştir. Bu iki asli soru çerçevesinde, bir takım fer'i sorulara da araştırmanın çeşitli bölümlerinde cevap verilecektir. Birinci soru: Atabat-ı Aliyat bölgesinde, Osmanlı ve İran devletleri arasındaki münasebetlerde en önemli belirleyici unsur nedir? Bu soru, Tez'in çeşitli bölümlerinde aşağıdaki farazi sunumla araştırılıp beyan edilecektir: Atabat-ı Aliyat'a yerleşmiş âli makam Şii uleması, İran halkının gayri resmi ve dini rehberi unvanıyla, İran toplumunun kamoyunu ve Irak dâhilinde Şiilerin çeşitli sorunlarını yönlendirme gibi en önemli role sahip olmuştur. Osmanlı ve İran devletleri ulemanın bu potansiyelinden kendi menfaatleri doğrultusunda faydalanmaya çalışmışlardır. İkinci soru, birinci soruyla irtibat içerisinde olarak Osmanlı'nın Irak Şiiliği ile uyguladığı siyasetiyle ilgilidir. Osmanlı devleti Atabat-ı Aliyat'ta yürürlüğe koyduğu uygulama ve siyasetlerde ne derece başarılı olmuştur? Bu soru için farazi sunum aşağıda belirtilmiştir: Osmanlı devleti, Irak Şiiliği konusunda düzenli ve sabit bir siyaset gütmüyordu ve Bab-ı Ali'nin Bağdat'taki mahalli hükümet yönetimi ile Irak'taki Şiilikle ilgili meselelerde uygulama farklılıkları bunun en önemli göstergesidir. Bu yüzden Osmanlı devletinin siyaseti, Atabat-ı Aliyat'ta tam bir kontrol sağlayamamasına ve bu toprakların maddi ve manevi potansiyelinden gerektiği ölçüde yararlanamamasına sebebiyet vermiştir.

Araştırmanın iki asli sorunun devamı niteliğinde olan fer'i sorular ise şöyledir: Acaba 19.yy.da Irak'ta Şiiliğin yayılması gibi bir mesele söz konusu olabilir mi? Böyle bir soru öne sürüldüğü takdirde, acaba İran devleti Irak'ta Şiiliğin yayılmasında bir role sahip olmuş mudur? II.Abdülhamit döneminde, Irak'ta Şiiliğin yayılma mekanizması hangi erkanlara dayanmaktadır? Osmanlı devletinin Şiiliğin yayılma faaliyetleri çerçevesinde siyaseti ne mahiyete sahipti? Atabat-ı Aliyat'ta Şii âli makam ulemanın iktidar alanı ve araçları ne şekilde sağlandı? Atabat-ı Aliyat'ta yaşayan Şii Ulemanın, İran ve Osmanlı devletleri ile münasebetleri nasıldı? Şii ulemanın, Meşrutiyet gibi İran'daki dâhili değişimlerinde yeri ve önemi nedir? Osmanlı devlet

adamlarının, Atabat-ı Aliyat'ta İranlı ziyaretçilere ve yerli Sünni ve Şiiler arasındaki ihtilaflarda bakış açısı nasıldı? İranlı ve Şiilerin tabiiyet hukuku ne şekildeydi? Buna benzer sorular bu şekilde devam ediyor.

Her ne kadar 19yy.da Şii Irak konusunda Türk ve yabancı araştırmacılar tarafından çeşitli araştırmalar yayınlanmış olsa da, bunların birçoğu 19yy.sonunda Irak'ta Şiilik ve Şiiliğin yayılması konusunda sınırlı kalmış ve konu geniş açılarıyla incelenmemiştir. Bir başka hususta, bu incelemelerde İran toplumu ve devletin yeri ve önemi unutulmuş olup, İran ve Osmanlı ilişkilerinde Atabat-ı Aliyat'ın rolü hakkında hiçbir söz söylenmemiştir. Tez metninin bazı bölümlerinde kendilerine işaretle bulunulan, Arap ve Batılı araştırmacıların araştırmalarının birçoğu olayları tahlil etmekte tarafsızlıklarını koruyamamışlardır. Bu gruba ait olan araştırmaların en önemli eksikliği, 19yy. İran toplumu ve Şii mezhebinin tarihi, siyasi ve sosyal boyutları hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmamaları ve İranlı kaynaklarına ulaşma imkânından mahrum olmalarıdır. Her halükarda 19yy.da Şii Irak hakkında yapılacak bir araştırmada bu iki temeli tanımaksızın faydalı bir araştırma yapılamayacağı muhakkaktır. Bu Tez çalışmasında muteber Osmanlı arşiv belgeleri ve İran kaynakları, tarihi senetler ve metinler başta olmak üzere araştırılarak, konu farklı boyutları ile tarihi araştırma usul ve yöntemlerine uygun bir şekilde ve eleştirel bir tarzla incelenmiştir.

Bu Tez çalışması, üç bölümde tanzim edilmiştir. Birinci bölümde, Irak'ın tarihi ve tabii coğrafyası dikkate alınmıştır. Öncelikle, tarihi coğrafya kaynaklarına dayanılarak, Irak coğrafyasının bütün özellikleri, İslam'ın ilk asırlarından yeni döneme değin bu bölgenin sınır ve hudutları hakkında bilgi sunulmuştur. Tarihin çeşitli dönemlerinde Irak coğrafyasının değişimi, şehirlerin yapılaşmasında Fırat ve Dicle ırmaklarının önemi, İslam tarihinde bu şehirlerin dini, siyasi, kültürel ve ilmi ehemmiyetine değinilirken coğrafyacı, tarihçi ve seyyahların gözüyle değerlendirilmiş olması bu çalışmanın önemini artırmıştır. Irak Şiilerinin yerleşik olduğu şehirleri daha açıklayıcı ve has kılan ifadesi ile bir ıstılah haline gelmiş "Atabat-ı Aliyat" Tez çalışmamın asli

konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde, ayrıntılı bir şekilde tarih, coğrafya ve siyaset ve İslam'ın başlangıcından itibaren 19yy.sonuna kadar mukaddes Şii şehirlerinin kültürel ve toplumsal özellikleri ve Şiilerle ve İranlılarla irtibat şekilleri hakkında açıklama yapılmıştır. Yapılan bu açıklamadan maksat, okuyucunun zihnini, mezkûr şehirler üzerinde mezhebi kültürün fezası ile tanıştırmak, başka bölümlerde beyan edilecek Tezin asli konusuna giriş yapabilmek için gerekli zihni alt yapıyı sağlamaktır. Güney Irak ile ilgili olan konu, Şiilik ve Şiiliğin niteliği bir sonraki bölümde "Şiiliğin Irak'ta Yayılmasının Tarihi Kökenleri" başlığıyla araştırılmıştır. Bu bölümde, İslami metinlerden derlenmiş tarihi bilgiler ışığında, Hicri ilk yıllardan itibaren Irak'ta Şiiliğin tohumları var olduğunu ve tarih boyunca siyasi olaylar coğrafi özelliklerle karşılaşarak gelişme ve yayılma ortamını hızlı bir şekilde oluşturduğunu göstermeye çalıştım. Birinci bölümün son kısmının konusu, Osmanlı devletinin, Atabat-ı Aliyat ve Irak'ta siyasi idare yapısı ile ilgilidir.

Çalışmanın ikinci bölümü, Irak'ta Osmanlı hâkimiyetinin kurulduğu tarihten itibaren İran ve Osmanlı ilişkileri hakkında tarihi bir giriş ile başlamaktadır. İran'da Safavi milli devletinin zuhur etmesiyle değişimlerin başlaması ve resmi din olarak Şiiliğin seçilmesiyle Irak'ta sonraki asırlarda da devam edecek olan Osmanlı ve İran arasında rekabet ve çekişmelerin başlamasıyla yeni bir dönem başlamış oldu. Irak Şii şehirleri defalarca iki devlet arasında sorunlara sebep oldu ve devletlerarasında Irak'taki çıkarlar ve beklentilerle ilgili çok sayıda sözleşme ve antlaşmalar yapıldı. 16.yy.dan II. Abdülhamit dönemine kadar iki devlet arasında Irak Şii şehirlerinin sahiplenme çabaları sonunda ortaya çıkan rekabetler ve gerginliklerin araştırılması tez çalışmasının ikinci bölümde devam etmiştir. Sonraki bölümde Atabat'ı Aliyat'ın Osmanlı Devletinde Siyasi ve Mezhebi Konumu başlığıyla, II.Abdülhamit döneminde Osmanlı'nın dini siyaseti esas sınırları içerisinde, hilafet ve Panislamizm siyaseti çalışmanın konusunu teşkil ederken Irak Şiilerinin konumu bu siyaset çerçevesinde incelenmiştir. Burada, İran aydınlarının Atabat-ı Aliyat'ta yerleşik ulema ile nasıl bir işbirliği sağlayarak, Osmanlı hilafeti mihrinde Şii ve Sünniler arasında ittifak

oluşmasına ortam hazırladıkları incelenmiştir. Devamında, Irak'ta Şiiliğin yayılması ve Osmanlı devletinin siyasetleri ile birlikte anlatılmıştır. Modern Türk ve yabancı araştırmacıların dikkatini çeken Irak'ta Şiiliğin yayılması konusu Tez konum içerisinde özel bir öneme haiz olması yanında, tezin asli bahislerinden birini oluşturmaktadır. Bu bölümde, çeşitli araştırmacıların araştırma, tahlil ve tecrübelerine başvurulmuş ve Türk, İranlı ve Arap kaynaklarına dayanılarak asli konu çeşitli açılardan incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümün ikinci kısmından itibaren, Irak'ta mukim olan İranlı Şii ulemanın İran dâhilindeki siyasi ve içtimai meselelerdeki rolünün mahiyeti incelenmiştir. Bu bölümde öncelikle, iki kilit mefhum olan "Merc'aiye" denilen taklit makamı ve "içtihat" terimleri ve İran toplumunda Şii ulemanın fikri ve tarihi kökeni ile birlikte Şii ulemanın Osmanlı toprağı sayılan Irak'taki yaptırımı ve İran'ın dâhili siyasetindeki yeri araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Başka bir deyişle, Atabat-ı Aliyat'ın İran'da Meşrutiyet hareketlerindeki rolü değerlendirilmiştir. Konuya girişte öncelikle, 19yy.başlarından itibaren, İran toplumunun Osmanlı içerisinde meydana gelen yeni değişim ve gelişim hareketleriyle temasının tarihçesinden bahsedilmiş, İran devletinin ve İranlı aydınların Osmanlı ıslahat hareketlerinden etkilenmelerinin ne oranda tarihi öneme haiz olduğu beyan edildikten sonra, doğrudan Atabat'ı Aliyat'ın Meşrutiyet'ten önceki ve sonraki olaylardaki önemine değinilmeye başlanmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde, Atabat-ı Aliyat'ta yerleşmiş muhacir İranlılarla ilişkin meseleler üzerinde durulmuş ve bu bölümün bahsi Osmanlı imparatorluğunun siyasi, içtimai ve hukuki düzeni içerisinde yer alan Irak nüfusu dâhilinde incelenmiştir. Birinci alt bölüm, İran toplumu ile Osmanlı topraklarını birbirine bağlayan ve en önemli bağlardan birini oluşturan, Atabat-ı Aliyat'ta bulunan kutsal türbelerin ziyareti hakkındadır. İranlıların mukaddes şehirlere gitme şekilleri ve ziyaretçi sayısı, cenazelerini defin edilmek üzere Atabat-ı Aliyat'a nakletmeleri ve bununla ilgili meseleler, Osmanlı memurlarının ziyaretçilerle muamelesi ve İran ve Osmanlı

devletlerinin münasebetleri bu bölümün içeriğini oluşturmuştur. Üçüncü bölümün ikinci kısmını oluşturan bahis, Atabat-ı Aliyat'ta yaşayan İranlıların hukuku hakkında, tabiiyet, mülk edinme, Osmanlı tebaa ile evlilik, askerlik, vergi ödeme gibi İranlıların günlük hayatta sürekli karşılaştıkları meselelerden oluşmaktadır. Üçüncü bölümün son kısmı aynı zamanda tezin son bölümünü de oluşturmakta olup, Atabat-ı Aliyat'ta Şii ve Sünni halk arasında gerçekleşen olaylar ve dini çatışmaları içermektedir. Bu konu dâhilinde Bab-ı Ali'nin, Irak mahalli hükümet makamlarının, Şii muctehitlerin ve İran devletinin bu tartışmalar karşısındaki uygulamaları hakkında bilgiler sunulmuştur.

Bu Tez çalışması boyunca birçok kişiden yardım gördüm ve birçok araştırma merkezlerinden faydalandım. Her şeyden önce, Danışman hocam, saygıdeğer Prof. Dr. Tufan Gündüz'e teşekkür etmeyi bir borç olarak görüyorum. Prof.Dr. Tufan Gündüz, Osmanlı ve İran toplum ve tarihine hakim bir araştırmacı olarak, tezimi oluşturma sürecinde bana birçok kaynak sunmanın yanı sıra düşünce ve fikirleriyle bana yol gösterdikleri için çok teşekkür ediyorum. Tez çalışmamda bana yardımcı olan diğer değerli hocalarım, Prof.Dr. Mustafa Turan ve Doç.Dr.Abdullah Gündoğdu'ya teşekkürlerimi sunuyorum. Öncelikle bana bilgisinden faydalanmamda izin verilen, İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivine, huzur dolu bir ortam yaratan, dergi, gazete ve kitaplarını öğrencilerin ve araştırmacıların hizmetine sunan İSAM Kütüphanesine, Ankara Gazi Üniversitesi Kütüphanesine ve Türk Tarih Kurumu'nda çalışan herkese teşekkür ediyorum. İran'da, bana istifade imkânı sağlayan, Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İran Milli Kütüphanesi ve Arşivine, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesine, Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü Kütüphanesine sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Aynı şekilde, tahsil hayatım boyunca kendilerinden çok yardım aldığım Gazi üniversitesinin Tarih Bölümü sabık başkanı olan Osmanlı Tarihi uzmanı Prof.Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a ve Tahran Üniversitesi değerli hocalarından Prof.Dr. Muhammet Taki İmami'ye teşekkürü bir borç biliyorum.

Son olarak, tarih bilimi alanında yapılan bütün araştırmalar gibi bu araştırmanında bir takım eksik ve hatalardan beri olmadığını ifade edip, gerek görüldüğü takdirde, saygı değer hocalarımın yardım ve tashiheri doğrultusunda gerekli düzeltmelerde bulunacağımı belirtiyorum.

Kaynaklar ve Araştırmalara Dair

1.Arşiv Belgeleri

Bu araştırmanın konusunun mahiyeti asıl itibari ile 19. yy.da Irak'ta Atabat-ı Aliyyat meselesi olup bu çerçevede Osmanlı ve İran devlet-toplum münasebetlerini siyasi içtimai alanlarında incelemeye çalışmaktır. Bu yönüyle araştırma Arap, İran ve Osmanlı kaynaklarına başvurmaya mecbur kılıyor. Bu yönüyle elbette Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ortadoęu iktisadi, siyasi ve içtimai tarihi araştırmacıları için dünyanın zengin belgelerin bulunduğu arşivlerinden biridir. Atabat-ı Aliyat'ta Osmanlı siyasetini araştırmak için Türkiye ve İran'da arşivlerinde incelemelerde bulunmakla birlikte araştırmanın büyük bir kısmını İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşiv kaynaklarına dayanmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, Atabat-ı Aliyat ile ilgili belgeleri iki grup altında toplamak mümkündür. Birinci grubu, Irak'ta Şiilerin ve Şiiliğın durumu, Şiiliğın yayılması ve Osmanlı devlet adamlarının onlarla ilgili uyguladıkları siyasetlere dair resmi belgeler oluşturmaktadır. İkinci grup ise, Atabat-ı Aliyat ile ilgili konularda Osmanlı ve İran devletlerinin yazışmaları ve İranlılar ile ilgili meselelerde Osmanlı devlet adamlarının bakış açısını ortaya koyan belgelerden ibarettir. Osmanlı mahalli memurları, Irak vilayetlerinden ve Atabat'ta Şiilerin yoğun olduğu şehirlerdemeydana gelen olayları veya gelişmeleri Merkezi hükümete rapor olarak sunmakta ve kendi tedbir yöntemlerini çözüm yolu olarak takdim etmekteydiler. Bu raporlarda, Atabat-ı Aliyat'ın genel durumunu, mahalli idarenin Atabat-ı Aliyat'ı ziyarete gelen

veya bir şekilde oralara yerleşmiş olan İranlılara ve yerli ahaliye karşı tutumunu takip etmek mümkün olabilmektedir.

Bu araştırmanın diğer Arşiv kaynakları ise, İran Arşivlerinde bulunan belgelerdir. Bunlar, Atabat-ı Aliyat'a yerleşmiş İranlıların hukuki meselelerini, ziyarete gelen İran vatandaşlarının karşılaştıkları sorunları, vefat edenlerin defin işlemleri ile ilgili konuları içermekte olup, yayınlanmış ve yayınlanmamış belgeleler olarak iki kısma ayrılmıştır. Bu belgelerin büyük bir kısmı İran Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde, diğer kısmı ise İran Milli Arşivinde bulunmaktadır. Bu vesile ile iki önemli belge mecmuasını zikretmek gerekiyor. "**Güzide-i Esnad İran ve Osmanî**" ve "**Esnad ve mükatebat-ı Tarihi İran**". Her iki mecmua, İran Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde yer alan belgelerin fihristinden ibaret olup, daha çok İranlıların ziyaretleri ve defin işlemleri, Şehzadelerin ve devlet adamlarının Atabat'a ziyaretleri, İran ve Osmanlı arasındaki siyasi yazışmalar, Osmanlı memurların İranlılara karşı tutumu ve İran'ın şikâyet mektupları gibi içtimai meseleleri içermektedir. Bu belgelerde genellikle aynı konular tekrar edilmiş, çoğunlukla günlük konular ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

2.Tarih ve Coğrafya Eserleri

Irak ve Atabat-ı Aliyat'ın tarihi coğrafyası hakkında ilk yüzyıllardan 19.yy.'a değin, İslam yazarlarının seyahatnameleri ve tarihi coğrafya kitaplarından faydalanıldı. Makdesi'nin değerli eseri, **Ahsanü't-Tekasim fi Marefetü'l- Ekalim**, Hamdullah Müstevfi'nin **Nüzhetü'l- Kulûb**, İbni Batuta ve Nasır Hüsrev'in **Sefername** gibi eserleri konun etraflıca anlatılması açısından fevkalade değerli bilgiler sunmaktadır. Abbasiler döneminde İslam coğrafyasının büyük bir bölümü ve Irak merkezi, İslam hilafeti olarak algılanıyordu ve bu yüzden bu eserde bu bölgenin tarihi ve coğrafi yapısına özellikle değinilmektedir. Örneğin, Miladi 9. yy âlim ve tarihçisi olan Ahmet El-Yakub'un **El-Büldan** adlı eseri Irak'ın durumundan bahsederek başlar. Daha

sonraki yüz yıllarda Abbasi devletinin yıkılması ve Bağdat'ın Moğolların eline geçmesine rağmen Irak sahip olduğu coğrafi ve özellikle siyasi ve kültürel önemi sayesinde İslam tarih ve coğrafya kitaplarındaki yerini korumuştur. İslam'ın ilk asırlarında Irak'ın El-Bilazürî'nin **Fütuh'ul- Büldan** adlı eserindeki önemine değindiğimiz gibi, daha sonraki asırlarda Hafız Abru coğrafyası ve Himevi Yakut'un **M'ücemü'l-Büldan**'ın da eserinde de Irak önemli bir yere sahiptir. **Tarih-i Taberi**, El-Mes'udi'nin **Mürücü'z-Zaheb** ve İsfehani'nin meşhur **Tarih-i Coğrafiya-i Kerbela-ı Müalla** gibi tarihi metinleri de bizim İslam'ın ortaçağ döneminde Irak'ın siyasi ve içtimai şehirleri hakkında bilgi elde edebileceğimiz eserler arasında yer almaktadır. Irak'ın tarihi coğrafyasıyla ilgili yeni araştırmalar, dağınık olan bilgiler bu klasik eserlerden derlenip toplanarak, karşılaştırmalı olarak düzenlenmiştir. Lestrangle'in **Coğrafiya-i Tarihi-i Serzemihâ-ı Hilafet-ı Şarki** adlı eseri bu tarz kitaplardan sayılabilir.19.yy da yazılan hatıratlar bize Irak şehirlerinin sosyal durumuyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Kaçarlı Nasıreddin Şah'ın meşhur veziri İtimad'üs-Saltene'nin **Miratü'l-Büldan**, İran 19. yy devlet adamlarından olan İhtişamü's-Saltene'nin Hatıratı ve Yahya Devlet Abadi'nin **Hayat-ı Yahya** adlı hatırat kitabı bu tarz eserlerdendir.

Ayrıca, İranlı devlet adamların hatıratı ve 19yy.da Batılıların Atabat-ı Aliyat'a yaptıkları seyahatler sonucu bölgedeki şehirlerin siyasi, içtimai ve nüfusu ile ilgili gözlemledikleri ve not ettikleri bilgiler toplanmıştır. Türkçe kaynaklar arasında, Mehmet Hurşit Paşa'nın **Seyahatname-i Hudud** ile Osmanlı Devleti tarafından neşredilen **Devlet Salnameleri de** Atabat-ı Aliyat şehirlerinin nüfus bilgileri ve idari yapısı ile ilgili önemli kaynaklardandır. 19.yy.da Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ortamı anlamak için istatistik bilgiler içeren kitaplar oldukça önemlidir. Bu bölümün devamında, 19.yy. Osmanlı tarihi hakkında bilgi veren **Cevdet Paşa Tarihi**'nin yanı sıra Türk ve yabancı çağdaş tarihçilerin eserlerinden faydalanılmıştır.

16.yy da Osmanlı ve İran arasında cereyan eden en önemli ilk olay İran'da Safavi devletinin iş başına geçmesiyle meydana gelmiş ve bu

dönemde meydana gelen ihtilaf iki toplum arasında özellikle siyasi ilişkilerde kendini göstermiştir. İran tarihi gelişim sürecinde İran Safavi hükümeti dönemi, tarih yazımcılığı ve tarihi kaynaklar açısından bir dönüm noktası sayılmaktadır. Bu yüzden 16 ve 17. yy da Osmanlı ve İran arasındaki ilişkilerinin incelenmesinde yeteri derecede bu metinlerden istifade edilmiştir. Bu anlamda Türk kökenli olan İskender Bey'in **Tarih-i 'Alem-Aray-i 'Abbasi** adlı kitabı oldukça öneme sahiptir. Başta Türkmen İskender Bey ve onunla aynı mezhepten ve Safavi devleti sempaticanı olan tarihçi arkadaşları Safavi Sultanının dini ve mukaddes şehirler olan Atabat-ı Aliyat'a olan ilgisi ve hükümetin bu topraklara hâkim olma çabaları hakkında değerli bilgiler sunmuşlardır. Sefevi döneminde yazılan diğer önemli keitap Rumlu Hasan bey'in eseri **Ahsenü'l- Tavarih**'dir. 18.yy da İran'da Zendiye ve Afşariye Sultanları hüküm sürmekteydiler ve bu yüz yılda Atabat-ı Aliyat, Bağdat ve Basra gibi Irak'ın diğer şehirleri üzerine Osmanlı ve İran'ın rekabetleri iki devlet arasında savaşların çıkmasına sebep olmuş ve haliyle bu olaylar İran metinlerine yansımıştır. Nadir Şah Efşar'ın saray tarihçisine ait olan **Cihangüşa-i Nadiri** ve Zendiye dönemi tarihçilerinden olan Muhammet Sadık adlı tarihçiye ait olan **Tarih-i Giti Güşa** bu döneme ait eserlerdir.

3.Araştırmalar

Bu tez çalışmasında birçok yeni tarih araştırmasının yanı sıra makale ve tezlerden de faydalanılmıştır. Yeni Türk araştırmalarıyla ilgili bilgiler Abdülhamit Sultan dönemine girilmeden önce sunulmuş olmakla birlikte İlber Ortaylı'nın **Tanzimat devrinde Osmanlı mahalli idareler(1840–1880)** adlı eseri özellikle Osmanlı devletinin mahalli teşkilatı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu bilgiler önemli Iraklı araştırmacı Abbas El-Azzavi'nin **Tarihü'l- Irak Beyne-ı İhtilaleyn** adlı kitabı ve Osmanlı Başbakanlık arşiv senetleriyle desteklenmiştir. Bekir Kütükoğlu'nun tamamen Osmanlı kaynaklarına dayanılarak yazılan **Osmanlı-İran ilişkileri (1578–1590)** adlı kitabı 16.yy da Osmanlı ve İran arasındaki rekabetlerle ilgili değerli tahliller

içermektedir. İsmail Hakkı Uzun Çarşılının birkaç ciltlik meşhur eseri ve Onur Ziya Kral'ın Osmanlı Tarihi adlı eserinden tezin çeşitli bölümlerinde faydalanılmıştır.

İshak Nakkaş'ın **Şiatü'l -Irak** adlı eseri 19.yy.'da Irak'taki mezhebi hareketlerin incelenmesi ve Irak'ta Şiilerin bulunduğu ortam hakkında belgeler ve bilgiler sunan önemli bir çalışmadır. Türk araştırmacısı Selim Deringil'in "**The Struggle against shiism in Hamidian Iraq**" Irak'taki şii hareketleri incelemesi bakımından önemlidir. Her ne kadar bu makale, İshak Nakkaş'ın konularının tekrarı olsa da Osmanlı belgeleri ile ilgili yaptığı yeni tahliller gibi bazı konularda dikkat çekicidir. Iraklı Şii araştırmacı Ali El-Verdi'nin Farsçaya tercüme edilen **Tarih-i Irak**'ı, bu çalışmada sıklıkla müracaat edilmesi gereken eserlerden biridir. Keza, Şii araştırmacı Ali El-Kuranil El-Amili'nin **Sililetü'l- Kabailü'l- Arabiyye Fi'l -Irak** Arapça kitabı, 19.yy.'da Irak'ta mezhebin değişme şekli ve Irak Şii kabilelerinin araştırılmasında istifade edilmeye değer eserlerdendir.

İran arşiv kaynaklarına ek olarak, Kaçarlar dönemine ait anonimler, hatıratlar, Nasıreddin Şah'ın Atabat'a yaptığı seyahati anlatan sefernameler gibi tarihi metinler de konun aydınlatılması bakımından ayrıca değer taşımaktadır. Abdülhadi Hairi'nin **Teşeyyu ve Meşrutiyet der İran ve Nakş-i İrānian-i Mukim-i Irak** adlı eseri ile Hamit Algar'ın **Din ve Devlet der İran** adlı kitabı, Atabat-ı Aliyat'ta yaşayan İranlı ulema ve onların İran'ın dâhili siyasetindeki rolü hakkında yaptığımız tahlillerde önemli bir yere sahiptir. İranlı araştırmacı Resul Caferiyan'ın **Atlas-ı Şia ve Teşeyyu' der Irak** adlı iki önemli kitabı da istifade ettiğimiz kitaplar arasındadır. İran tarihi ve meşrutiyeti ile ilgili araştırmalar için önemli olan, tarihi eserleri, 19.yy.sonlarından 20yy.başlarına kadar bilgiler içeren bu kitapların bu tarz çalışmalarda kullanılması elzemdir. Bu döneme ait klasik sayılan kitapları tezin ikinci bölümünde konu aralarında zikrettik. Ahmet Kesrevi'nin **Tarih-i Meşrute-i İran** ve Nazım El -İslam Kermani'nin **Tarih-i Bidari-i İrānian** ve

Yahya Devlet Abadi'nin **Hayat-ı Yahya** ve benzer başka kitaplara başvurulmuştur.

Tez çalışmamın önemli kaynaklarından birini de gazeteler oluşturmaktadır. Bu gazeteler nicelik bakımından az olsalar da belgeler ve tarihi metinlerden kalan boşlukları doldurması açısından, gözle görülür bir keyfiyete sahiptirler. 19yy.'da İran dışında basılmış **Ahter** ve **Heblü'l- Metin** adlı gazeteler, Atabat-ı Aliyat ile ilgili bilgileri içeren diğer gazetelere oranla daha önemli sayılan gazetelerdir. Ahter gazetesi İstanbul'da yaşayan İranlılar tarafından yayınlanan, İran istibdat yönetimi aleyhine yayın yapan bir gazetedir. Gazete yöneticileri, Atabat-ı Aliyat'a yerleşmiş İranlı direniş güçleri ve ulama ile sıkı bir ilişki içindeydiler. Heblü'l- Metin adlı gazete Hindistan'ın Kalküta şehrinde yayınlanmaktaydı ve Irak'taki İranlılara ait haberleri yansıtması itibari ile Ahter gazetesine benzemektedir. İstanbulda yayınlanan Osmanlı gazetelerinin, Irak Şiiileri ile ilgili çok fazla haberler yayınlamadıkları gözlenmektedir. Bunun sebebini ahalinin ve entellektüellerin bu konuya önem vermemesinde aramak gerekir. 19.yy.sonlarında Osmanlı imparatorluğunun ilgisi daha çok İmparatorluğun batısında meydana gelen olaylara çevrilmiştir; zira Balkan milletleri özgürlük ve Osmanlı topraklarından ayrılma talebinde bulduklarından Osmanlı gazeteleri bu konuyla ilgili haberlere yoğunlaşmışlardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
Kaynaklar ve Araştırmalara Dair	viii
1.Arşiv Belgeleri.....	viii
2.Tarih ve Coğrafya Eserleri	ix
3.Araştırmalar	xi
İÇİNDEKİLER	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ATABAT-I ALİYAT'IN SİYASİ, MEZHEBÎ ve TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. ATABAT-I ALİYAT'IN ANLAM	2
1.2. ARAP IRAK VE ATABAT-I ALİYAT'IN TARİHİ COĞRAFYASI	2
1.2.1. Necef-i Eşref	10
1.2.2. Kerbela	15
1.2.3. Kazimiye	19
1.2.4. Samerra	21
1.3. IRAK'TA ŞİİLİĞİN YAYILMASININ TARİHİ KÖKENLERİ	25
1.4. OSMANLI HAKİMİYETİNİN ATABAT-I ALİYAT'TAKİ SİYASİ-İDARİ YAPISI	34

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDE ATABAT-I ALİYAT'IN KONUMU

2.1. OSMANLI VE İRAN'IN Şİİ İRAK'TAKİ GERGİNLİKLERİNİN TARİHÇESİ	42
2.2. ATABAT-I ALİYAT'IN OSMANLI DEVLETİNDE SİYASİ VE MEZHEBİ KONUMU	58
2.2.1. II. Abdülhamid'in Dini Politikasında Şii Irak	58
2.2.2. II. Abdülhamid Döneminde Irakta Şiiliğin Yayılması Ve Osmanlı Devletinin Bu Konuyla İlgili Siyaseti	71

2.3. ATABAT-I ALİYAT'IN İRAN TOLUMU VE HÜKÜMETİ İÇİN SİYASİ VE MEZHEBİ DEĞERİ	91
2.3.1. Atabat-I Aliyat'ta Yaşayan İranlı-Şii Alimler Ve İran İç Politikasında Etkileri	91
2.3.2. İran Meşrutiyet Hareketlerinde Atabat-ı Aliyat'ın Rolü	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ

IRAKLI ŞİİLERİN VE ATABAT-I ALİYAT'TA YAŞAYAN İRANLILARIN MESELELERİ

3.1. İRANLILARIN ATABAT-I ALİYAT'TA ZİYARET VE DEFİN İŞLEMLERİ VE OSMANLI MEMURLARININ TUTUMU.....	122
3.2. İRANLILARIN HUKUKİ SORUNLARI	136
3.3. ATABAT-I ALİYAT'TA YAŞAYAN ŞİİLER VE SÜNNİLER ARASINDAKİ ÇATIŞMALAR.....	145
SONUÇ	153
KAYNAKÇA	156
ÖZET	170
ABSTRACT	172

GİRİŞ

İrak'ta, İranlılar tarafından "Atabat-ı Aliyat" yani Yüksek Eşikler olarak ifade edilen Şii mukaddes şehirleri olan Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra, Osmanlı İmparatorluğunun en doğusunda yer alan şehirler olarak, II.Abdülhamit döneminde Osmanlı ve İran siyasi ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı imparatorluğunun İran toplumu ile tarihi, kültürel ve dini ortaklıkları olan bu toprakların, Şii olan İran rakip devletin sınırlarına yakınlığı, Şii imamlardan altısının türbesinin bu topraklarda defin edilmiş olması, İran ve Şii dünyasının en önemli mezhebi önderlerinin bu topraklarda bulunması, Osmanlı'nın İran ile olan ilişkilerinde, dış siyasetini uygulamada bu toprakların maddi ve manevi potansiyelinden faydalanmak istemesi ve II.Abdülhamit'in İslam İttihadı siyasetindeki önemli rolü Atabat-ı Aliyat'ı her iki devlet nazarında önemli kılan sebeplerdir. Her iki devlet yönetici ve siyasetçileri çeşitli yollarla kendi nüfuzlarını bu topraklarda artırmaya ve birbirleriyle olan siyasi ilişkilerini bu potansiyel çerçevesinde düzenlemeye çalışmışlardır.

II.Abdülhamit döneminde Irak'ta Şiiliğin yayılmaya başlaması, Atabat-ı Aliyat'ın İran'ın dâhili siyasi meselelerindeki öneminin artması, mukaddes şehirlerde İranlı muhacirlerin nüfusunun gün geçtikçe çoğalması, Sünni ve Şii arasındaki rekabetin oluşması ve Bağdat vilayeti yerel İdarenin memurlarının Şii olan İranlılara karşı tutum ve davranışları İran ve Osmanlı ilişkilerinde bir takım sorunları da beraberinde getiren amillerdendir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ATABAT-I ALİYAT'IN SİYASİ, MEZHEBÎ ve TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. ATABAT-I ALİYAT'IN ANLAMI

Atabat kelimesi Arapçada eşik ve astan (kapı önü) anlamındadır. Özel ve tarihi anlamı ise, Arap Irak'da, Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra şehirlerinde bulunan şii imamların mukaddes türbeleri anlamına geliyor. Adı geçen şehirler şiiiler için özel ve kutsal değer taşıyorlar ve bu yüzden de *Atabat-i Mukaddese* ya da *Atabat-i Aliyat* adını almışlar¹.

1.2. ARAP IRAK VE ATABAT-I ALİYAT'IN TARİHİ COĞRAFYASI

Bugün Orta Doğu'nun kalbinde küçük ama önemli bir ülke olan ve İran, Suriye, Türkiye, Ürdün, Arabistan ve Kuveyt ülkelerinin arasında yer tutmakta olan Irak, eskiden daha geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Dicle ve Fırat geniş ovayı iki bölüme ayırmaktadır: Eskiden Asur toprakları olan ve daha çok ovalardan oluşan kuzey kısmı ve verimli topraklar ve hurma bağlarına sahip olan güney bölümü. Bu yüzden Doğu insanı eskiden beri bu bölgeyi Dünya'nın Dört Cenneti'nden biri sayıyorlar.² Ahmet Bin Ebu Yakub El-Yakubi (ö.897) Arap coğrafyaları üzerine en eski eserlerden olan "El-Buldan" adlı kitabının büyük bir kısmını Irak'ın değişik yerlerini anlatmaya ayırmış ve Irak'ın dünyanın merkez noktasında olduğunu yazmıştı³. Bu inanç nedeniyle de El-Büldan kitabı Irak'la başlar. 10.yy'da yani Yakubi'den bir asır sonra "Ahsenü't-Tekasim fi Marifetü'l-Akalim" in müellifi Makdesi, Irak'ın bu yüzyıldaki ilmi, kültürel, dini ve ticari öneminden söz etmektedir. Makdesi

¹İbn-i Menzur El-İfrîki El-Misri, El-İmam'ul-Allame Ebi Fazıl Cemaleddin Muhammed Bin Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Kum 1405/1984, s. 115

²Lestrangle, *Coğrafiya-i Tarihi-i Serzemihâ-ı Hilafet-ı Şarki*, Farsça çev: Mahmud İrfan, Tahran 1337/1958, s. 26

³El-Yakubi, Ahmed bin Ebi Yakub, *El-Buldan*, Farsça çev: Mohammed İbrahim Ayeti, Tahran 2536/1977, s. 5.

Irak'ı güzel lisana sahip olanların, ilim adamlarının, güzel Kur'an okuyunaların ve fakihlerin büyüğü Ebu-Hanife'yi yetiştiren topraklar olarak adlandırmaktadır. Söylediğine göre: "Her fakih ve Kuran okuyan, edip ve zengin, hekim ve bilim adamı, zahid ve her aydın orada yetişmiştir. Burası İbrahim Halil'in doğduğu yerdir. Basra bir dünyaya eşit, Bağdat herkesin övgüsünü kazanan bir belde, Küfe ve Samarra ise büyük şehirlere dendir. Nehirleri ise kesinlikle Cennet'dendir." Buna rağmen, Makdesi Irak'ın düşmanlık ve pahalılık bölgesi olduğu ve günden güne daha da değer kaybettiğinin altını çiziyor ve Irak halkının vergi yüzünden sıkıntıda olduğunu, meyvenin orada az bulunduğunu, fuhuşun yaygın olup yaşama şartlarının pahalı olduğunu anlatıyor.⁴

Araplar Mezopotamya'nın (Beynünnehreyn) kuzey kısmına Cezire ve sahil bölgesi olan güney kısmına Irak diyorlardı. Bu yüzden Irak kelimesinin kökeni hakkında, bazıları Irak'ı deniz kıyısı ve sahil olarak tabir etmişlerdir⁵. Yedinci yüzyılın ilk yarısında, müslümanlar Irak'ı fethettiklerinde, Sasaniler döneminde başkent olan Dicle nehri kıyısında bulunan Tisfun şehrinin adının Medayin olarak değiştirdiler. Arapların yerleşmek için onlara aynı zamanda askeri karargah olacak şehirlere ihtiyaçları vardı. Bu yüzden kısa bir süre içinde Basra, Vasıt ve Küfe şehirlerini kurdular.

Basra ve Küfe daha sonraları bir süre için Emeviler'in başkenti oldu. Ancak, hilafetin Emeviler'den Abbasiler'e geçmesinden sonra Abbasiler'in ikinci halifesi Dicle'nin kıyısında, Tisfun (Medayin)'den 7 fersah yukarıda Bağdat'ı inşa ettirdi. Çok geçmeden bu yeni başkent, Abbasiler'in hükümet merkezi ve Irak'ın başkenti olmayı başardı. Tarihçiler ve coğrafyacıların yazdıklarına göre, Bağdat 9. yy'da her yönüyle zirvedeydi. Yakubi'ye göre Bağdat inşaat ve genişlik bakımından dünyada eşi bulunmayan büyük bir şehirdi ve başka ülkelerin insanları orada ikamet etmiş, yaşamak için kendi

⁴El-Makdesi, Ebu 'Abdullah Muhammed Bin Ahmed, *Ahsenü 't-Tekasim fi Marifet 'ül- Ekalim*, Farsça çev: Alinaki Münzavi, Şirket muelifan ve Müterciman, Tahran 1361/1982, c.I, s.158.

⁵Lestrangle, a.g.e, s. 26.

ülkelerine tercih etmişlerdi.⁶ Bazı raporlara göre, sadece bir asır sonra bu şehir servet ve zenginliğini kayda değer bir oranda kaybetti. Bu şehrin şanından bahs eden Makdesi, Abbasi hükümdarlığının gerilemesinin başlanmasıyla bu şehrin de gücü ve zenginliği gerilediğini, insanların buradan uaklaştığını bildiriyor. Makdesi'nin anlattığına göre, şehrin büyük bir kısmı harabeye dönmüş ve o zamanlarda büyük cami sadece Cuma günlerinde halka açılır hale gelmişti. Keza o yapım ve zenginlik bakımından Basra'yı Bağdat'a tercih ederek, zulüm ve baskı devam ederse bu şehrin sonunu da Samerra'nın sonuna benzeyeceğini söylemekteydi⁷.

İslamın ilk asırlarındaki Irak'ın coğrafi sınırları hakkında kesin bir bilgiye varmak mümkün görünmemektedir. İslam coğrafyacıların her biri Irak için ayrı ayrı hudutlar çizmişlerdir. Bazıları Kaddame Bin Cafer'in (Ö. 932) Irak'ın durumu hakkında ilk bilgi kaynaklarımızdan sayılan El-Harac adlı kitapta anlattığı gibi, Irak'ın şehirleri ve kasabalarının İran illerine bağlı bölgelerle incelemiştir ve her şehir ve kasabayı Farsça ad taşıyan daha büyük bir birime ayırmıştır. Onun bu tür ayırmda kullandığı model aslında Sasaniler'in idari yapısı oluşturuyordu. Anlaşıldığına göre el-Harac'ın kaynakları İslam öncesi Farsça kaynaklar oluşturuyordu. Ona göre Irak İslam ülkelerinin merkeziydi ve Persler ona "Dil-i İran Şehr" adını vermişlerdi. Daha sonra Araplar bu adı kendi dillerine çevirerek Irak adını verdiler⁸. El-Harac'da Irak, Hülvan bölgesi Şaz Firuz Kubad, Cebel, Tamera, Hanekeyn adında beş ile ayrılıyordu ki bu illerden her biri içinde küçük ayrımlara sahiplerdi. Diğer illerden, Rustkubad, Erendin Kert, Hüsrev Şapur, Hüsrev Şad Behmen ve Ebz Kubad vilayetleri Dicle'nin doğu tarafında yer alıyorlardı. Dicle'nin batı tarafında da başka iller var. Örneğin Anbar'ın önemli şehirlerinden olan El-A'la vilayeti, Erdeşir Babekan ili, Zab-i Bala, Zab-i Payin ve Zab-i Vasat parçaları olan Ruyin Bas'ar ili, altı bölgesi olan Bih-Kubad ili Babil, Felüce ve 'Aynu'l-Temr olarak ayrı idari birimlerden oluşmaktaydı. Savad bölgesi de

⁶El- Yakubi, a.g.e, s. 5.

⁷El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.163,167.

⁸El-Kaddame, Bin Cafer, *El -Harac ve san 'atü'l Kitabe*, Tahran 1370/1991, s. 122.

altmış bölgeye ayrılıyordu. On iki bölgesi Hülvan'dan ayrılıp Cebel bölgesine eklenmiş. Beş bölgesi de Dicle'den ayrılıp Basra'ya eklenmişti.⁹

10.yüzyılda eserini yazmış olan Makdesi, Irak'ın bölgelerinin Badiye'den sırayla Küfe, Vasıt, Bağdat, Hülvan ve Samerra olarak sıralamış ve ardından bu bölgelerin şehirleri ve kasabaları hakkında çevreli bir rapor vermişti¹⁰. Bu ayırmada bugün İran'ın Huzistan bölgesinde yer alan Abadan şehri, Basra'nın şehirlerinden olarak zikredilmekte ve Anbar'ın da Samerra şehirleri arasında adı geçmektedir. Makdesi'nin Irak şehirleri hakkındaki raporunda Irak'ın 10.yy şehirlerinin durumu hakkında ilginç noktalara değinmiştir. Örneğin Basra hakkında Basra'nın "siyah taş" anlamına geldiği ve bu adlandırma ticari gemilerin Yemen'den taşlar getirip orada satışa çıkarmaları nedeniyle aldığını bildirmiştir¹¹. Bağdat hakkında da bu şehrin en mamur yerlerinden olan Rebi' ve Kerh'in, Dicle'nin batı sahilinde ve Babü'l-Taak ve Darü'l-Emir'in aynı ırmağın doğu tarafında olduğunu söylüyor. Onun naklettiğine göre pazarlar ve binaların sayısı doğu sahilde daha fazlaydı. Köprü Babü'l-Takk'ın yakınlığında ve onun yanında 'Azdüdü'd-Devle Büveyhi'nin inşa ettirdiği hastahane vardı¹². Görünen o ki Bağdat 14.yüzyıla kadar aynı durumdaymış. Çünkü İbn Batuta da Bağdat'ın vafında, Bağdat doğusunda güzel ve düzenli çarşılar ve batı tarafında Bağdat'ın üç büyük camisinin yer aldığını söylemektedir¹³.

Irak coğrafyası hakkında önemli ve İslam döneminin ilk yüzyıllarındaki çoğu coğrafyacıların ortak görüşü olan konu, Dicle ve Fırat nehirlerinin eksen ve sınır çizmedeki iki önemli merkez olarak bilinmesidir. Öyle ki şehirlerin mevkisini belirtirken Dicle ve Fırat'ı kriter olarak göz önünde bulunduruyorlardı. Örneğin Samerra'yı Dicle'nin doğu kıyısında ya da Vasıt'ı Dicle'nin batı tarafında olarak tanıtıyorlardı. Makdesi açık açık Irak halkının rahatlığının üçte ikisinin Dicle yüzünden olduğunu söyleyerek Irak'ın zaten

⁹El-Kaddame, a.g.e, s. 123-129

¹⁰El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.160.

¹¹El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.163.

¹²El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.167.

¹³İbn Batuta, *Rahle ibn Batute*, Tahran 1376/1997, c.1, s. 276.

zengin bir yer olmadığını ve buradaki refahın bu iki nehir yüzünden sağlandığını vurguluyor¹⁴. Bu iki nehrin yatak değiştirmesiyle -ki bazen oluyordu- bazı şehirler zenginleşip gelişirken bazı şehirler kuraklığa yakalanıp viran oluyorlardı ve bazen de nehrin etrafında yeni şehirler kuruluyorlardı.

15.yy. tarihçisi Hamdullah Müstevfi, *Nüzhatü'l-Kulub* adlı coğrafya kitabının ilk faslını Arap Irakı'nın özelliklerinin vasfına ayırmış ve bunun nedenini şöyle açıklamıştı: "Arap Irakı, İran topraklarının kalbindedir. Hz.Ali'nin hilafet merkezi ve türbesi orada ve ayrıca Beni Abbas'ın beş yüz kırk senelik başkentidir, bu yüzden kitabın başlangıcı Irak'la yapılmalıdır. Sınırları Necid çölüne, Fars Körfezi, Hüzistan eyaleti, Kürdistan ve Diyar-ı Bekr'e ile çevrelenmişti. Kuzey sınırları Tikrit'ten başlayıp güneydeki Abadan'a ulaşıyor; genişliği de Hülvan'dan Kadisiyye'ye kadar uzanıyordu."¹⁵ Müstevfi Irak şehirleri hakkında da geleneksel alfabetik sıralamayı göz önüne almaksızın ilk olarak Küfe hakkında bilgi verip sonra Bağdat'tın vasıflarını anlatmaya geçmektedir. Küfe'nin Hz.Ali'nin türbesi ve hilafet merkezi olduğunu belirtir.. Bağdat hakkında Irak'ın "Ümmül-Bilad"ı (şehirlerin anası) ve Beni Abbas'ın hükümet merkezi olarak gösterir. Şii imamları, İmam Musa Kazım ve Muhammed Taki'nin türbelerin de Bağdat'ta olduğunu kaydeder¹⁶. *Nüzhatü'l-Kulub*'da da Irak'ın şehirleri İrani-Sasani geçmişlerine ve İslam öncesi durumlarına göre sıralanıp açıklanmıştır. Müstevfi'nin yazdıklarına göre Küfe'nin ilk inşası İran'in mitolojik kahramanlarından Huşeng tarafından yapılmıştır. Müstevfi'nin kelime kökeninin Farsça olduğunu söyleyen Bağdat da Sasanilerden Şapur tarafından kurulmuş, Anbar'ı Kiyanlı Lohrasb, Meysan'i Behmen ibn-i İsfendiyar, Hülvan'ı Sasanilerden Firuz, Deyr-i 'Akul'u Sasanilerden Anuşirevan ve Samerra'yı da yine Sasanilerden Şapur kurmuşlar¹⁷.

¹⁴El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.173..

¹⁵Hamdullah Müstevfi, *Nüzhatü 'l Kulub*, hazırlayan: G. LeStrange, Tahran 1362/1983, s.28.

¹⁶Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.30.

¹⁷Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.30-46.

Irak şehirlerinden Bağdat uygun coğrafi mevkiye sahip olduğundan büyük önem taşımaktaydı ve Samerra'nın kısa bir süre (836-897) için başkent olmasından başka her zaman Irak'ın siyasi merkezi olmuştu. Irak'ın diğer bölgelerine giden yolların merkezi Bağdat'tı. Şehirden dört farklı yöne doğru yollar çıkıyordu. Güney yolu Küfe'ye gidiyordu. Batı yolu yani Anbar yolu, Küfe kapısından başlayıp İsa nehri kıyısında olan Mehup şehrine gidiyordu. Doğu yolu yani Horasan yolu, Batı Bağdat'tan başlayıp Pol-i Nehrivan şehrine varıyordu. Kuzey yolu olan son yol da Dicle'nin solundan giderek Samerra ve Beyne'n-Nehreyn'in kuzey şehirleri yani Cezire'ye varıyordu.¹⁸ Abbasi halifelerin beş asır boyunca hükmet etiklerinde, Bağdat ve çevresinde büyük değişimler meydana geldi çünkü bu şehir bir yandan büyüyor, bir yandan da çöküyordu. Halifenin ölümü ardından çıkan iç savaşlar, şehre büyük hasarlar verdi. 836'da hükümet merkezini Bağdat'tan Samerra'ya taşıdılar ve Samerra'da olan yedi Abbasi halifenin hükümeti sürecinde, Bağdat yavaş yavaş önemini kaybetti.892'da hilafet merkezi Samerra'dan Bağdat'a geri gelince şehir yeniden eski zenginliğine ve önemine kavuştu. Halifeler bu doğu köşesini dört yüzyıla kadar yani Moğollar'ın saldırısına kadar kalıcı merkezleri olarak tuttular.¹⁹

XIV. Yüzyılın önemli seyyahlarından biri olan İbn-i Batuta, Bağdat hakkında oldukça zengin bilgiler nakletmektedir. O Bağdat'ı kutsal bir şehir olarak tanıtmakta, Hilafet merkezi ve alimlerin bulunduğu yer olmasına vurgu yapmaktadır: "Bu eski şehir hala Abbasiler'in hilafet ve Kureyş'in imamet merkezi olmasına rağmen, bir isimden başka ondan bir şey kalmamış, Bağdat geçmişine kıyasla sadece bir harabelik. Bağdat'ta on bir cami var ki o camilerde Cuma namazi kılınıyor ve hutbe okunuyor, bir çok cami ve okul daha var ama çoğu harabeye dönmüş... Abbasi halifelerin mezarları Ressafe diye bir mahallenin mezarlığındadır. Mehdi, Hadi, Emin, Mü'tasım, Vasık, Mütevekkil, Müntasır, Müsta'in, Mü'tiz, Mühtedi, Mü'temid, Müktefi, Muktedir, Kahir, Razi, Müttaki, Müstakfi, Mut'i, Tai'i, Kai'm, Kadir, Müstazher,

¹⁸Lestrangle, a.g.e, s. 34.

¹⁹Lestrangle, a.g.e, s. 35.

Müstersid, Raşit, Muktaza, Müstencit, Müstezi', Nasır, Zahir, Müstanser ve Müst'asem'in mezarları orada."²⁰ Müst'asem son Abbasi halifesiydi ta ki Moğollar Bağdat'a girip onu öldürdüler (1258). İşte o zaman Abbasi helafeti Bağdat'ta son buldu.

Irak'ın zenginlik ve önem itibariyle özellikle ekonomi ve ticari bakımından ikinci önemli şehri Basra'ydı. Önceden de söylediğimiz gibi Basra 638'de Halife Ömer ibn-i Hatab döneminde kurulmuştur. 656'da Cemel savaşı Basra etrafında gerçekleşti. Bu savaşta Hz.Peygamber efendimizin iki sahabesi yani Talha ve Zübeyr katl edildiler. Basra Abbasi halifeleri döneminde gerçekleşen savaşlardan etkilenerek büyük hasarlar gördü. Bunlara rağmen Yine de 10.yüzyılda zengin bir dönem geçiriyordu. Bu dönemde Basra üç büyük cami ve üç güzel çarşıya sahipti. Şehrin hamamları iyi durumdaydı ama denize yakınlığından havası pek de güzel değildi.²¹ Nasır-ı Hüsrev 1051'te bu şehri ziyaret ettikten sonra hakkında şöyle yazmaktadır: "Etrafı büyük duvarlarla çevrili olup Şattü'l-Arab'a bakan bir şehirdir. Şehrin büyük bir kısmı harabeye dönüşmüş olup tek tük yapılar gözüktüyor. Bir semttten diğer semte kadar yarım fersah harabe yol var ama şehrin duvarları ve kapıları sağlamdır. Kalabalık halk ve sultan epey kazanç sahibidirler. O zamanlarda Basra hakimi Buveyhilerden Bakalicar'iydi ki İran padişahıydı; veziri de iranlı birisiydi..."²² Bu Seyyah ayrıca Basra'da Hz.Ali adına inşa edilmiş olan on üç türbeyi ziyaret ettiğinden de bahseder²³.

İslam döneminden yeni asırlara kadar, Küfe, Hülle, Anbar, Vasit ve Tekrit, Irak'ın diğer önemli şehirlerinden sayılıyorlardı. Bu şehirler arasında Küfe sahip olduğu bazı tarihi ve coğrafi mevki yüzünden, ta ilk baştan itibaren Şiiliğin yerleştiği ve etrafa yayılmasında önemli rol oynamıştır. Belazüri Küfe'nin kuruluşu hakkında bir hikaye anlatıyor. Onun yazdığına göre, ikinci halife Ömer ibn-i Hatab, Sa'd ibn-i Ebi Vakkas'a bir mektup yazıyor ve ona, o yer ve kendi bulunduğu yer arasında deniz olmayacağı, müslimanların göç

²⁰Ibn Batuta, a.g.e, c.1, s. 276-277.

²¹El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.164.

²²Nasır Hüsrev, a.g.e, s. 153-154.

²³Nasır Hüsrev, a.g.e, s. 156-157.

edebileceği bir yer seçmesini emr ediyor. Bunun üzerine Sa'd, Anbar'a gelip orayı karargah tayin etmek ister, ama kara sineklerin çok olduğundan başka bir yere yani Küfe'ye gider. Orada şehir planı yapar, ev yerlerini belirler, bir de cami inşa ettirir. Belazuri, Küfe kelimesinin anlamı hakkında bir kaç görüş bildiriyor: Bunun ilki Küfe'nin Tekevvüf yani toplum anlamına gelen kelimedenden alındığıdır. Diğeri de yuvarlak bir yer anlamına geliyor. Üçüncüsü de Küfe içinde toz ve kum olan yere verilen addır.²⁴ Küfe'nin inşasından maksad Fırat'ın batısında ordu için bir karargahın kurulmasıydı. Bu şehir nehir kenarında geniş bir ovidan oluşmakta olup eski İran şehirlerinden olan Hire'nin yanındadır. Küfe nüfusu inşasından hemen sonra gitgide artmıştır. 656 'de Hz. Ali Küfe'yi dört yıl kadar hilafet merkezi olarak tayin etmiş, 660 'da yine bu şehirde katledilmişti. Küfe 10.yy'da Basra genişliğindeydi ama ne havası ve ne de çarşıları Basra'yla kıyaslanabilirdi.²⁵ Nasır Hüsrev Küfe'nin Hire ve Fırat arasında kurulduğunu, Hz. Ali'nin hilafet merkezi ve katledildiği yer olduğunun altını çiziyor. Ayrıca Hz. İmam Hüseyin amcaoğlu Müslüm ibn-i Akil, İmam Hüseyin'in kızı Sakine, Hz. Ali'nin katili İbn-i Mülcem ve Muhtar ibn-i Ebi Übeyd Sakafi'nin mezarlarının Küfe'de olduğunu dile getiriyor.²⁶ Küfe 15.yüzyılda genişlikte Bağdat'ın yarısı kadarmış.²⁷ Auben

1885 yılında Küfe şehrinin coğrafi özelliği ve nüfusu aşağıda açıklanmıştır: "Küfe şehrinde on bin kişi yaşamakta olup, Nefes şehrine bir buçuk saat uzaklıktadır. Hindiye ve Fırat nehrine yakınlığı dolayısıyla ticari bir iskeleye benzemektedir ve Nefes'e giden ziyaretçilerin yolu üzerinde yer almaktadır." Bu yüzden oranın emniyeti ve istikrarı sebebiyle, ikinci dereceden müdürlüğe yükselmesi için rica olunmuştur.²⁸

Tam ismi Beni Mezid Hülle'si olan Hülle, Küfe ve Bağdat arasında bir şehirdir. Eskiden adına Cami'ayn diyorlardı Yakut-ı Hemevi, Hülle'nin kuruluş

²⁴Abu'l-Hasan Bin Yayha El-Bilazuri, *Fütuh 'ul- Büldan*, Farsça çev: Mohammed Tevekkül, Tahran 1337/1958, c. II, s. 393.

²⁵Lestrangle, a.g.e, s. 81.

²⁶Nasır Hüsrev, a.g.e, s. 276.

²⁷Hafız Abru, *Coğrafiya -i Hafız Abru*, Tahran 1375/1996, c. II, s. 52.

²⁸BOA, İ.MMS, 103/4375, 1303.

tarihini 1101 olarak bildiriyor ki bu tarih Selçuklular dönemine tekabül etmektedir. Beni Mezid sülalesinden olan Seyfü'd-Devle tarafından kurulmuştur. Seyfü'd-Devle döneminde Irak'ın en güzel şehirlerinden oldu.²⁹ Irak'ın diğer şehri Vasıt 702 ya 703'te Abdül-Melik ibn-i Mervan tarafından kuruldu. Vasıt, Ahvaz, Basra ve Küfe şehirleri arasındaki mesafe birbirine eşitti.³⁰ Anbar da Bağdat'ın çevre şehirlerinden sayılıyordu ve Sasaniler döneminde, arpa, buğday toplama yeri olduğundan Anbar adıyla tanınıyordu. Abbasiler'in ilk halifesi Ebü'l-Abbas Seffah bu şehri genişletti. Söylenenlere göre, müslümanlar tarafından Irak'ın ilk fethedilen şehridir.³¹

Irak'ın şehirleri arasında, Şiiliğin dini edebiyatında ve bazen Sünni metinlerinde 'Atabat-ı 'Aliyat olarak adları geçen dört şehirden daha söz edilmelidir: Necef (metinlerde yaygın olarak Necef-i Eşref), Kerbela, Samerra ve Kazımiye. Neredeyse tüm nüfusları Şii olup, birçok Şii imamının türbelerini içeren bu şehirler sahip oldukları bazı özellikler nedeniyle her zaman etraftaki Şiiler bilhassa İranlıların ilgisini çekmiştir. Bu çalışmada adı geçen şehirlerin durumu ile İran ve Osmanlı ilişkilerindeki yeri sözkonusu olduğundan, bu dört şehrin tarihi coğrafyalarını da detaylı olarak incelemek yerinde olur.

1.2.1. Necef-i Eşref

Necef ya da Meşhed-i Ali, Bağdat'dan 160, Küfe'nin batısından 10 kilometrelik bir mesafededir. Bu şehir büyük bir çöl kenarında, kurak bir tepe üzerinde kurulmuş ve bu yüzden de adını Necef koymuşlardır³². Necef Nebati bir sözcük olup su anlamına gelen "Ney" ve kuru anlamı veren "Cef" olmak üzere iki kelimeden oluşmuş, kolaylık için "Necef" olarak telaffüz edilmiştir³³. Necef, çok eski bir şehir olup, milattan önce binyılda Lehmler ve

²⁹Yakut Himevi Bağdadi, *M'ücemü'l- Büldan*, Farsça çev: Ali Neki Münzavi, Tahran 1383/2004, c.II, s. 220.

³⁰El-Bilazürî, a.g.e, c. II, s. 411.

³¹Hafız Abru, a.g.e, c. II, s. 52.

³²*İsmal Ansiklopedisi*, c.VII, s. 859-860.

³³Abdul-Hücce Belagi, *Tarih-i Necef-i Eşref ve Hire*, Tahran 1368/1989, s. 162.

Al-i Münzer'in merkeziydi. Bölgenin kültür ve medeniyet merkezlerinden sayılan Hire ile olan komşuluğu itibariyle oradan geniş ölçüde etkilenmişti. Hafız-ı Ebru Necef'in Hire ile aynı şehir olduğunu düşünüyor ve Necef'in Küfe yakınlarında bulunan Hire'nin başka bir ismi olduğunu yazıyor. Tarihçi bu söylediklerinden sonra başka bir yerde Hire'nin İslam'ın ortaya çıktığı zamanlar mamur bir yer olduğunu ama fethedildikten sonra onun yerine Küfe'nin geliştiğini ve Hire'nin gerilediğinin altını çiziyor. Keza onun bildirdiğine göre kendi (Hafız-ı Ebru) zamanında da aynı şekilde harabe durumundaymış.³⁴ Bu sözlerden anlaşılacağı üzere Hire Sasanilere ait bir şehirdi ve İslam öncesi devirlerde bugünkü Necef'in bulunduğu yerde bulunuyordu. Müslümanların bu topraklara ayak basmasıyla, Necef yerini Hire'ye bırakmıştı.

Yakut da Necef'i eski Hire'nin bulunduğu yerde kurulan bir şehir olarak tanıtır³⁵. Ama bu şehrin en önemli özelliği, Şiiilerin ilk imamı Hz.Ali'nin türbesinin orada olmasıdır ve bu yüzden de "eşref" yani "en yüce olan" lakabını almıştır. Hz.Ali'nin türbesi ve Necef-i Eşref'in kutsallığı ve önemini anlatan bir çok Şii hadis vardır. Örneğin:" *Allah-u Te'ala meleklerine insana secde etme emri verdiğiinde, secde ettikleri yer Küfe'nin ardındaydı.*³⁶" ve ya 'İlalu'l-Şeraye' kitabında Şeyh Saduk şöyle yazıyor: "*İmam Mehdi zuhur ettiğinde erteşi Küfe'de ve hükümet merkezi Küfe Camisi'nde ve onun Beytu'l-Mal'ı Sehle'de ve ailesi Necef'te olacaktır...*" veya "*Küfe'nin sağ tarafında olan bahçe cennetin bağlarındandır.*"³⁷

Hamdullah Müstevfi'nin anlattığına göre Emeviler zamanında Hz.Ali'nin mezarını nerede olduğunu kimse bilmezdi. Ancak, Harunü'r-Reşit zamanında, -bizzat onun emriyle- Necef'te Hz.Ali'nin mezar yeri tespit edilip türbe inşa edildi.³⁸ Bundan sonra Hz. Ali taraftarları Necef'e yerleşmeye

³⁴Hafız Abru, a.g.e, c. II, s. 51, 52.

³⁵Yakut Himevi-i Bağdadi, a.g.e, c.II, s. 256.

³⁶Abdul-Hücce Belagi, a.g.e, s. 170.

³⁷Abdul-Hücce Belagi, a.g.e, s. 170.

³⁸Lestrangle, a.g.e, s. 85.

başlayınca, şehrin nüfusunda hızlı bir artış oldu³⁹. Şeyh Muhammed Hasan Tusi (Ö.1067) Necef'e göç ettikten sonra, orada ilim ve irfanı yaymaya ve geliştirmeye koyuldu. Çok sayıda hoca, dini alimi, talebe ve dini dersler alan öğrenciler bu şehre akın ettiler ve burada bir çok okul ve kütüphane açıldı. Nüfusu da günden güne arttı. Bir yüzyıl sonra ilim merkezi Hülle'ye taşınmasına rağmen 13.yüzyılın sonları ve 14.yüzyılın başlarında bile şehir önemini muhafaza etti. Hatta mamurluk ve gelişme bakımından zirveye ulaştı. Celayirlilerin ve İlhanlılar'ın, Hz.Ali'nin türbesini ve şehrin tadilatı ve tamiratı için büyük paralara harcadılar. Bu sırada aynı zamanda medrese, su kuyuları ve kanalları ile ibadethaneler inşa edildi⁴⁰. 14.yüzyılda bu şehri ziyaret eden İbn-i Batuta, burayı Irak'ın en güzel ve en kalabalık şehirlerinden biri olarak tasvir etmiştir: *"Güzel bir şehir, geniş ve Irak'ın en iyi ve en kalabalık şehirlerindedir, güzel ve temiz çarşılarına sahip... Necef'te ne vergi memuru var ne hakim ne vali. Şehirle ilgili her şeyi Irak padişahı tarafından seçilen Nakibu'l-Eşref yönetiyor... Necef halkı ticaretle meşgul olurlar, alışveriş için dünyanın her yerine yolculuk ederler"*⁴¹

Safeviler döneminde Şah İsmail ve Şah Tahmasb Necef'in zenginleşme ve ilerlemesini engelleyen su problemini ortadan kaldırmak için kanallar açıp, Fırat suyunu şehre yönlendirdiler. Kanuni Sultan Süleyman da şehrin gelişmesi için çok uğraştı. Sultan Süleyman ve Safevi şahları büyük bir rekabet halinde, Necef'i geliştirdiler. Safevi Şah Abbas, Necef'in tekrar ilim merkezi haline gelmesi ve medreselerin ilerlemesi için çok uğraştı. Hatta Osmanlılarla yaptığı müzakerelerde Necef'in İran'a katılmasını istediğinde Osmanlı vezirinin: "Necef'in her taşı gözümüzde bin kışıye tekabül eder"⁴² dediği nakledilmektedir. Necef'in ilim ve irfan merkezi olması hali Mukaddes-i Erdebili adıyla tanınan, Molla Ahmed Erdebili'nin Necef'e gelmesi ve dershanesini kurmasıyla daha da belirginleşti.

³⁹Muhammed Bin Cerir Teberi, *Tarih-i Taberi*, Farsça çev:Abul-Kasım Payende, Tahran, 1354/1975, c. III, s. 260.

⁴⁰Said Babayi, *Simay-ı Necef-ı Eşref*, Tahran 1376/1997, s. 35.

⁴¹İb-i Batuta, a.g.e, c.I, s. 275-276.

⁴²Cafer Şeyh Bakır Al-ı Mahbube, *Maziu'l-Necef ve Haziruha*, Beyrut, 1406/1986, c. I, s. 28-29.

Necef'te su problemi bu şehrin orta asırlarda gelişmesi önündeki önemli problemlerden biri sayılır öyle ki uzun zamanda Şah İsmail, Şah Tahmasb ve Şah Abbas'ın uğraşları ve ayrıca ikinci Sultan Selim ve diğer Osmanlı Padişahların emriyle kazılan kuyular bile, hatta ziyaretçilerin sayısının azalmasına neden olan su noksanı problemini bile çözmeye etkisi olmadı; ta ki 1803'te Hindiyeye Kuyuları'nın kazılmasıyla bu problem ortadan kalktı. Hindiyeye Kuyuları Necef'te büyük ekonomi ve sosyal değişimlere yol açtı.⁴³

19.yüzyılda Necef Medresesi, Kaşifu'l-kata, Bahrü'l-Ülum ve Şeyh Murtaza Ansari gibi büyük fakihler ve alimlerin orada oluşu sayesinde, tekrar eski önemini ve değerini kazandı ve zenginleşti. Arap yazarı El-Verdi'nin yazdığına göre, Necef 1821'dan gelişmeye başladı, nedeni de İran ve Irak ilişkilerinin iyiye gitmesi ve alimler ve ziyaretçilerin sayısının artmasıydı. Necef ilmi bakımdan öyle bir dereceye ulaştı ki İranlılar tahsil etmek için oraya gidiyorlardı. Sayısı on bini aşan Necef'in öğrencileri İranlı, Hint ve Türk'lerdi. Ama tabi ki İranlıların sayısı daha fazlaydı.⁴⁴ Bu yüzden de Irak'ın güney ve merkezinde Şiilik geliyordu, o bölgelerdekilerin kuzey bölgelerine göç etmeleri, hatta Bağdat etrafında ikamet etmeleri, ayrıca 19.yüzyılın başında, Şiiliğin ilmi merkeziyeti İran'dan Irak'a sevk edilmesi nedeniyle Necef günden güne daha da güçlendi. 1899 yılında ait bir raporda şöyle yazılıyor: *"Necef'te Şiiler bir çok medrese, beş bin talebe ve bir çok alim ve müctehide sahipler. Adı geçen bu kasaba İranlı ve Hint ziyaretçilerin toplanma yeridir..."*⁴⁵

İran Meşrûtiyet taraftarlarından Yahya Devlet Abadi 1886'da 'Atabat-ı 'Aliyat'a yolculuk yapıp şehirleri hakkında ilginç vasıflarda bulunmuştur. Devlet Abadi'nin Necef'in siyasal ve sosyal durumu hakkında naklettiği bilgiler, Osmanlı hakimiyetinin bu şehirde güçlenmesi ve çevre aşiretlerin bu yıllardaki kontrol altında tutulmasının sırrını ortaya koymaktadır. Devlet Abadi

⁴³İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, Arabca çev: Abdüllah Naimi, Dimaşk, 1996, s. 39-40.

⁴⁴Ali El-Verdi, *Tarih-i Irak*, Farça çev: Hadi Ansari, Tahran 1389/2010, c. I, s.443.

⁴⁵BOA, İ.ML 31/1316 Za-18.

bu konu hakkında şöyle yazıyor: "Daha önce aşiretler aralarındaki husümet ve şehrin etrafındaki güvensizlik yüzünden, halk suküneti sadece kalede buluyordu. Ama şimdilerde bu anlaşmazlıklardan haber yok. Osmanlı hükümeti de güçlenmiştir ve çevredeki aşiretleri hakimiyet altına almıştır. Bu yüzden de şehrin halkı rahatladı; kale dışında binalar yapıp rahat içinde yaşıyorlar." Devlet Abadi sözlerinin devamında Necef-i Eşref'te ziraat ve ticaret durumu hakkında söz ederek, Necef gölünün kurumasının ziraatın gelişmesi ve Fırat'ta içme suyunun şehre sevk edilmesi sonucu, şehirde önceleri Küfe'den getirilen içme su probleminin çözüldüğünün altını çiziyor. Devlet Abadi sözlerinin sonunda Küfe'deki çarşıların binaları ve güzel ticaret evlerini gözlemleyerek, bu şehrin yakında, asırlar sonra eski ihtişamına kavuşacağını bildiriyor.⁴⁶

1901 yılında, Necef nüfusunun 30000 kişi olduğu ve 4000 evin mevcut bulunduğu kaydedilmiştir.⁴⁷ Bu sayı bazen ziyaretçilerin sayılmasıyla çoğu zaman iki katına çıkıyordu. Şehrin nüfusunu çoğunlukla Araplar oluşturuyor ve İranlılar da bu sayının üçte birini kapsıyorlar.⁴⁸ Kaçarılılardan Nasireddin Şah dönemi devlet ricalinden olan ve 1887'de 'Atabat-i 'Aliyat'ı ziyarete çıkan Ebülhasan Fahrü'l-Mülk, kutsal şehirler özellikle Necef-i Eşref hakkında canlı bir rapor veriyor. O muhteşem olduğunu söylediği Necef'in nüfusunun dört bin aile olarak bildiriyor. Necef Fahrü'l-Mülk'ün anlattığına göre bu yıllarda sağlam bir kapısı ve şehrin yüksek bir noktasında kurulmuş olan yüksek kalesi vardı.⁴⁹

Şehir siyasi olaylarda da gücünü gösterdi. Örneğin İran Tütün ambargosu⁵⁰ ve ardından İran Meşrutiyet hareketi bu kabildendir. İran Meşrutiyet İnkılabı döneminde, Necef'te sakin olan Molla Muhammes Kazim

⁴⁶Yahya Devlet Abadi, *Hayat-ı Yahya*, Tahran 1371/1992, c.I, s. 77-78.

⁴⁷Bağdat Salnamesi, 1319/1901, No: 588, ss. 326-327.

⁴⁸Ishak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, s. 41.

⁴⁹Abulhasan han Fahrulmülk, *Ez Harem Ta Harim, Sefernameh-ye Abulhasan han Fahrulmülk Bi Atabat*, hazırlayan: Muhammed Riza Abbasi, Tahran 1372/1994, s. 49.

⁵⁰Tezin ikinci bölümünde bu konuyla ilgili bahs edilecektir.

Horasani ve Ayetu'l-Lah Naini gibi ileri gelen müctehitler, meşrutiyetin fikri ve dini liderliğini üstlenmişler, merutiyet hareketine geniş destek vermişlerdi.

1.2.2. Kerbela

Kerbela Bağdat'ın güney batısında yaklaşık yüz kilometrelik bir mesafede ve Fırat nehrinin batısında yer almaktadır. Kerbela adı hakkında bir kaç rivayet vardır. Bazılarına göre Kerbela "Kur Babil" kelimesinden türetilmiştir. Bu kelime Babil'in kasabalarının toplamına deniliyor⁵¹. Kur (Hur,'Ura) kelimesi de kasabalardan oluşan bölge anlamına geliyor. Arap dil bilimcilerine göre "Kerbela" yumuşaklık ve katı olmama anlamında olup Kerbela toprağı yumuşak ve nehirler ve göllerle dolu olması nedeniyle bu bölge Kerbela olarak adlandırılmıştır⁵² Ayrıca, Kerbela ismini "Kerb" ve "İl" olarak iki kelimedenden oluştuğu tezi de bulunmaktadır. Buna göre Asurca'da Kerb=ev/harem ve İl=Allah anlamına geliyordu; ki Haremü'l-Lah (Allah'ın evi) demektir⁵³. Kerbela Sasaniler döneminde, Hire Al-i Münzer'in hükümet merkezi olduğu dönemde büyük bir değer kazandı. Bunun nedeni, Hire, Anbar, Şam ve Hicaz'ın ticari yolu üzerinde kurulmuş olmasıydı. İslami devirde, Kerbela, Sa'd ibn-i Abi Vakkas'ın serdarlarından olan, Halid İbn-i 'Ürfece tarafından feth edildi.⁵⁴ İmam Hüseyin'in mezarının bulunduğu yer olan Kerbela, Küfe'nin kuzeydoğusundadır. Bu şehirde Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin 680'de neredeyse tüm sehabe ve ailesiyle beraber burada şehid edildiler. Bu şehir Şiiler için, Hz.Ali'nin mezarının bulunduğu Necef'ten daha meşhurdur. Hz.Hüseyin'in türbesini yapan ilk şahıs kesin olarak bilinmemektedir. Lakin 9.yüzyılda bir binanın varlığına dair deliller bulunmaktadır. Çünkü Şiiler tarafından her zaman eleştirilen ve yerilen Abbasi halifesi Mütevekkil'in emriyle 850'de Hz. Ali'nin mezarı yıkılıp türbeden eser kalmaması ve insanların ziyaret etmemesi için

⁵¹Cafer El-Halili, *Mevsu'ehu'l-'Atabat'l-Mukaddise*, El-Hamisü'l-Kısm, 1407/1987,(Kerbela Bölümü) s.10; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, 2002, s.271.

⁵²Yakut Himevi, a.g.e, c.I, s. 445.

⁵³İmadüd'din Hüseyin İsfahani, *Tarih-ı Coğrafiya-i Kerbela-ı Müalla*, Tahran?, s. 61.

⁵⁴Muhammed bin Cerir Teberi, a.g.e, c.III, Hicri 12.yıl Hadiseleri.

üzerinden su geçirdiler; daha da ileri giderek ziyaretçileri işkenceyle tehdit ettiler.⁵⁵ 1016'da Hz. Ali'nin türbesi yandı. Ama 1086'da Selçuklu sultanı Melik Şah'ın o bölgede ava çıkmış ve imam Hüseyin'in türbesini ziyaret etmiş olmasına bakılırsa türbenin kısa zaman içinde tamir edildiği anlaşılmaktadır⁵⁶.

İslam tarihinde Kerbela, şöhretini Hicri 61 yılında Muharrem ayının 10. gününde (10 Ekim 680), şiilerin üçüncü imamı Hz.Hüseyin ve ailesinin Emeviler tarafından öldürülmesiyle kazandı. İmam Hüseyin ve sahabesinden bazılarının burada defn edilmesi, Kerbela'yı şiilerin ziyaret için akın ettikleri bir ibadethaneye çevirdi. İmam Zeynu'l-'Abidin ve İmam Cafer Sadık gibi şii imamların ağzından, İmam Hüseyin'in türbesini ziyaret etmenin faziletlerini anlatan birçok ifade mevcuttur.⁵⁷ Bu kutsallık o kadar yücedir ki bazı şiilere göre, yer yüzünde sadece Kerbela toprağı kutsaldır ve şifa ve kutsamak için dünyanın diğer yerlerine götürülmektedir. İçinde Kerbela toprağı bulunmayan şii evlerin sayısı azdır⁵⁸ ve şiiler Kerbela toprağından imal edilmiş ve "mühre" adı verilen bir taşı namaz kılarken secde yerine koyarlar. Emevi halifeleri ile Harunu'r-Reşid ve Mütevekkil gibi Abbasi halifelerinin karşı çıkmalarına rağmen şiilerin ziyaret için Kerbela'ya gitmeleriyle, şehir günden güne gelişmiştir. 850'de Abbasi hükümdarı, Mütevekkil'in emriyle Hz.Hüseyin'in türbesi yıkılıp mezarın kaybolması için üzerinden su geçirildi. Buranın ziyareti yasaklanıp, ziyaretçilere işkence edildi. Şiiliği meşhur olan Buveyhi hükümdarları, Azadu'd-Devle, 979'de İmam Hüseyin'in mezarını tamir ve daha ihtişamlı bir şekilde inşaa ettirdi.⁵⁹ 14.yüzyılda Kerbela'yı ziyaret eden İbn-i Batuta şöyle yazıyor: "Etrafını hurma bağları saran küçük bir şehirdir. Fırat'tan su alıyor. İmam Hüseyin'in mukaddes türbesi şehrin içinde bulunmaktadır ve büyük bir medreseyle orada yolculara yemek veren büyük bir dergaha sahiptir. Kerbela halkı daima savaş halinde olan iki aşiretten

⁵⁵Lestrangle, a.g.e, s. 85.

⁵⁶Lestrangle, a.g.e, s. 86.

⁵⁷Kerbela Tarihi hakkında bilgilenmek için bkz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, 2002, s.271-273.

⁵⁸İmadüd'din Hüseyin İsfahani, a.g.e, s. 48.

⁵⁹Hüseyin Karaçanlu, *Coğrafya-yı Tarihi-i Keşverha- yı İslami*,Tahran,1380/2001, s. 274.

ibarettir. Her iki aşiret de İmamiyye mezhebini benimsemişler ama aralarındaki anlaşmazlık o derece büyük ki şehri viran etmiştir."⁶⁰

Kerbela Fırat'a yakınlığındandolayı Necef'e kıyasla daha fazla suya sahipti. Şehirdeki hurma bağlarını sulamak için Fırat ırmağından istifade ediliyordu. 1533'te Kanuni Sultan Süleyman Kerbela'ya su kazandırmak için Hüseyniyye Kuyuları'nın kazılmasını emrettiyse de sonraki yıllarda yapılan ihmaller sonucu Kerbela'nın suyu azaldı. Bağdat'ın Osmanlı valisi Hasan Paşa'nın valiliği döneminde(1704-1723) Fırat üzerine bir baraj kurulup şehrin su problemi giderildi.⁶¹ 9.yüzyılın sonlarında Kerbela'yı ziyaret ededen İranlı devlet adamı Azadü'l-Mülk şehrin durumu hakkında: "Kerbela nüfus, genişlik ve nimet bakımından Necef-i Eşref'ten üstündür. Şehrin etrafında yaklaşık iki fersah bağ var ki içinde her tür ağaç özellikle hurma ağaçları bol bol var. Narenciye ağaçları, nar, incir, ve üzüm de bayağı var." diye bilgi vermektedir.⁶²

Eskiden beri Kerbela nüfusunun büyük bölümünü, ziyaret amacıyla Kerbela'ya giden ve oraya yerleşen İranlı şiiler teşkil ediyorlardı. Bazı bilgilere göre, 20.yüzyılın ilk yıllarında Kerbela 50000 nüfusuyla, Irak'ın en önemli şehirlerinden sayılıyordu ki bu nüfusun yarısından çoğu İranlılar ve geri kalanını da Arap şiiler oluşturuyorlardı.⁶³ Daha doğru bir ifadeyle Kerbela'nın şii nüfusunun yaklaşık yüzde yetmiş beşi İranlılardan oluşuyor ve dörtte birden az bir rakam yani nüfusun sadece yüzde yirmi beşini Araplar oluşturuyorlar⁶⁴. İran'ın mimari ve kültürünün etkisi bu şehir üzerinde öyle yaygın ki gezicilerin bu şehre girdiklerinde bir Arap şehri değil tamamen iranlı görünümlü bir şehirle karşılaşılıyorlardı. Çünkü evler ve sokaklar İran kültür ve mimarisi etkisi altındaydı.⁶⁵ Alman gezgin Jan Auben bu konuda şöyle yazmış: "Kerbela'da ikamet eden İranlıların sayısı 30000'i aşıyor. Onlar

⁶⁰İbn Batuta, a.g.e, c.I, s. 273.

⁶¹İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, s. 43.

⁶²Azdü'l-Mülk, *Safarname -i Azdü'l- Mülk*, hazırlayan: Hasan Mürselvend, Tahran 1370/1991, s. 161.

⁶³*Salname-i Bağdat* 1319/1901, No: 588, ss, 300;*Türk Ansiklopedisi*, c. XXI, Ankara, 1971, s.491.

⁶⁴İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, s. 42.

⁶⁵İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, s. 42.

burada tamamen İranlı tarzında yaşıyorlar ve kendi dil, adap ve törelerini bu topluma kabullendirmişler."⁶⁶ Auben, şehrin canlılığından bahsederken, 1000'den fazla dükkân olduğunu ve bunların sahiplerinin çoğunun İranlı olduklarını bildirmiştir. Bu şehrin ilmi etkinliğinden bahsederken, 2000'e yakın talebesi olduğunu, şehrin nüfusunun 300000 kişi olmasının şehrin mamurluğunun, ilmi ortamının hareketliliğinin göstergesi olarak ifade etmektedir.⁶⁷ 1905 yılında, Osmanlı makamlarınca Kerbala'da yapılmış bir nüfus sayımında, bu şehrin nüfusunun 65000 hududunda olduğu kayıt edilmiştir.⁶⁸

Yahya Devlet Abadi Kerbela hakkındaki gözlemlerini de kaleme almıştır. Buna göre: "Kerbela günden güne gelişmektedir. Öyle ki bugünlerde Irak'ın büyük şehirlerinden sayılıyor. Tabi ki bu gelişme ve ilerleme İranlıların paraları ve onların tarafından yapılıyor. Çünkü eğer bir sene Acem ziyaretçiler bu şehre girmeseler, her konuda gerileme hemen başlar." Ardından Kerbela'nın Mekke ve Medina'ya kıyasen, İranlılar için içerdiği mezhebi önemden söz ederek şii'nin tüm kutsal yerlere saygı duymasını ve Mekke, Medine ve Necef'i sırayla Kerbela'ya daha üstün tutması gerekmesine rağmen, Kerbela şehitlerine duydukları sevgi nedeniyle, diğer kutsal topraklara duydukları sevgi bağlılığına göre Kerbela'ya duyulan sevgi daha yürekten ve içtendir. Bu yüzden Kerbela'ya gitmek en büyük saadetlerden sayılıyor ve işte bu yüzden de Kerbela bir Arap şehirden çok bir İran şehrine benzemektedir.⁶⁹ Kerbela'nın İranlı nüfusu Kaçar Nasıreddin Şah'ın 'Atabat-i 'Aliyat'a yaptığı yolculukta da ilgisini çekmişti. O seyahatnamesinde şöyle yazmıştı: " Kadın erkek hepsi Acemlerdi. Sanki Kaşan veya İsfahan'a girmiştik... şaşırımtım. Nereye gittiğimi bilmiyordum..."⁷⁰

⁶⁶Jan Auben, *İran-i Emruz*, Farsça çev: Ali Asgar Saidi, Tahran 1362/1983, s. 396-397.

⁶⁷Jan Auben, a.g.e,s. 382-400.

⁶⁸Hikmet , Yıl.13, sayı: 89, 10 R 1323.

⁶⁹Yahya Devlet Abadi, a.g.e., c.I, s. 77.

⁷⁰Nasıreddin Şah, *Şehriyar-ı Cadeha*, hazırlayan: Muhammed Rıza Abbasi, Perviz Bedii, Tahran 1372/1993, s. 115.

1.2.3. Kazimiye

Kazimiye, Şiilere göre Necef ve Kerbela'dan sonra Irak'ın üçüncü kutsal şehridir. Bağdat'ın kuzeydoğusunda ve Fırat'ın batısında yer alır. Abbasi halifesi Mansur'un hükümdarlığında şehirde "Şuniziye" adıyla bilinen bağlar vardı. Mansur 762 yılında bu bağı aile mezarlığı olarak tayin etti ve ona "Makabir-i Kureyş" adını verdi. Bu mezarlıkta gömülen ilk kişi Mansur'un oğlu Cafer'di. 795 yılında İmam Musa Kazım, Harun'un emriyle Medine'den Bağdat'a geldikten sonra orada tutuklanmıştı. 799 yılında halifenin emriyle zehirlenerek öldürüldü. Musa Kazım'ın cenazesini Mekabir-i Kureyş'te toprağa verildi.⁷¹ 835 yılında M'utasım'ın emri üzerine, İmam Muhammed Taki el-Cevad zehirlenip öldürüldü ve yine bu şehirde İmam Musa ibn-i Cafer'in mezarının yanında gömüldü.⁷² Şehrin adı da İmam Musa Kazım'dan dolayı "Kazımîn" olarak anılmıştır. Bir süre sonra bu iki imamın mezarı üzerinde bir türbe inşa ettiler ve ondan sonra Mekabir-i Kureyş adı Kazımîn'e çevrildi. Mu'izzü'd-Devle lakabını alan, Buveyhi şii hükümdarlardan Ahmed ibn-i Buye, 947'de eski türbe yerine, ihtişamlı bir türbe bina etti. Onun ardından Deylemi Azüdü'd-Devle, diğer imamların türbeleri gibi burada değişiklikler yaptı ve genişletti. Bağdat ve Kazimiye arasında da ziyaretçiler için bir hastane yaptırdı. O zamandan beri, Kazimiye büyük ve önemli bir şehir olarak Bağdat'ın yanında yer aldı ve şiiler ve İranlıların toplandığı merkezlerden oldu.⁷³

Hamdullah Müstevfi de diğer tarihçiler gibi Kazimiye'yi Bağdat'ın batısında bir semt olarak tanıtır ve "Şehircik, yani küçük bir şehir" diye bahsedip bunun sebebini İmam Musa Kazım ve İmam Muhammed Taki'nin türbelerine dayandırır.⁷⁴ Bu yüzden Kazimiye şehrinin varlığının sebebi olarak iki şii imamın türbelerinin orada bulunması olduğu yönünde tahmin yürütmek mümkündür. Burasının gerçek bir şehre dönüşmesi ise İslam'ın

⁷¹Seyyed İbrahim Musevi El-Zencani, *Cevleh-u Fi'l-Emakene'l-Mukaddese*, Beyrut, 1405/1985, s. 114.

⁷²Mirza Abbas Feyz, *Tarih-i Kazimiye ve Bağdat*, Kum?, s. 30.

⁷³İbn-i Batuta, a.g.e, c.I, s.538.

⁷⁴Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.35.

orta asırlarına geliyor. Hamdullah Müstevfi bu küçük şehir hakkında şöyle yazıyor: "Bağdat'ın batı tarafında İmam Musa Kazım ve torunu İmam Muhammed takî'nin mezarları var ve bu semt şimdi küçük bir şehirdir ki çevresi altı bin kademdir ve Ahmet Hanbel, İbrahim Edhem ve Bağdadlı Cüneyt ve... gibi alimler, şeyhler ve evliyanın türbe ve mezarları oradadır..."⁷⁵

1253 yılında, Hulagu'nun Bağdat'a yaptığı hücumda, Kazımiye de payını aldı. Şii imamların türbelerinde ciddi hasarlar meydana geldi. Ama kısa bir süre sonra Bağdat hakimi Alaeddin Cüveyni, ardından da 1326'da İlhanlı'larından Bahadır Sultan Ebu Sait şehri ve türbeleri tamir ve yeniden yaptırmaya ihtimam gösterdiler.⁷⁶ En önemli tamirat ise Safeviler döneminde yapıldı. Safevi Şah İsmail 1520'da, haremın tüm binalarını yıktı ve yerine muhteşem bir türbe inşa ettirdi. Ayrıca orada Safevi Camisi adıyla bilinen ve hala duran büyük bir cami yaptırdı.⁷⁷

Mehmet Hürşid Paşa Hudud Seyahatnamesi'nde Kazımiye kasabasının 19.yüzyılın orta yıllarındaki durumunu şöyle anlatıyor: "Kazımiye Bağdat'a bir buçuk saatlik arası var... Bu kasaba iki bin ev, bir kaç han ve bir çok çarşıya sahip... Acemler İmam Musa Kazım'a duydukları derin sevgi nedeniyle onun türbesini bayağı süslemişler... Adı geçen bu kasabanın çoğu sakinleri, acem ve devletin şii uyruklarıdır."⁷⁸

Kazımiyenin önemi ve zenginliği 1870'te Bağdat-Kazımiye arasında tramvay hattının işletilmesiyle arttı ve söylentilere göre Osmanlı'nın egemenliği bu bölgede Kərbela ve Necef'e göre daha ağır basıyordu.⁷⁹

Her halde elde bulunan diğer raporlara göre, Kazımiye 20.yüzyıla kadar küçük bir şehir gibi kalmış ve fazla gelişmemiştir. Şehrin nüfus sayısı 20.yüzyılın başlarında yaklaşık 8000 kişiydi ve bunun 7000'ini Şiiler oluşturuyordu. Bununla birlikte bunların çoğu Arap olup sadece 1000'i

⁷⁵Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.35.

⁷⁶Seyyed İbrahim Musevi El- Zencani, a.g.e, s. 110.

⁷⁷Musevi El- Zencani, A.g.e, s. 112

⁷⁸Mehmet Hürşid Paşa, *Seyahetname-i Hudud*, Çevrimyazı: Alaattin Eser, İstanbul 1997, s.57-58.

⁷⁹İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, s. 45.

İranlıydı.⁸⁰ Nasıreddin Şah'ın intibaat nazırı (1885-1895) Muhamme Han İtimadüs-Saltana 19.yüzyılın sonlarında Irak ve Atabat-ı Aliyat'a yolculuk yaptı. O seyahatnamesinde Kazimiye'den cennet gibi bir kasaba olarak bahs etmektedir. O, imamların kutsal türbelerini ziyaret ettiği sırada Kazimiye'de işçiler türbeyi yeniden yapma ve altınla kaplamakla meşguldüler. İtimadü's-Saltana bu türbeleri ziyaret ettikten sonra ayrıca İmam-i Azam Ebu Hanife'nin mezarını da ziyarete gitti. Bu yazar İmam Ebu Hanife 'nin türbesinin etrafında bir çok bina ve bağın var olduğundan da haber vermektedir.⁸¹

Fransız sefir ve seyyahı Jan Auben, Kazimiye nüfusunu yedi bin ila sekiz bin arasında olduğunu belirtmiş, üçte ikisinden fazlasının İranlı olduğunu zikretmiştir. Kazimiye şehrinin iktisadi canlılığının sayısız ziyaretçinin varlığına borçlu olduğunu beyan etmiş ve kendi yazdıklarını teyit etmek için halen aktif halde olan 45 kervansaraya işaret etmiştir.⁸²

1901 yılında yapılan sayımda, Kazimiye'nin nüfusunun 7390 kişi olduğu ve 6140 kişinin Kazimiye doğumlu olduğu ve bin kişinin de İranlı olduğu saptanmıştır. Bu sayımda, 2160 ev, 6 hamam, 5 medrese, 1 cami, 33 mescidin var olduğu ifade edilmiştir.⁸³

1.2.4. Samerra

Samerra Bağdat ve Tikrit aralarında, Dicle'nin doğu kıyısında ve Bağdat'tan 120 kilometrelik bir mesafede bulunmaktadır. Samerra kelimesi büyük bir ihtimalle Farsça'dan alınmış bir kelimedir. Bu konudaki faraziyelerden biri bu kelimenin "Sa" ve "Mera" kelimelerinden türetilmiş ve "verginin alındığı yer" anlamına gelmesidir. Samerra hilafet sikkeleri üzerine "Samerra" yani (Sürre men ra'y: gören mutlu olur) diye yazılıyordu.⁸⁴

⁸⁰İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, s. 41.

⁸¹Muhammed hasan han İtimad'üs-Saltene, *Miratü'l-Bıldan*, Tahran 1367/1988, c. I, s. 398.

⁸²Jan Auben, a.g.e, s. 370-372.

⁸³*Salname-i Bağdat*, 1319/1901 , No: 588, s. 207.

⁸⁴*İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, c.X, s.144.

Öte yandan bu şehrin İslam'dan önce yapıldığı ve Zül-Aktaf lakabı taşıyan Sasani padişahı II. Şapur tarafından kurulmuş olduğu da ileri sürülmektedir.⁸⁵ Yakut Hemevi'nin söylediğine göre Samerra'yı Sam ibn-i Nuh kurmuştur.⁸⁶ Sasaniler devrinde bu şehre "El-Tirhan" diyorlardı.⁸⁷ Şehir İran-Rum savaşları nedeniyle büyük hasarlar aldıktan sonra Romalılar tarafından işgal edilmesiyle halkı Hıristiyanlığa döndürüldüler. İslam'dan sonra Samerra, Irak'ın diğer şehirleriyle birlikte, 635.yılında, Sa'd ibn-i Ebi Vakkas tarafından feth edildi. Bu tarihten 8.yüzyılın sonuna kadar Samerra'da sadece bir tek kilise bulunuyordu.⁸⁸ Bugünkü Samerra 836'de Abbasi halife M'ütasım'in askerleri tarafından kurulmuştur. Şehrin kurulma nedeni hakkındaysa tarihçiler şöyle diyorlar: M'ütasım döneminde Türkler'in askeri ve divan işlerindeki etkileri arttı ve halk Türklerin akınlarından M'ütasım'e şikayet ettiler. M'ütasım Bağdat'ta askerler için bir yer ayırmaya karar vermiş ama uygun bir yer bulamayınca Samerra'yı kurmuş ve orayı başkent olarak tain etmiş.⁸⁹ Ahsenü't-Tekasim'in yazarı, Makdesi "Halk şehri görünce sevindiler ve Türk askerlerin eziyetlerinden kurtuldukları için o şehrin adını, gören mutlu olur anlamına gelen "Sürre men ra'y" adını verdiler" diyor.⁹⁰ Yakubi el-Buldan adlı kitabını yazdığında Samerra'nın kuruluşunun üzerinden elli beş sene geçmişti.Yakubi Samerra hakkında, halkın evlerinin yeni yapılmış Samerra şehrinde Bağdat'a göre daha büyük inşa ettiklerini, içme su taşıma problemleri olduğunu, ama buna rağmen Dicle kenarında M'ütasam tarafından yapılan binalar ve bağların sayısının çok olduğunu yazmaktadır. Öyle ki kazancı yılda on milyon dirheme ulaşıyormuş.Yakubi Samerra'nın kurulmasından, El-Büldan kitabının yazılışına kadar geçen elli beş yılda yedi halife tarafından başkent olarak ilan edilmesinin altını çiziyor. Bu yedi halife Yakubi'nin yazdığına göre M'ütasam, Vasık, Müntaser, M'ütiz,

⁸⁵Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s. 65; Cafer Al-Halili, a.g.e, Samerra kısmı, c. IX, s. 19.

⁸⁶Yakut Himevi, a.g.e, c.III, s. 172.

⁸⁷Musevi El-Zencani, a.g.e, s. 124.

⁸⁸Yakut Himevi, a.g.e, c.III, s. 172.

⁸⁹Ali İbn-i Hasan EL-Mes'udi, *Mürücü'z-Zaheb ve Me'adinu'c-Cevahir*, Farsça çev: Abulkasım Payende, Tahran 1347/1968, s. 467.

⁹⁰El -Makdesi, a.g.e, s. 63.

Mütevekkil ve Müste'in idi. Bunlar burada ya ölmüş ve ya öldürülmüşlerdi.⁹¹ Sadece yüzyıla yakın bir zamandan sonra yani Makdesi'nin yaşadığı döneme kadar Samerra gerilmiş çoğu bölgeleri harabeliğe dönmüştü. Bu müslüman coğrafyacı Samerra'dan gözlemledikleri hakkında şöyle yazıyor: "Samerra eskiden büyük bir şehir ve halifelerin başkentiydi. M'ütasam burayı kurmuş ve Mütevekkil genişletmiş. Dimaşk (Şam) camisinden daha büyük bir camisi var. Duvarları camla kaplanmış ve direkleri ve yer kaplaması mermerdendir ve uzun bir minaresi var. Şehir büyüktü ama şimdi harab olmuş. İki üç kilometre yürüyorsun ve bir bina göremiyorsun."⁹² Hamdullah Müstevfi'nin anlattığına göre 14.yy'da pek de yapımlı ve düzenli değilmiş. Bu tarihçi Mütevekkil'in Samerra'da, İran'da bile eşi benzeri olmayan bir köşk inşa ettirdiğini ve Caferiyye adını taktığını yazıyor. Ama İmam Hüseyin türbesinin yıktığı ve insanları oraya yaklaşmaktan men ettiği için, ardından halk bu köşkü yerle bir etti.⁹³ Samerra 836-889 yılları arasında Abbasiler'in başkentiydi.⁹⁴ İki şii imamın mezarı bu şehirdedir: 873'de burada vefat etmesinden dolayı "Askeri" lakabını alan 11.şii imamı, İmam Hasan Askeri'nin türbesi ve diğeri onun oğlu olan Ebü'l-Kasım Muhammed ibn-i Hasan'ın (Hz.Mehdi) gözlerden kaybolma yeri de bu şehrin meşhur camisinin alt katıdır.

1901 yılında, Samerra'da yapılan genel nüfus sayımında, şehrin nüfusunun 8576'ın üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Aynı sayım kayıtlarına göre bu şehirde 1000 tane ev, 200 dükkân ve 2 hamam olduğu kayıtlara eklenmiştir.⁹⁵ Şehir nüfusunun çoğunluğu Sünni mezhebindeydiler. Osmanlı sadrazamı 11 Kasım 1893'de, Samerra'da müderrislik yapsın diye Bağdat alimlerinden birini seçmek için yazdığı mektupta bu konuyu onaylamış: "Bağdat idaresi altında olan Samerra kasabasında yaşayanların hepsi sünni olsalar da, İmam Hadi ve İmam Hasan'ın türbelerinin burada olmasından dolayı bir çok ziyaretçi buraya geliyorlar. Ayrıca İranlıların en büyük müctehidi

⁹¹El -Yakubi, a.g.e, s. 37, 42.

⁹²El-Makdesi, a.g.e, c.I, s.170.

⁹³Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.43.

⁹⁴*İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, c.X, s.144

⁹⁵*Salname-i Bağdat*, 1319/1901, No: 588, ss, 210-212; İshak Nakaş, *Şiatü'l -Irak*, s. 46.

Mirza Hasan Şirazi ve 500'e yakın molla da bu şehirde yaşıyorlar..."⁹⁶
Kacarlar dönemi tarihçilerinden İ'tisamü'l-Mülk, Samerra'ya yaptığı yolculukta şöyle yazıyor: "Burada sadece iki şii aile yaşıyor, biri padişahlık çerağını taşıma memuru Molla Ağa Küçük'ün ailesi, diğeri de Şama'i ailesi."⁹⁷

Samerra'da iki şii imamın varlığına rağmen, Şiilik burada gelişmemiştir. Bu yüzden de Samerra hiç bir zaman ziyaretçiler için güvenli olmamıştır. Ama Mirza Şirazi'nin Necef-i Eşref'ten Samerra'ya yerleşmesi ve ders ve konuşma toplantıları yapmasıyla, burası yeni bir renk aldı ve "Samerra Medresesi" en büyük şii ilmi merkezlerinden biri haline geldi; bunun ardından da Samerra'ya yerleşen İranlı şiiilerin sayısı gitgide arttı. Bu konuda İhtişamü's-Saltana böyle yazmıştır: "Samerra halkının çoğu İranlılardır. Burası İranlıların güç noktasına dönmüştür."⁹⁸ 1887'te Samerra'ya yaptığı ziyaret hakkındaki raporunda Yahya Devlet Abadi, Samerra'nın dünya şiiilerinin ilgisini üzerine çektiğini. Hindistan, İran, Kafkasya ve Caferi mezhebini benimsemiş olan her ülkeden Samerra'ya paralar gönderildiğini kaydediyor. Ardından Mirza Şirazi'nin bu şehirdeki etkisinden söz ederek diğeri şii alimlerin, ister Arap ister Acem, Necef ve Kerbela'dan Samerra'yı ve Mirzayı Şirazi'yi ziyaret etmek için Samerra'ya akın ettiklerini bildiriyor.⁹⁹

Samerra'nin onu Irak'ın diğeri şehirlerinden ayıran kendine has bir özelliği vardı: ilkin Samerra'da şiiilerin kutsal türbelerinin olması ki bu yüzden her yıl binlerce şii ziyaret için buraya akın ediyorlardı. İkincisi şehrin ahali ve kutsal türbelerin hizmetkarlarının hepsi sünnilerd. Aslında bu iki karşıt durum Samerra'daki bir çok dini olayın nedeniydi. Her zaman ziyaretçiler, özellikle İranlılar, şehrin ve etraftaki göçebelerin eziyetleriyle karşı karşıyaydılar. Öyle ki bazen bu durum İran ve Osmanlı memurları arasında çatışmaya yol açıyordu. Bazı araştırmacılar Mirza Şirazi'nin Necef'ten Samerra'ya

⁹⁶BOA, İ.MŞH, 3/1, 2 ca 1311.

⁹⁷Mirza Hanler Han-ı İ'tisamü'l-Mülk, *Sefername*, hazırlayan: Seyyid Menüçih Muhammedi, Tahran 1351/1972, s. 62-63.

⁹⁸İhtişamü's- Saltane, *Hatırat-ı İhtişamü's-Saltane*, hazırlayan: Seyyid Mehdi Musevi, tahran 1366/1987, s. 250.

⁹⁹Yahya Devlet Abadi, a.g.e, c.I, s.77.

taşınmasını Şiiilerin buradaki durumunu daha iyi kavraması amacıyla yapıldığı düşüncesini savunuyorlar.¹⁰⁰ Nitekim Mirza Şirazi'nin Samerra'ya gelmesinin ardından Irak'ın her yerinden şiiiler özellikle alimler ve bilim adamları bu şehre gelmişlerdir.

1.3. IRAK'TA ŞİİLİĞİN YAYILMASININ TARİHİ KÖKENLERİ

Şii mezhebinin esasen Küfe'de şekillenmesi ve oradan başka yerlere yayılmasından dolayı, Şiiliğin Irak'taki kökleri İslam dünyasının diğer beldelerine göre daha derindir. İslam imparatorluğunun Hz. Ömer'in hilafeti sırasında hızlı yayılma döneminde, Sasaniler ve Bizans imparatorluğu hakimiyetindeki toprakların önemli bir bölümünü ele geçirdiler. Fatih Araplar tarafından da pek çok yeni şehirler kuruldu. Bu şehirler aslında, fethedilen bölgelerde ikamet etme ve Araplar olmayanlarla ilişkiye girme izinleri olmayan saldırgan Araplar için karargah olması maksadıyla kurulmuştu. Arap ordularının ilerlediği toprakların çoğu Sasaniler'in hükümranlılığı altında olduğu için, en önemli karargah şehirleri doğu topraklarında, özellikle Irak'taydı. Sasaniler'in başkenti Tisfun -veya Medayin- yakınlarında bulunan Küfe ve Basra şehri, çöl ve Fars körfezi arasında ordu yürütme bakımından iki önemli karargah şehirleriydiler. Bu yüzden Arap göçebeleri kuzey ve güney Arabistan'ın tüm bölgelerinden İslam ordusuna katılmak için özellikle Beynünnehreyn'in fethinin kesinleşmesinden (641) sonra bu iki şehre göç ettiler. Daha sonraları bu Araplar, Arap olmayan ahalilerin yerini aldılar. Küfe ve Basra'daki idari ve sosyal kurumlar Arap toplumunda yaygın olan modeller üzerine kurulmuştu. Bu ifade ahalinin kaç aşirete ayrıldıklarını ve her grubun ayrı ayrı askeri bölgeye ve aşiret başına sahip oldukları anlamına geliyor. Küfe'de Basra'nın aksine nüfus terkiibi değişti ve çoğunlukla güney Arapları veya Yemen aşiretleriydiler. Bu durum Küfe'nin Şiiliğe eğiliminin önemli

¹⁰⁰Ali El-Verdi, A.g.e, c. I, s.449.

etkinlerindendi halbuki Basra'da Şiiliğe karşı duygular daha ağır basmaktaydı.¹⁰¹

Üçüncü Halife Hz.Osman'ın son yıllarında, onun siyasetlerine karşı başkaldırıların şiddetlenmesiyle, Hz.Ali'nin taraftarları isteklerine ulaşmak için fırsat buldular. Şii mektebinin aktif bir grup olarak ortaya çıkmasıyla, diğer eyaletlerde bulunan muhalifler Hz.Ali'nin etrafında toplandılar. Şiiler ile muhaliflerin birleşmesi sonucu, Osman'ın hilafetine muhalefetler daha da arttı. Kısa bir süreden sonra Küfe, Basra ve Mısır'daki isyancıların toplanmasıyla, bu şikayetler resmi bir isyana dönüştü ve sonunda 656'da Hz.Osman katledildi. Hz.Osman'ın siyasetlerine karşı tüm grupların neredeyse hepsi Hz.Ali'ye destek verdiler. 657.yılında, Cemel savaşından sonra III.Halife ve şiilerin ilk imami olan Hz.Ali, Basra'yı terk edip Küfe'ye doğru yola çıktı. Bunun nedeni de Basra halkının Cemel savaşında başkaldıranların tarafını tutmasıydı ve Hz.Ali bu konuyu hoş karşılayamazdı. Diğer yandan Küfe ahalisi Hz.Ali'ye sevgilerini ilan etmişlerdi. Böylece 683 yılında II.Halife döneminde kurulmuş olan Küfe¹⁰², Hz.Ali tarafından hükümet merkezi seçildi. Hz. Ali, Muaviye karşısında hilafetini güçlendirmek için önemli bir adım attı ve bu adım Küfe'nin aşiretlerini yeniden organize etmekte. Zaman geçtikçe Küfe Hz.Ali'nin sahabe ve taraftarlarına kucak açtı ve Ali'nin düşmanları orayı terk edip Basra, Hicaz ve yahut Şam'a yerleştiler. Böylece Hz.Ali'nin halifelik döneminde, Küfe sadece büyük şii merkezi haline gelmekle yetinmeyip, gündün güne daha da zenginleşti. Dördüncü halife ve şiilerin ilk imamı Hz.Ali ibn-i Ebi Talip, Fırat sahilinde vaki olan Sıffin'de Muaviye ordusuyla (657) ve Haricilerle Nahrivan'da (658) yaptığı savaşların ardından,Küfe camisinde İbn-i Mülcem adlı bir Harici'nin zehirli kılıcıyla yaralandı. 25 Ocak 661 'de (21 Ramazan 40) vefat etti. Hz.Ali'nin hilafeti döneminde şiiliğin gücü ve yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Ali'nin hilafete başladığı zaman, şi'a daha küçük bir grup halindeydi ve çoğu Ali'nin taraftarları ve sahabesinden oluşmaktaydı. Ama bir kaç yıl içerisinde,

¹⁰¹Ferhad Defteri, *Tarih ve Akaid-i İsmailiye*, farsça çev: Feridun Bedrei, Tahran 1376/1997, s.52.

¹⁰²Seyyid Hüseyin bin Ahmet El-Baraki, *Tarihü'l-Küfe*, Beyrut 1987, s. 112.

şî'a en inançlı Müslümanların ve diğer toplumların desteğini alarak geliştirdi. Ali'nin arkasında duran bu aynı inançtan olmayan gruplar, Osman ve diğer muhaliflere karşı isyanlarında ve bir takım siyasi ve ekonomik amaçlara ulaşmak adına birleşmişlerdi. Neticede Hz.Ali şî'asının köken özellikleri göz önünde bulundurmadan şii olanlar, şii olmayanlarla aynı safta yer almışlardı. Böyle geniş bir anlam içerisinde Şiilik güney Irak'ın değişik ırklardan oluşan nüfusu arasında bilhassa Küfe'de istikrar buldu.¹⁰³ Daha sonraları, yani Emeviler döneminde bu şehirde gerçekleşen şii ve alevi ayaklanmalar da bu şehrin şiiiler için önemini ve şii mezhebinin merkezi olarak değerini ve yerini gösteriyor. 10 Ekim 680'ta Irak'ın başka bir noktasında meydana gelen ve daha sonralar şii tarihin en büyük trajedisi olarak adlandırılan Kerbela hadisesi, Arap Irak'ın ve özellikle Kerbela'nın dünya şiiilerinin dikkatini üzerine çekti. Kerbela hadisesi şî'a mezhebinin gelişmesinde en büyük rolü oynamıştır. Bu hadisenin şî'a tarihi üzerindeki etkisi o kadar büyüktür ki bazı tarihçiler "Şii mezhebi Muharrem'in on'unda doğdu"¹⁰⁴ diye düşündüler. Bu trajedinin şî'a mezhebinin güçlenmesinde çok büyük ve önemli rolü var ayrıca bu mezhebin hızla yayılmasında da büyük payı var. Olay Hz.Hüseyin'in Küfe halkının desteğinden emin olduktan sonra, Irak halkının ısrarlarına yanıt vermek ve Emevilere karşı ayaklanmaya karar vermekle başladı. Bu yüzden Küfe'ye doğru yola çıktı. Lakin Küfe'ye yaklaştığında, Küfe halkı Yezid ibn-i Muaviye'nin baskılarıyla korkuya düşüp, desteklerini geri çekip Hz. Hüseyin'i yalnız bıraktılar. Bu tehlikeli yolculukta, Hz.Hüseyin'e sahabesi ve ailesinden oluşan küçük bir grub eşlik ediyorlardı. Maksada ulaşmadan önce, Küfe yakınında Kerbela çölünde, Emeviler'in 4000 kişilik ordusu yollarını kesti. Tam burada Hz.Hüseyin son kez Yezid'e itaat etmeyeceğini belirtice maiyetinde bulunanlarla birlikte -toplam olarak yetmiş iki kişi- 10 Ekim 680 acımasızca katledildiler. Böylece Kerbela olayı, sadece şii tarihinin değil, tüm İslam tarihinin en üzüntü veren olayı olarak sona erdi.¹⁰⁵ Hz.Muhammed'in torunu ve şiiilerin üçüncü imamı Hz.Hüseyin'in katli edilmesi, şii hareketinin

¹⁰³Ferhat Defteri, a.g.e, s.58.

¹⁰⁴Seyyed Hüseyin Muhammed Caferi, *Teşeyyu' der Mesir-e Tarih*, Farsça çev:Muhammed Taki Ayetü'l-Lahi, Tahran 1374/1995, s. 250.

¹⁰⁵Ferhat Defteri, a.g.e, s.62.

yeniden doğması ve gelişmesi için yeni bir dönem başlattı¹⁰⁶. Kerbela hadisesi ardından yaşanan olaylarda, şiiler İmam Hüseyin'i ısrarla çağırarak Küfe halkı gibi derinden üzüldüler. Pişmanlık hissine kapıldılar; Hz.Hüseyin'in intikamını katillerinden alma iddiaları yükseldi. Tevvabin, Muhtar, Zeyd ibn-i Ali ve Yahya ibn-i Zeyd tarafından çıkarılan Şii ayaklanmaları, hepsi Irak'ta ve Kerbela hadisesi etkisinde gerçekleştiler. Bu bölgede şiiliğe karşı idarecilerin davranışları, sonraki zamanlarda, Irak'ın güneyinde ve merkezinde yaşayanlarına, şii mezhebini benimseyip korumalarında yardımcı olmuştur. Şiilerin aynı coğrafyada toplanmaları onların ortak kimliklerini sağlamlaştırdı ve etraftaki kabileleri ve göçebeleri şii mezhebine davet etmelerinde ve diğer şiileri Irak'a davet etmeye teşvik etti. On iki şii imam'ın hayattayken Irak'la yakın ilişkileri ve onlardan altısının mezarının Irak'ta bulunması, İslam'ın daha ilk yüzyıllarında, bu ülkenin Şiilik merkezi olmasında etkili olmuştu. Hz. Ali'in Necef'te ve Hz. Hüseyin ve sahabesinin Kerbela'da mezarları yanı sıra, Kazımiye ve Samerra da dört şii imamın daha mezarı bulunmaktadır.Yedinci imam Musa Kazım ve dokuzuncu imam Muhammed ibn-i Ali ibn-i Musa El-Cevad, Kazımiye'de ve onuncu İmam Ali ibn-i Muhammed El-Hadi ve on birinci İmam Hasan ibn-i Ali El-Askeri'nin mezarlarının bulunduğu yer ve ayrıca Muhammed Bin Hasan El-Müntezir El-Mehdi'nin ortadan kaybolduğu yer de Samerra'dır.Yüzyıllar boyunca tüm şii toplumlardan özellikle İran'dan mukaddes mekanları ziyaret etmek için bir çok sayıda ziyaretçi Irak'a gelmişlerdir. Ziyaretçilerin uğraması ve şiiler tarafından bu mukaddes mekanlara yapılan vakıflar da bu şehirlerin ekonomik gelişmesinde etkili olmuştur.

10. yüzyılda Kerbela, Necef ve Kazımiye şehirlerinin değer kazanması ve Büveyhi'lerin şii mezhebini desteklemesiyle, şiilik Irak'ın diğer merkezlerinde ve özellikle Bağdat'ta daha da yayıldı. Sonraki yüzyıllarda şiilik Irak'ta varlığını sürdürdü ve şiilik akımı önce Necef ve sonra Hülle'den yönlendirildi. 11.yüzyıldan beri, Necef gibi mukaddes şehirlerde medreseler açılarak, talebeler ve şii hocalar Irak'a çekildiler. Bu hareket şii mezhebinin

¹⁰⁶Seyyed Hüseyin Muhammed Caferi, a.g.e, s. 250.

Irakya daha geniş kitlelere yayılmasına da imkan hazırladı¹⁰⁷. İran, Halep ve Lübnan Cebel-i Amil'inden tahsil ve öğrenim için Irak'a yapılan göçler, 11.yy'da ve ondan sonra da görülmektedir. Bu kişiler hem Şii mezhebinin Irak'ta güçlenmesinde ve hem şiiiliği buradan kendi bölgelerine götürülmesinde rol oynadılar.¹⁰⁸

Şiiilerin siyasi tutumları da şiiiliğin Irak'ta yayılıp güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Büveyhiler 945-1055 yıllarında Güney Irak'ta gücü ele aldılar. Onların emrinde olan sünni halifeyle anlaşmış olmalarına rağmen kendileri şii mezhebindeydiler ve şii felsefe ve fikhın gelişmesi, şii ayinlerin yerine gelmesi ve şii alimleri desteklenmesi için epey uğraşmışlardır. Özellikle Büveyhi Azudü'd-Devle zamanında Kerbela ve şii imamların türbesine daha fazla ilgi gösterildi. 981'de Azudü'd-Devle, İmam Hüseyin için büyük ve ihtişamlı bir türbe yaptırdı. Onuncu ve Onbirinci yüzyıllarda Küzey Irak'ta özellikle Beyennehreyin ve Cezire'de, şii olan bazı sülaleler güçlendiler; örneğin Hamdaniler(905-1004), Bin Mezid(961-1150), Bin 'Akil(990-1096) ve Bin Merdas(1023-1097)¹⁰⁹ bunlardandır. Bütün bunların yanı sıra Abbasiler'in yıkılmasının(1258) öncesinde bazı nedenlerden dolayı, şiiiler her zaman hükümet tarafından hoş görülmemeyen az nüfuslu gruplar olarak kalmışlardır. Onlar gerçek anlamda güç sahibi değildiler ve zaman zaman merkezi hükümet tarafından takip edilmekteydiler. Musul, Samerra, Meysan, Basra, Hülle, Küfe ve Bağdat şehirlerinde bazen şii ve sünniler arasında kanlı çatışmalar çıkmaktaysa da bunlar Arap Irak'ta Şiiiliğe bağlı şehirler olarak biliniyorlardı. Bununla birlikte Musul, Basra ve Samerra şehirlerinde Şiiilerin sayısı nispeten azdı. Bunların aksine Meysan, kalabalık bir şii nüfusuna sahipti.¹¹⁰ İbn-i Batuta Irak'a yaptığı yolculukta Hülle'yi ziyaret ediyor ve Hülle'nin genel durumunu anlattıktan sonra, tüm ahalisinin On İki İmam şiiisi olduğunu ve ahali arasında zaman zaman çatışma çıktığını

¹⁰⁷Joyce N. Wiley, *The Islamic Movement of Iraqi Shi'as*, London?. s. 11.

¹⁰⁸Rasul Caferiyan, *Teşeyyu' der Irak, Merce'iyyet ve İran*, Tahran, 1386/2007, s.1.

¹⁰⁹Kliford Edmaund Bosworth, *Sülaleha-i İslami*, Farsça çev: Feridun Bedrei, Tahran 1349/1970, s. 86-97.

¹¹⁰Zekerriyya Bin Muhammed ibn-i Mahmud El- Kazvini, *Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad*, Beyrut 1380/1961, s.469.

yazıyor. Ayrıca şehrin büyük çarşısı yanında kapılarında perdeler asılı olan ve adına Meşhed-i Sahibü'z-Zaman dedikleri bir caminin bulunduğunu, Şiilerin yatsı namazından sonra kılıçlarını çekerek Meşhed-i Sahibü'z-Zaman'a doğru çıktıklarını, oraya vardıklarında " Zülüm her yeri kapladı, ey Sahibü'z-Zaman dışarı çık!" diye bağırdıklarını kaydediyor. İbn-i Batuta'ya göre Hülle halkı İmam Hasan Askeri'nin oğlunun bu camiye girip burada kaybolduğuna ve yakında aynı yerde zühur edeceğine inanıyorlar ve ona İmam-i Muntazır (Beklenen İmam) diyorlardı.¹¹¹ İbn-i Batuta'yla çağdaş olan tarihçi Hamdullah Müstevfi, Hülle halkının Şiilik'te taassublarına ve İmam-ı Muntazır El-Mehdi'ye olan güçlü inançlarına dikkat çekiyor¹¹² Fezayihü'l-Revafiz'in adı belli olmayan yazarı, Hülle'yi aşırı tutumları olmasıyla suçlamıştır. Ama Kazvini-i Razi ise bu şehrin halkını İmamiye Şiisi olarak tanıtmıştır. Küfe'de Zeydiler güç sahibiydiler ve Bağdat'ta ahalinin çoğunun sünni olmasına rağmen, şiilere özgü bir mahalle vardı.¹¹³ 15.yüzyılın tarihçisi Hafız Abru (Ö.1478) Küfe'nin şii bir şehir olarak genişlemesinden haber vererek şöyle yazıyor: "büyüklükte Bağdat'ın yarısı kadar ve dünyanın her yerinden burada olan, Emirü'l-müminin Ali ibn-i Abi Talib'in meşhedini ziyarete geliyorlar."¹¹⁴ 14.yüzyıl tarihçisi Hamdullah Müstevfi Küfe'nin özelliklerini anlatırken şehrin halkını şii olarak tanıtır ve Hz.Ali'nin türbesinde Şiilerin ziyaretler sonucu aşınıp yuvarlaklaşan bir taştan söz etmektedir.¹¹⁵

Abbasiler hükümetinin devrilmesi ve Moğolların güçlenmesi Irak şiileri için bir dönüm noktasıdır. Çünkü eski yasakları kaldırılması ve Moğolların tarafsız dini tutumları sayesinde şiiler kendilerini göstermek için fırsat buldular. Bu dönemde Küfe, Bağdat, Hülle, Kerbela, - o zamanlar daha az şöhreti olan- Necef, Samerra, ve Basra, Arap Irak'ın önemli şii şehirleri olarak biliniyorlardı. Müstevfi'nin raporlarına göre, Basra da 14.yy'da şii bir eğilim içerisindeydi. O, Basra hakkında şöyle yazıyor: "Halkının çoğu zengindir.

¹¹¹İbn-i Batuta, a.g.e, c.1, s. 273

¹¹²Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.40

¹¹³Zekeriyya Bin Muhammed Bin Mahmud El-Kazvini, a.g.e, s. 459-458.

¹¹⁴Hafız Abru, a.g.e, c. II, s. 52

¹¹⁵Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.31.

Mezhepleri On iki İmam Şiiliğidir. Dilleri hem Farsça ve hem Arapçadır". Müstevfi Basra camisindeki bir minareden de söz ediyor. Ahali oraya gidip Hz.Ali adına yemin ettiğinde minarenin kımıldadığını ve bunun Hz.Ali'nin kerameti olduğuna inanıldığını bildiriyor.¹¹⁶

Şunu da belirtmekte yarar vardır ki: Kuzey İran'ın şii şehirlerinin öneminin azalmasına paralel olarak özellikle Hülle'nin daha da ün kazanması Moğolların İran'a hücum etmesinin ve burada hakimiyetini tesis etmesinin sonucunda olmuştur.

16.Yüzyıl'dan itibaren, Irak İslam dünyasının iki siyasi gücü olan Osmanlılar ile Safeviler arasında bir sınır durumundaydı. Safeviler Irak'ı ele geçirme düşüncesindeydiler. Hatta 1508-1513 ve 1622-1638 yılları süresinde iki kere Bağdat'ı ele geçirdilerse de bunlar geçici başarılar olmuş ve Bağdat'ı Osmanlılara bırakmak zorunda kalmışlardı¹¹⁷. Safeviler Bağdat'ta hüküm sürmeyi ve Irak'ı yönetmeyi istiyorlardı, diğer taraftan da Osmanlı Devleti bu bölgeyi sahiplenmeye çalışıyordu. Bu da iki devletin Irak'a daha fazla odaklanmalarına sebep oldu. Buna mukabil Arapların bölge üzerinde hiçbir etkinliği yoktu. Irak'ta Osmanlı hakimiyetinin güçlenmesiyle yapısal olarak Sünni kökenli bir idare tesis edildi. Bölgenin valileri doğal olarak Sünnilerdi. Şiiler Osmanlıların düşmanı olan İranlılarla aynı mezhebi paylaştıkları için daha da dikkate alınmaları gayet tabiiydi. İşte bundan sonra Şiilik İran'a dönük bir eğilim, Sünnilik ise Osmanlıya doğru bir eğilim olarak biliniyorlardı¹¹⁸. Osmanlılar ve Safevilerin rekabet sahası durumundaydı. Osmanlılar Irak'a hakimiyetleri bölgedeki şiiler için önemli bir zihni karışıklığa sebep oldu. Çünkü Osmanlılar sünni idi ve her ne kadar inançlara müdahale etmiyorlarsa da şiiliğin gelişmesi ve yayılması hususunda tedbirleri de geri bırakmıyorlardı. Şiiler için ise siyasi iktidarı Osmanlıların rakibi durumundaki Safeviler temsil ediyordu. Ne var ki, Safevilerin XVI. Yüzyıl boyunca Osmanlılara karşı duracak güçleri yoktu. Buna rağmen Irak şiilerinin

¹¹⁶Hamdullah Müstevfi, a.g.e, s.38

¹¹⁷Rasul Caferiyan, *Teşeyyu' Der Irak*, s. 2.

¹¹⁸Rasul Caferiyan, *Teşeyyu' Der Irak*, s. 3.

Safevilere eğilimi her zaman devam etti. Bu durumun tabii neticelerinden bir de Kerbela'nın Şiiiler için önemli bir ziyaret merkezine dönüştürülmesiydi. Aslında Safevilerin ortaya çıkışlarıyla, Sünnilik ve Şiiliğin anlaşmazlığı yeni bir aşamaya girdi. Safeviler Kerbela'yı mukaddes bir türbeye getirdiler. Mekke de Osmanlılar'ın hakimiyeti altına geçti. Safeviler devletinde Şiilik resmi mezheb olarak benimsendiğinden, kendisini sınır içi ve sınır dışı şiiilerden sorumlu hissediyordu. Kerbela ve Necef, sünni Osmanlıların sınırları içinde iki büyük şii merkezi oldular ve Arap Irak'ın göçebeleri şiiileşmeğe başladılar. Osmanlı devleti 1917'e kadar İstanbul'dan paşalar seçerek, Irak'ı imparatorluğun bir bölgesi olarak yönlendiriyorlardı. İran ve Osmanlılar arasındaki Irak üzerindeki rekabet ve Osmanlıların şiiilere sadakat hakkında kuşkuları öylece sürüyordu.¹¹⁹

Irak halkının Sünnilikten Şiiliğe mezheb değiştirmeleri şia tarihi sürecinde gerçekleşmesine rağmen, yine de çoğunlukla nüfusun sadece bir kısmının orada yaşadığı şehirlerde sınırlanmıştı. Ayrıca bazı Arap aşiretleri de şiiiliğe yönelmişlerdi. Çrneğin 15-16.yüzyıllarda Muş'aş'a hareketi bazı Arap aşiretleri üzerinde tesir uyandırmıştı.¹²⁰ Bu tür değişimlerin XIX. Yüzyıla kadar sürdüğü görülmektedir. Göçebeler tarafından mezheb değiştirmekle şiiiliğin yayılması, 1867'de Irak'ın yüzde elli nüfusunu göçebe aşiretlerin oluşturduğunu bildiğimiz zaman önem kazanıyor.¹²¹

II.Abdülhamid döneminde şii ve sünni araplar Irak'ın büyük kısmını oluşturuyorlardı ve neredeyse Irak nüfusun yüzde 92'si müslümandı. Çoğu yerli ve İranlı şii göçebeler Bağdat ve Atabat-ı Aliyat'ta yaşıyorlardı¹²². Bağdat kaymakamı Es'ed Bey'in 14 Mayıs 1898'de Irak hakkında imparatorluğa gönderdiği raporda, şiiilik ve şiiilerin durumunu açıklayarak şöyle yazıyor: "Bağdat, Kerbela ve Divaniye'de ikamet edenler ve etrafdaki göçebelerin neredeyse hepsi şiidir. Büyük türbeler ve mukaddes camilerin hepsini acem

¹¹⁹Joyce N.Wiley, a.g.e, s. 12-13.

¹²⁰Yitxhak Nakash, "The conversion of Iraq's tribes to shiism", *Int. J Middle East /stud.* 26 (1994), s. 443.

¹²¹Yitxhak Nakash, "The conversion of Iraq's tribes to shiism", s. 450.

¹²²Cemil Musa Neccar, *El İdaretü'l- Osmanniye fi Vilayet -i Bağdat*, Kahire 1991, s.116.

hocalardan dopdolu gördüm. Kazimiyye, Kerbela ve Necef'te bir sünni alim görülmüyor".¹²³

Arşivde mevcut olan belgelerde, Irak'ta Şiilik ve şiilerin durumunu aktaran bir çok rapor bulunmaktadır. Daha çok Osmanlı devlet adamları tarafından İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanmış olan bu raporlarda, Sünni hocalarının ve devlet adamlarının, Irak'ta Şiiliğin yayılması konusundaki endişeleri açıkça görülüyor. Bu raporlardan 2 Mayıs 1894'de Bağdatlı Sait Efendi adında sünni bir Iraklı şeyh tarafından II..Abdülhamid'e yazılmış olan bir mektupta böyle yazılıyor: “ Şiiler tarafından, yüksek makamlara sahip olan şiî müctehitler için para toplanılıyor. Bu müctehitler sayısı on bini aşan hocaları eğitiyorlar ve onları büyük paralarla şiiliği yaymak için araplar ve göçebelere doğru gönderiyorlar... 40 yıl önceden başlanmış olan teşvikleri neticesinde Kerbela, Necef ve Kazimiyye'de yerli ve yabancı göçebeler arasında şiî olmayan kalmamış...”¹²⁴ Bu tip raporlar ve içerikleri, şiiliğin gelişmesi ve İran ve Osmanlı'nın siyasetleri hakkında ilerdeki fasıllarda bahsedeceğiz.

Şiiliğin Irak'ın güneyinde ve merkezinde yayılması ve onların kuzey bölgelerine göç etmesi, hatta Bağdat'ta ikamet etmeleri ve ayrıca 18.yüzyılın sonlarına doğru şiî eğitim merkezinin İran'dan Irak'a sevk edilmesi nedeniyle Atabat-ı Aliyat günden güne güçlendi ve 19.yüzyılda İran'ın siyasi hadiselerinde -örneğin Tütün ambargosu ve Meşrutiyet- etkin roller oynamaya başladı.

¹²³BOA, Y.PRK.UM 43/117, 22 Z 1315.

¹²⁴BOA, Y.PRK. AZJ 32/8, 20 Za 1312; 1919'da İngiliz makamların yaptıkları tahmini nüfus sayımında Irak'ta yaşayan toplamda 2850000 kişiden 1500000'u şiiydi. Başka bir deyişle Irak nüfusunun yüzde elli üçünü şiiler teşkil etmekteydiler. Aynı istatistiklere göre, büyük bir kısmı güney Irak'ta yaşayan bu nüfusun çoğu Araplardı. Şiî sayısının yüzde beşi İranlı ve yüzde biri Hintlerdi. Bazı örnekler haricinde Irak şiileri On İki İmam şiileriydiler. Bkz. İshak Nakaş, *Şiatü'l -Irak*, s. 32.

1.4. OSMANLI HAKİMİYETİNİN ATABAT-I ALİYAT'TAKİ SİYASİ-İDARİ YAPISI

Irak'ın idari-siyasi bölmeleri hakkında konuşmak için, önce bu coğrafya bölmelerin içinde buldukları bazı anlamları incelemek gerekiyor. Osmanlı imparatorluğunda hakimiyet altında olan vilayetlerin yönetimi, küçüklüğüne ve ya büyüklüğüne göre, köy, kasaba, kaza, sancak(liva) ve eyalet'e bölünüyordu. kazalar, köylerin bir arada tutulmasında oluşuyordu. Kazaların toplamından, sancaklar ve sancakların toplanmasından eyaletler meydana geliyordu.¹²⁵ Ülkenin büyük idari bölmeleri vilayet ve eyalet olarak parçalanıyordu. vilayet kabullenmeden önce bu kelime yerine "eyalet" terimi geçiyordu. eyaletler başta beylerbeyi ve sonralar vezirler tarafından yönetiliyordu. Beylerbeyi ve eyaletlerin vezirleri daha sonraki valilerden daha çok yetkiye sahiplerdi. Eyaletler sancaklara bölünüyordular. Sancaklar da sancakbeyleri tarafından yönetiliyorlardı. Daha sonralar, yönetiminde müdürlerin bulunduğu küçük kesitler de meydana geldi. Tanzimat döneminde eyaletin adı vilayete değişti. kesitler daha da küçük parçalara bölündü ve vilayet teşkilatı ortaya çıktı, sancakların adı da livaya değişti. Bari, Tanzimat devrinin başlamasıyla, vali tarafından yönetilen vilayet, idari, mali ve hukuki bakımdan organize olup, livadan üstün bir derecede tutuldu. Vilayetler valiler tarafından yönetiliyorlardı.¹²⁶

1864'de tesviblenen " Vilayet Teşkilî Nizamnamesi" esasnameye dayanarak, ülke vilayet ve sancak diye dairelere bölünüyordu. Vilayetlerin siyasi, mülki, mali ve adli işlevlerinin yönetimi valilere yüklendi. 19.yüzyıldan sonra sancak terimi yerine "Mutasarrıflık" kelimesi kullanıldı ve başında "mutasarrıf" denilen şahıs durduruldu. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara bölünüyordu.¹²⁷ Ülke resmi kesitlerinde, kaza Kaymakam adlı şahıs

¹²⁵Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı*, Ankara 2007, s. 83.

¹²⁶İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 61; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2004, c.I, s. 577

¹²⁷Remzi Kılıç, *Irak Ve Suriye' nin Tarihi Coğrafyası (XIX. Yüzyıl Sonu)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1990, s. 8.

tarafından idare edilen topraklardır. Osmanlı imparatorluğunun son zamanlarında, idari kesitler, vilayet, sancak, kaza ve nahiye diye dört seviyeye ayrılıyordu.¹²⁸ 1864 Nizamnamesi'nin 64.maddesine göre, kaymakamlar Mütasarrıflara tabi olarak, kazaların mülki, mali ve hukuki sorunlarından sorumluydular. Kaymakam nahiye için müdür seçip, önyatlanması için mütasarrıfa öneriyordu.¹²⁹

Tanzimat devrinden sonra, yeni vilayet yönetme disiplinini başlanması ve 1864 ve 1871 Nizamname'lerinin imzalanmasıyla, vilayet merkezlerinde, sürekli vali başkanlığıyla vilayet idaresi toplantıları kuruluyordu. Livalarda da aynı şekilde liva idare toplantısı, kazalarda ise, kaza idare toplantıları kuruluyordu. Vilayet idare toplantılarında, idari, mülki, mali, ticari ve zirai konular ele alınıyordu ama hukuki konular bu toplantıların dışında tutuluyordu. Ama sadece Tuna gibi bir kaç vilayet'te, bu toplantıların tesvip ettiği ahkam kayde alınıyor ve uygulanmaya geçiyor ve diğer vilayetlerde unutulmuş.¹³⁰ Aslında 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden güdülen amaç, merkezi devletin gücünü arttırmaktı ve 1871 Umumiyye vilayet İdare Nizamnamesi bu eğilimi güçlendirdi. Tanzimatın başlamasıyla, yetkide padişahın mutlak vekili durumunda olan valinin yetkileri sınırlandı, ama bu yetki sınırlanmasının, vahim sonuçları meydana getirmesiyle, tekrar yetkileri çoğaldı. Vilayetlerin Millet vekillerinin meclisteki gücü ve yetkisi de valilerin gücüne bağlı olarak değişmekteydi.¹³¹

Bağdat vilayeti Osmanlı dönemi boyunca, Osmanlı'nın en önemli ve en büyük vilayetlerinden sayılıyordu. Bu vilayet bazen Irak'ı boydan boya sarıyor, bazen sadece Müsul, Basra, Bağdat'ın kendisi ve çevresindeki kazalar va kasabalardan, bazen de Arabistan ve Necid'in bazı kısımlarından oluşuyordu. 19.yüzyılın orta ve son yıllarını gözden geçirirsek, Arap Irak ve Atabat-ı Aliyat'ın nasıl bölümler ayrıldığı anlaşılıyor.

¹²⁸Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e, c. II, s. 219

¹²⁹Remzi Kılıç , a.g.e, s. 11.

¹³⁰İlber Ortaylı, a.g.e, s.62.

¹³¹İlber Ortaylı, a.g.e, s 70.

1857 devlet salnamesinde, Bağdat vilayetinin adı Şehrizar olarak geçiyor ve bu livaları içine alıyor: Süleymaniye livası, Revanduz livası , Küfrü livası, Bağdat livası, Hanekin livası, Bedre livası, Horasan livası, Samerra livası, Deylem livası, Kerbela livası, Divaniye livası, Semave livası, Müntefik livası, Basra livası. Bu livalar ya sancaklar 124 kazayı kapsıyordular. Kerbela livası, Kerbela, Hüseyniye, Rihaliye, Şefatiye, Müseyyeb ve Necef-i Eşref'ten oluşuyordu. Bağdat livası: Bağdat, Azamiye, Kazimiye, Mahmudiye, Abu Gureyb, Hur, Akrakuf, Şuvatiye, Rizvaniye, Rahmaniye ve İskenderiye'yi kapsıyordu. Samerra livası: Samerra, Tekrit, İmam dur, Deccil ve Zübeyd'den oluşuyordu.¹³²

1869 devlet salnamesinde Bağdat vilayeti sancakları ayırımında 1857 yılın kesitlerine göre değişiklikler uygulandı. Bu Salnamede Bağdat vilayeti sancakları şöyle ayrılıyordu: Bağdat, Kerbela, Horasan, Deylem, Ammare, Hanekin, Samerra, Bedre, Divaniye, Basra, Revanduz, Süleymaniye, Şehrizar, Musul. Atabat-ı Aliyat'ın kazaları da şöyle ayrılıyordu: Bağdat sancağı kazaları: Kazimiye, Azamiye, Risaliye ve Şet. Kerberal Sancağı kazaları: Hindiye, Nefec-i Eşref, Şuvatiye, Rihaliye, Hüsnüye Müberrati. Samerra sancağı kazaları: Tekrit, Samerra, Semeke, İmam dur.¹³³ 1875'te Kerbela sancağı Divaniye sancağıyla birleşti ve Hülle adını aldı. Yine de bu durum uzun sürmedi ve yıl 1882'de bu iki sancak ayrıldı ve ik mustakil Hülle ve Kerbela sancakları ortaya çıktı.¹³⁴

1887 yılı salnamesinde, Irak Bağdat ve Basra olmak üzere iki vilayete ayrıldı. Eskiden Bağdat vilayetinin bir parçası olan Kerbela ve çevresi, bu kez Basra'ya birleşmişti. Bağdat vilayeti, Hanekin, Horasan, Deylem, Samerra, Kütü'l-İmare, Anhu, Mendeli, Aziziye ve Cezire'yi kapsıyordu. Bu kazaların hepsi aşağıdaki bölgelerden oluşuyorlardı: Azamiye, El-Kaim, Bedre, Cebbelves, Bakliye, Selman-i Pak, halis, Güreybe, Kızıl Rubat, Kebise, Nikderre, Şehriban, Tekrit, Heyet (Cezire). Basra vilayeti de Basra, Hülle,

¹³² *Salname-i Devlet 1274*, s. 118-121.

¹³³ *Salname-i Devlet 1286*, (def'a-i 24), s. 202-203.

¹³⁴ Cemil Musa Neccar, a.g.e, s.133.

Ammare, Kerbela, Müntefik, Necid sancaklarını kapsıyor. Bu sancakların hepsi de bir sürü kazayı içine alıyor. Örneğin Kerbela kazaları: Rezzare, Necef, Hindiye. Kazaların her birisi de bazı nahiyelere ayrılıyor. Örneğin Kerbela Sıklaviye, Rihale, Şifaiye, ve Gürbe Derece bölgelerine sahip.¹³⁵ böylece 1887 yılında Irak'ın idari kesitlerinin bir çok değişimlere maruz kaldığı görülüyor. Mesela, önceden Bağdat vilayetine ait olan Kerbela ve Ammare, Basra hakimiyeti altına girmişler. Necid de Basra vilayetine katılmış ve Irak'ın bir parçası olarak sayılıyordu. Kazaların çoğu önemini kaybetmiş ve nahiyeye dönmüşler. Örneğin Tekrit kazası 1869 yılın salnamesinde Samerra sancaklarında olan ve bu kez, Bağdat vilayetinin Aziziye kazasına katılması. Ya Rihale'nin 1869'da Kerbela sancağı kazalarından olan ve bu Salnamede Necef kazasını bölgelerine dönüşmesi.

Osmanlı devletinin 1907 yılın salnamesinde, Irak idari bakımdan üç vilayete ayrılıyor: Bağdat, Basra, Musul. Basra vilayetinin sancakları da şunlardır: Basra, Müntefik, Necid, Ammare. Bağdat vilayeti sancakları da: Bağdat, Divaniye ve Kerbela'ydı.¹³⁶

II.Abdülhamid döneminde, Irak idari bölümlenmesi, Bağdat, Basra ve Musul olarak üçe ayrıldı. Önem sırasına göre, ilkin Bağdat, iki Basra ve üçüncü sıradaysa Musul yer tutuyordu.¹³⁷ Aynı şekilde sancaklar, kazalar ve nahiyeye de üç derecede sıralanıyordu. Bunlardan her birinin sınıf atlaması, mesela nahiyenin kazaya dönmesi için İdare-i Seniye izni gerkiyordu. Coğrafya genişliği ve o bölgenin nüfus sayısı, üçgen sınıflandırmada dikkate alınan öğelerdi. Bu üçgen coğrafya kesitleri idaresinden başka, Bağdat vilayetinin hükümeti altında değil de İdare-i Seniye kontrolü altında olması nedeniyle, bu kesitlerde sayılmayan bölgeler vardı. Bu bölgeler II.Abdülhamid'in özel zirai toprakları olan ve onun tarafından yönetiliyordu ve bu toprakların idaresi için müdürler seçiliyordu. Bu nahiyelerin bazıları

¹³⁵ *Salname-i Devlet 1305*, (def'a-i 43), İstanbul 1305, s. 48-49.

¹³⁶ *Salname-i Devlet 1325*, İstanbul 1325, s. 87-88.

¹³⁷ Abbas El-Azzavi, *Tarihü'l -Irak Beyne-i İhtilaleyn*, Bağdat 1955, c. VII, s. 50.

şunlardır: Hülle kazasında Nahrü'n-Nehil, Hülle kazasında İlac nahiyesi, Semave kazasında Hunnak nahiyesi, Divaniye kazasında Şafiiye nahiyesi.¹³⁸

Vilayetin başında vali, sancak, kaza, nahiye ve köyün başındaysa, sırayla, mütasarrıf, kaymakam, nahiye müdürü ve muhtar duruyordu.¹³⁹ Valinin vazifesi yasaları yerine getirmektir. o mütasarrıf gibi yüksek makamlı memurların işlerine bakmakla sorumluydu. Yılda bir iki kere de vilayet durumunu öğrenmek için etrafa yolculuk yapması ve o seferde, onların hakimiyetinde olan vilayette başkaldırıları yok etmeleri gerekiyordu. II.Abdülhamid döneminde valinin yetkileri sınırlanıp diğer memurlara devredildi. Valinin emirleri yerine getirmekteki ihmali, azline neden oluyordu. Örneğin Bağdat valisi Akif Paşa, Bağdat halkının buğday ve arpa azlığından şikayetlerini giderememesi yüzünden azl olmasına neden oldu.¹⁴⁰ Bazı valiler de, Bağdat valisi Takiu'd-din Paşa'nın mali fisadi gibi, fisatları yüzünden azl ediliyordular.¹⁴¹ Valilere yüksek maaşlar ödeniyordu. Bağdat, Basra ve Musul valileri, sırayla, 20000, 17000 ve 15000 kuruş maaş alıyorlardı.¹⁴² Bu maaşlar 20.yüzyılın başlarında yükseldi. Hatta Bağdat valisinin maaşı 30000, Basra valisinin maaşı da 18000-26000 kuruşa yükseldi.¹⁴³ Osmanlı imparatorluğu bazı valileri de hediye ve madalyon vererek ödüllendiriyordular. Mesela Osmanlı hükümeti, Bağdat valisi Mustafa Asım Paşa'yı vazifesini harfiyyen yerine getirdiği için, madalyon vererek ve maaşına 8000 kuruş zam yaparak ödüllendiler.¹⁴⁴ Mütasarrıf, valiyi sancak umurunun idaresinde desteklemekle sorumluydu ve makamına göre aldığı maaş 5000'den 7500'e değişmekteydi.¹⁴⁵

Elde bulunan kaynaklara göre, devlet memurlarının seçim şekli, bölgeden bölgeye farklıydı ve memurların seçiminde, bölgenin siyasi, kültürel

¹³⁸Cemil Musa Neccar, a.g.e, c.I, s. 138.

¹³⁹Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 2003, c. VII, s. 153

¹⁴⁰Lorimer, *Delilü-l Haliç*, çev: Katar Hakiminin Kültür Bürosu, Beyrut 1970, c. III, s.1297.

¹⁴¹El-Azzavi, a.g.e, c. VII, s.86.

¹⁴²El-Azzavi, a.g.e, c. VII, s. 50.

¹⁴³Lorimer, a.g.e, c.VII, s. 2236.

¹⁴⁴El-Azzavi, a.g.e, c. VII, s. 84.

¹⁴⁵Lorimer, a.g.e, c. III, s.1296.

ve nüfus sayısı gibi özellikler dikkate alınıyordu. 22 Teşrin Sani 1895'e ait arşiv belgelerinden birinde, Bağdat valisi, Ataullah, emrindeki memurların seçme biçimi hakkında İstanbul'a bir rapor göndererek, seçtiği yardımcı memur hakkında, merkezi hükümetin görüşünü öğrenmeğe çalışmış. Bu tip bilgilerin, Bağdat vilayetinin nüfus durumunu öğrenmekte ve Osmanlı hükümetin, vilayetlerin idari memurlarını seçme konusundadaki görüşlerin ehemiyetinden dolayı, zikredilen belgeyi burada aynen sunuyoruz: "Gayri müslim olan Museviler'in sayısı, iki liva'dan oluşan Kerbela nüfusu arasında üç bin'de bir, Necef'e bağlı kazalarda bin'de bir buçuk, Hindiye'de bin'de beş, Divaniye sancağında bin'de iki buçuk, üç diğer bağlı kazada: Hülle'de yüz'de bir, Semave'de beş binde iki, vilayete yakın kazalarda: Horasan ve Mendeli'de yüzde buçuk, Kütül-İmare'de binde bir buçuk, Deylem'de binde bir buçuk, Hanekin'de yüzde ikiye yakın ve Samerra'sa binde birdir. Komisyonda, Divaniye'nin kazalarından birinde ve vilayet merkezine bağlı dört kazada, gayri müslim olmadığından, müslim memurların işe alınması şarttır. Hanekin'de gayri müslümanların sayısını fazla olmasından dolayı, memurların Museviler tarafından seçilmelisi ve bunun da Devlet-ı Aliyenin önayıyla yapılmasına karar verilmiştir."¹⁴⁶

21 Aralık 1898'de Yıldız Saray Kitabet dairesi tarafından tanzim olunan bir belgede, Bağdat valisini vilayet memurlarını seçme konusunda uyararak, Kazımiye kazası için kaymakam seçme yönünde şöyle emirler verildi: "İran asıllı ve şii mezhep olan Resul efendi'nin Bağdat vilayetine tabi Kazımiye kazasının kaymakamlık unvanına seçilmesi yönünde varolan mahzurlar nedeniyle, mezkurun burada işe alınması caiz görülmemeksizin azlı gerekiyor. Bu şahsı gayri şii vilayetlerde, gayri mühim bir makamda çalışması için hemen gönderilmelidir. Vilayetin valisi böyle önemli konularda, çok dikkatli davranması gerekiyor."¹⁴⁷

Yukardaki belge Osmanlı hükümetin, imparatorluğun değişik değişik bölgelerinin coğrafyalı ve mezhebi özelliklerini göz önünde bulundurarak,

¹⁴⁶BOA, DH.TMIK.S. 4/72, 13 B 1314.

¹⁴⁷BOA, İ.HUS 68/1316 Ca /17. 5 Ca 1316.

vilayet memurlarını seçmesi konusundaki titizliğinin göstergesi. Bu konu sadece Bağdat vilayeti ve yahut Irak'a has değil Belki gayri Türk olan her vilayette gerçekleşmesi mümkün olan bir şeydi. Suriye vilayetine ilgili ve Suriye valisi tarafından 5 Kasım 1884'de yazılmış olan, bir raporda, bu meseleyi açıkca görebiliriz: "Suriye vilayetinde olan Belka sancağının çoğu halkı, özellikle bu sancağın merkezi yani Nablos'ta dini dersleri almakla meşgul görünüyorlar. Suriye sancağına bağlı Seyda kazası ehalisinden olan, şii mezhep, Halil Bey İzzetlu'nun mütasarrıf makamına seçilmesi, her ne kadar da mevzu bahis şahsın dirayet ve akıl sahibi olsa da,mezhep farkından dolayı, bu makamda işe devam meslahate uygun olmayacaktır."¹⁴⁸

Vilayetlerde, siyasi-idari organizasyonların yanısıra, askeri organizasyon da vardı. Osmanlı imparatorluğu yedi askeri bölgeye bölünüyordu. Irak'ta altıncı ordu-yu hümayuni bulunuyordu. Bu ordunun karargahı Bağdat'daydı ve İstanbul'da bulunan Osmanlı devletinin merkezi askeri organizasyonun bir dalıydı. ¹⁴⁹ adı geçen ordunun asker sayısı, 20.yüzyılın başında 20000'e yakındı. Bu sayıdan 15,578 kişi piyade, 2,720'si süvari ve 2,035'i topçuydu. Topların sayısı bu zamanda 137 taneydi.¹⁵⁰ Bu ordunun görevi askeri vazifelerini yerine getirmektir. Bazen de vergi toplamayı üstleniyorlardı. Savaş ve ayaklanmaları yıkmak da diğer sorumluluklarındandı. Bazen savaşmak için Irak'ın dışına gönderiliyorlardı. Örneğin, bir kere Osmanlı- Rusya savaşına katıldı ve bu savaşta Irak ordusunun yüzde sekseni öldürüldü. Çoğu açlık ve soğuktan öldüler.¹⁵¹ Ayrıca Osmanlı-saud savaşına da girdi ve hasarlar verdi.¹⁵² Altıncı ordu müfettişi, vilayetin genel durumunu İstanbul'a rapor vermesi vazifesi biliyordu. Bu arada önemli bilgiler içeren, kayda geçmiş bir sürü rapor vardır. Örneğin İngilizlerin Karun Nehri yolundan Basra, Ammare ve Müntefike silah getirmesi, sınırdaki göçebelerin yer değiştirmeleri ve yahut 1891'de başkent'e

¹⁴⁸BOA, A.MKT.UM 62/39, 4 Z 1302.

¹⁴⁹Lorimer, a.g.e, c. III, s. 377.

¹⁵⁰Lorimer, a.g.e, c. III, s.1348.

¹⁵¹Ali El-Verdi, a.g.e, c.I, 245.

¹⁵²Ali El-Verdi, a.g.e, c.I, 66.

gönderilen, İran batı bölgelerinin haberlerini aktaran dokumanlar.¹⁵³ Bu altıncı ordunu dalları Kerbela ve Necef gibi, Atabat-ı Aliyat şehirlerinde bulunuyorlardı. Padişah ordusunun piyade pölümün birinci, ikinci ve üçüncü taburları Hicaz ve Irak'ta, Kerbela kazasında mustakar olmuşlardı. Necef'te dördüncü ordunun piyade bölümünün birinci taburu, ve ikinci piyade bölümünün birinci v ikinci taburları vardı. Kerbela kazasında askeri topçu bölümleri istikrara etmişlerdi.¹⁵⁴ Altıncı ordudan başka, zabitiye askerleri de disiplinin bozulmaması ve şehrin huzur içinde kalması adına çalışıyorlardı.

Vilayetlerin idari yapısında etkisini gösteren başka bir organizasyon, belediyelerdi. Osmanlı devletii, 19.yüzyılın yetmişli yıllarında, on yıllar öncesinden İstanbul'da icra ettikleri belediye disiplinini, tüm Osmanlı topraklarında kurdular. 1871 Vilayet Nizamnamesi, daireler ve belediye meclisleri kurma, yetki sınırlarını tanıma ve iş usullarına nazır olmayı amaçlıyordu. Nizamname'nin 111.maddesine göre, içinde vali, mütasarrıf ve kaymakam bulunan tüm şehirlerde, belediye meclisi kurulması gerekiyordu. Belediye reisi, üyeler arasından, mütasarrıfın seçimi ve valinin imzasıyla işe başlayacaktı. Aslında bu makama alınanların çoğu üst sınıflardandılar.¹⁵⁵ Belediyerin genel vezifeleri, şehir yapısı ve inşaatı, ve şehir sakinlerinin yaşam kalitesini yükseltmek için uğraşmaktı. Midhet Paşa'nın valiliği döneminde Irak belediyesinde verilen hizmetler, Osmanlı belediyelerin çalışma biçimini gösteren iyi bir örnektir. Bağdat'da ilk belediye 1870'te Medhet Paşa tarafından tesis edildi. Medhet Paşa İdare-i Nehriyye-i Osmani ve Vapur İngiliz Şirketini tesis ederek, transport dalında büyük hizmetler sağladı. Bağdat belediyesi, uygunsuz yeri yüzünden pek de işe yaramayan, Güreba hastanesi yerine, "İmam Azam Kapısı" dışında küçük bir hastane inşa etti. Bütün bunlara rağmen, bu ilk belediyeler, çoğu yararlı umrani işlerde yetersiz kalıyorlardı.¹⁵⁶

¹⁵³BOA, Y.PRK. ask 79/76, 1309.

¹⁵⁴BOA, ML.MSF 8444, 1264-68.

¹⁵⁵İlber Ortaylı, a.g.e, s. 176.

¹⁵⁶İlber Ortaylı, a.g.e, s. 182.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİNDE ATABAT-I ALİYAT'IN KONUMU

2.1. OSMANLI VE İRAN'NIN Şİİ İRAK'TAKİ GERGİNLİKLERİNİN TARİHÇESİ

Safeviler döneminde İran'da meydana gelen siyasi, mezhebi ve kültürel değişim, aynı zamanda, İran toplumunda yeni bir hayatın başladığının habercisiydi. Mezhebi bakımdan Safeviler döneminde oluşan değişimler nedeniyle, İran'ın dini ve kültürel yapısı ciddi değişikliklere uğramıştı. Bu sayede dini gruplar ve sınıflar devlet idaresinde etkin rol oynamaya başlamışlardı. Safeviler döneminden önce, şiiler siyasi iktidarı ele geçirmek için defalarca girişimlerde bulundular. Her ne kadar bütün İran'a hakim olamadılarsa da Buveyhiler, Mazenderan Mar'aşlıları gibi küçük devletler kurmayı başardılar. Hatta küçük İlhanlılar döneminde, bir kaç ay süren Serbedaran Devleti gibi çok kısa ömürlü bir devletleri dahi oldu. Timurlular döneminin sonlarında ise Şiiliğe olan eğilim açıkça görülüyor. Öte yandan Türkmenlerin hakimiyeti döneminde de şiilik eğilimleri dikkat çekmektedir. Akkoyunlular'dan önce Azerbaycan ve İran'ın batısında hüküm süren Kara Koyunlular da şiî mezhebini benimsemişlerdi. Huzistan ve bugünkü Irak'ın güneyinde yaşayan Muşa'şa'iyân da çoğunlukla şiilerdi. Bütün bunlara rağmen, Şiilik, Safevi Şah İsmail dönemine kadar, hiç bir zaman İran'ın resmi mezhebi olarak ilan edilmemişti.¹⁵⁷

Safeviler devrinde İranlıların şiî olması, İran-Osmanlı ilişkilerini yeni bir döneme sürükledi. İslam dünyasının Batısında güçlü bir Sünni iktidarı temsil eden Osmanlılara karşı Doğu'da yine Sünni Özbeklerle komşu güçlü bir Şii imparatorluk ortaya çıkmıştı. Safevilerin Osmanlılarla rekabet sahasının Irak'a kayması ile Atabat-ı Aliyat'ın siyasi önemi arttı ve her iki taraf da onun

¹⁵⁷Mensur Sifat Gül, *Feraz ve Furud-ı Safavian*, Tahran 1388/2009, s.38 .

özel durumunu kendi lehine kullanmaya çalıştılar. Şah İsmail, Akkoyunlu hakimiyetini bütünüyle ortadan kaldırmak amacıyla Bağdat üzerine yürüyüp burayı ele geçirdikten kısa bir süre sonra Atabat-ı Aliyyat'ın bulunduğu Necef ve Kerbela'yı da Safevi mülküne bağlamıştı.(1508). Böylece Şiilik Irak'ta da resmi mezheb olarak ilan edildi.¹⁵⁸ Şah İsmail ilk fırsatta orada gömülen imamların türbesini ziyarete gitti. Necef ve Kerbela'nın su kanallarını tamir ettirdi. Türbeleri mamur hale getirdi.

29 Mayıs 1555'de Amasya anlaşması imzalanana kadar, İran ve Osmanlı arasında her hangi bir barış yaşanmadı. Kanuni Sultan Süleyman'ın ordusu üç kez Azerbaycan ve Irakeyn üzerine yürüyüp, Arap Irak'ını ele geçirdiler. 1534'te "Irakeyn Seferi" adıyla Acem ve Arap Irak'a ordu sürerek Tebriz ve Bağdat'ı feth etmekte, İpek Yolu, Basra-Bağdat-Halep üzerinden giden Baharat Yolu tamamen Osmanlı kontrolü altına girdi. Basra hakimi de Osmanlı'ya itaat edeceğini bildirdi. Kısa bir süre sonra, İran elçisi, Korçubaşı Kaçarlı Şah Kulu Han, Şah Tahmasb'ın mütareke önerisiyle Sultanın Nahcivan dönüşünde Amasya'dayken, huzuruna geldi. Amasya anlaşmasının sonucu Bağdat, Kars ve Atabeyler memleketi Osmanlılara devredildi.¹⁵⁹

Atabat-ı Aliyat'ı kaybetmek, mutaassıb bir şii olan Şah Tahmasb'a çok ağır gelmişti. Buna rağmen Sultan Süleyman'a gönderdiği mektubunda: " Bundan sonra iki devletin ilişkilerinin iyi olmasını ve aralarında bir anlaşma kurulmasını talep ediyorum. İki devlet bu anlaşmaya uymak zorunda kalsınlar ve böylece İranlılar, Kabe, Medine ve Necef ve Kerbela gibi diğer kutsal toprakları ziyaret edebilsinler."¹⁶⁰ Diye ricada bulunmuştu.

Şah Tahmasb'ın ölümünün ardından, onun uzun süren saltanat döneminde, kurulmuş olan sükunet ve huzur yerine, İran'ı karmaşa ve huzursuzluk sardı.¹⁶¹ Osmanlı devleti Şah Tahmasb'ın ölümünden sonraki

¹⁵⁸Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, hazırlayan: Charles Normen Siden, Tahran 1347/1968, s. 103.

¹⁵⁹Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran İlişkileri, 1578-1590*, İstanbul 1962, s.3; *Osmanlı Devlet Tarihi*, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul 1999, s. 38.

¹⁶⁰Muhammed Taki İmami, "sülh-ı Amasiya ez Didgah-ı müverihan-ı Türk", *Fesname-i Mütaliat-ı Tarihi*, Meşhed Firdevsi Üniversitesi, sayı 7-8, 1384/2005, s. 28.

¹⁶¹Bekir Kütükoğlu, a.g.e, s. 13.

İran'ın durumuyla yakında ilgileniyordu ve Şah'ın vefat haberini alır almaz, sınırlardaki Beylerbeyilere gönderdiği emirlerle, onların İran haberlerini izlemelerini istedi. 1585'de Tebriz feth edildi ve yirmi yıl kadar Tebriz ve havalisi Osmanlıların elinde kaldı.

Safevi devletinin ilk yıllarından, Şah Abbas'ın saltanata kadar İran'da iç savaşlar ve Özbeklerin saldırıları yüzünden Safeviler anlaşmaya uydular. Ama İran'da otoritenin temini ve Özbeklerin Horasan'dan çıkarılmasından sonra Şah Abbas Osmanlıları Avrupa'daki savaşlarını ve Celali ayaklanmalarını fırsat sayarak daha önce kaybedilen toprakları geri aldı. Bundan sonra, iki devlet arasında uzun süreli bir düşmanlık alevlendi.¹⁶²

Şah Abbas İran doğu sınırlarını tespit ettikten(1602), iç emniyeti ve barışı sağladıktan sonra, bu kez Azerbaycan ve Şirvan'ı Osmanlılardan geri almaya odaklandı. Savaş 16 Kasım 1605 tarihinde, Tebriz yakınında, Sufiyan'da gerçekleşti. Savaş İranlıların lehine sonuçlandı. 1623'de Şah Abbas Osmanlıların Bağdat'taki iç savaşlarından istifade, oraya saldırdı ve Sultan Süleyman tarafından 1534'de Şah Tahmasb'dan alınan Bağdat'ı tekrar ele geçirdi. Atabat-ı Aliyat, Irak'ı ele geçirmek için her zaman iyi bir bahane idi. Her yıl binlerce İranlı ziyaret için oraya akın ediyorlardı ve Irak şiiilerinin Şah'tan yardım istemeleri, Şah'ın gözünden kaçmıyordu. Hatta Avrupalılar ve batılı elçiler bile Şah'ı Osmanlılara savaş açmaya teşvik ediyorlardı. Onlar Şah'a "Şu an bulunduğun makama dayanarak, Osmanlıların büyükbaban Tahmasb'dan aldıkları toprakları geri alabilirsin" diyorlardı.¹⁶³ Şah Abbas, bütün bunlardan aldığı cesaretle Irak'ı ele geçirdiyse de bu durum fazla uzun sürmedi. Onun ölümünden sonra Safevi tahtına oturan Şah Safi zamanında –on dört sene sonra- Bağdat tekrar Osmanlılar tarafından alındı.¹⁶⁴

¹⁶²Bekir Küttükoğlu, a.g.e, s. 198.

¹⁶³Garcia du Silva Figuera, *Sefername*, Farsça çev: Gholamreza Sami'i, Tahran 1363/1984, s. 366.

¹⁶⁴Roger Sivory, *İran-ı Asr-ı Safavi*, Farsça çev: Kambiz Azizi, Tahran 1376/1997, s. 84,86.

Her zaman kendisini "Kelb-i Astan-ı Ali"¹⁶⁵ diye adlandıran Şah Abbas, Irak'ta Osmanlı kalelerini fethettikten sonra, Kerbela, Kazımiye, Necef ve Samerra'da bulunan kutsal türbeleri ziyarete gitti. Şah on gün Necef'te, Hz.Ali'ye olan bağlılığını ve saygısını gösterdi ve bu şehrin imarı ve inşası için büyük paralar harcadı.¹⁶⁶ Şah Abbas 1607'da meşhur Vakıfname'sinde, 14 Masum (On İki Şii imam, Hz.Muhammed ve kızı Fatma) adına, Irak'ta toprağa verilmiş olan imamların kutsal türbelerine büyük bağışlarda bulundu.¹⁶⁷ Bağdat Fethi'nden sonra, Şah Abbas Osmanlı devlet adamlarına bir mektup yazarak kendisine "Hadimü'l-Harameyn" adını verip, atalarından kendisine miras kaldığını iddia ettiği bu bölgeyi ebediyen ona teslim etmelerini istedi.¹⁶⁸ Bununla birlikte, Şah Abbas'ın bu konuda pek de emin olmadığı görülüyor. İran sınırları içinde vaki olan tek şii imam yani Sekizinci İmam Hz.Ali ibn-i Musa Al-Riza türbesinin bulunduğu Meşhed şehrini en önemli ziyaret merkezi yaptı. Böylece Osmanlılar hakimiyeti altında olan Atabat-ı Aliyat'ı ziyarete giden İranlıların bu yolda harcadıkları paraları İran içine döndürmeye çalıştı.¹⁶⁹

İran sınırlarına yakınlığından ve içerdiği ekonomik potansiyelden dolayı Osmanlılar için de önem taşıyan Bağdat ve çevresi 1625 ve 1629 yıllarında iki kez kuşatıldı ama bir sonuca varılamadı.

Safevi-Osmanlı mücadelesi, Sultan IV.Murat döneminde, Zehab (Kasrı Şirin) anlaşmasının imzalanmasıyla (1639) uzun süreli bir barış dönemine girdi. Bu anlaşma bir asıra yakın, yani seksen beş yıla kadar sürdü ve iki devlet arasında dostça ilişkilere zemin hazırladı; mektuplar ve hediyeler değiş tokuşu yapıldı. Hatta Osmanlı'nın dört devletle yaptığı on altı senelik savaşta

¹⁶⁵ *Kelb* kelimesi Arapçada köpek anlamına geliyor. Bu kelime çoğu önemli kaynaklarda, Safevi döneminde Şah Abbas'ın mahlası olarak geçmiştir. Örneğin *Tarih-i Abbasi* (Müneccim Yezdi) ve *'Alem-Aray-i Abbasi* (İskender Bey Türkmen) bakınız.

¹⁶⁶ İskender Bey Türkman, *Tarih-i 'Alem-Aray-ı 'Abbasi*, hazırlayan: İrec Afşar, Tahran 1350/1971, c.III, s.1005.

¹⁶⁷ İskender bey Münşi Türkman, a.g.e, c.II, 760-762.

¹⁶⁸ İskender Beyk Türkman, a.g.e, c. III, s.1045.

¹⁶⁹ Roger Sivory, a.g.e, s. 97.

(1673-1699) İran tarafından hiç bir saldırı yapılmadı.¹⁷⁰ Bazı İranlı tarihçilere göre bu anlaşmanın sonuçları İran için tam bir felaketti. Böylece o zamana kadar Safevilerin yönettiği Irak, İran sınırlarından ayrıldı. Stratejik yönünün yanı sıra, Beynü'n-Nehreyn bölgesi mezhebi bakımdan da İran için önemliydi. Çünkü Atabat-ı Aliyat o bölgedeydi ve Zehab (Kasr-ı Şirin) anlaşmasına kadar İran, Necef, Kerbela ve Samerra'nın gelişmesi için büyük paralar harcamıştı. Zehab uzlaşmasından sonra, İranlılar Hacca ve Mekkeye gitmek için, 19.yüzyıla kadar devam eden sorunlarla karşı karşıya kaldılar.¹⁷¹

1638'de Sultan IV. Murat tarafından fethedildikten, yüzyılın sonuna kadar, Bağdat'da yaklaşık otuz vali hüküm sürdü. Onlardan her biri azl edilinceye kadar yaptıkları en önemli şey camilerde bir kubbe inşaat ettirmek, ayaklanma veya açlık gibi zor durumları önleyebilmek olmuştu.¹⁷²

Osmanlıların 18.yüzyıldan itibaren çöküş dönemine girmeye başlamasıyla birlikte Mısır ve Bereketli Hilal'deki büyük şehirlerde gücü ele geçirme amacıyla ayaklanmalar çıkmaya başlamıştı. Bu ayaklanmacıların temel hedefi üç önemli otorite kaynağından yani kaymakamlık, ordu ve vergi dairesinden birini ele geçirmektir. Bu gelişmeler sırasında Bağdat 1704'te eski valilerle kıyaslanmayan güçlü bir valinin hükmü altına girdi. Tecrübe ve işe yararlıkta Osmanlıların önemli valilerinden olan Hasan Paşa'nın ölümünden bir yıl önce Safevi Devleti İran'da tamamen çöktü. Afganların İran'a gelmelerinden (1722) Nadir Şah'ın ölümüne dek süren yarım asırlık sürede, İran ve Osmanlılar arasındaki savaş devam etti. Bağdat'ta Hasan Paşa'nın ardından, Ahmet Paşa vali olarak tayin edildi (1747). 1749'da Kölemenlerden biri Osmanlı devletinin muhalefetine rağmen Bağdat'ta valilik makamını ele geçirmeyi başardı. Böylece kölemen paşaları, 1831'ye kadar, Hasan Paşa'nın kurduğu yerli hakimiyetini korumaya devam ettiler.¹⁷³

¹⁷⁰İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 2003 c. IV, Kısım. II, s. 131.

¹⁷¹Mensür Sıfat Gül, a.g.e, s. 72.

¹⁷²Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.81.

¹⁷³*Tarih-i İslam*, Cambridge Üniversitesi Araştırma Merkezi, editör: P.M.Hault, Ann, K,s Lempton, Farsça çev: Ahmet Aram, Tahran 1386/2007, s. 497-498.

1722'de Mahmud Afgan'ın ayaklanması ve İran'da hükümdarlığı ele almasıyla, Osmanlı Devleti de İran'dan pay alabilme düşüncesiyle İran üzerine yürüdü. Bu mesele de yirmi yıldan fazla süren İran Osmanlı savaşlarına yol açtı. Savaşın ilk aşamalarında Osmanlılar, İran'ın batısında bazı yöreleri ele geçirmeyi başardılar. Kendini İran Şah'ı ilan eden, Mahmud Afgan'ın veliahdı, Mir Üveys, Osmanlı'nın aldığı toprakları geri kazanmak için onlara karşı savaş açtı. Hatta Hemedan yakınlarında 1726'da Bağdat valisi Ahmed Paşa'yı yenmeyi başardı ama yine de iki devlet arasında barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma gereğince, İran batısında Osmanlıların aldığı topraklar, bu devlette kalacak, karşılığında ise Osmanlılar Eşref'in İran'da saltanatını onaylayacaklardı (1727)¹⁷⁴. Nadir Şah'ın ortaya çıkışı ve Osmanlıların yenilmesiyle, Eşref'in Osmanlılarla yaptığı anlaşmanın ömrü de sona erdi. 4 Eylül 1746'da Zehab (Kasr-ı Şirin) antlaşmasını esas alan yeni bir anlaşma imzalandı¹⁷⁵.

Nadir, II.Tahmasb'ı saltanattan azl edip, küçük bir çocuk olan III.Abbas'ı onun yerine padişah ilan ettikten hemen sonra 7 Eylül 1732'de Bağdat'ı almak için hazırlıklara başladı. Bağdat kuşatması bir sonuca varmadan üç ay sürdü. Bu arada Nadir, Samerra, Hülle, Necef ve Kerbela'yı ele geçirdi. Nadir devrinin tarihçilerinden olan Mervli Muhammed Kazım'ın yazdığına göre, Nadir mezhebi eğiliminin göstergesi olarak, şii türbelerini ziyaret etmiş ve Bağdat'ın fethini arzuladığını belli etmişti.¹⁷⁶

Nadir'in bu tutumu ordusunda Şii imamlara duyulan hassasiyeti galeyana getirince bazı askerler Ebu Hanife'nin mezarına saldırıp türbedeki halı ve değerli eşyaları yağmaladılar. Nadir hemen türbenin korunması için tedbirler aldığı gibi, kendi askerleri tarafından yağma edilen eşyaların yerine daha gösterişli ve daha pahalı tefriş ettirdi. Kuşatma ve savaşın uzun sürmesi 19 Aralık 1733'de bir barış imzalanmasına ortam hazırladı. Bu antlaşmanın

¹⁷⁴İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, c. IV, Kısım. II, s. 134.

¹⁷⁵İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, c. IV, Kısım. II, s. 131; *Osmanlı Devlet Tarihi*, c. I, s. 60.

¹⁷⁶Muhammed Kazım Mervi, *'Alem-Aray-ı Nadiri*, hazırlayan: Muhammed Amin Riyahi, Tahran 1374/1995, s.267

önemli maddelerinden biri, Osmanlılar tarafından, Atabat-ı Aliyat'ı ziyarete gelen İranlılara bazı özel avantajlar elde edilmesiydi.¹⁷⁷

Bazı araştırmacılara göre, Nadir'in İran'da güçlenmesiyle, İran ve Osmanlı ilişkileri olumlu bir seyir takip etmeye başladı. Bununla birlikte Nadir'in İran'ın iç politikasına yönelik olarak Sünniliğin gelişmesine imkan hazırlamaya çalışması Şii ulema tarafından tepkiyle karşılandı¹⁷⁸. İlk kez İngiliz siyasetçi ve tarihçi Malcom tarafından ortaya atılan bu görüşün¹⁷⁹ yanı sıra, İran kaynaklara göre Nadir, Şiiliği bazı hassasiyet uyandırıcı davranışlardan arındırmak ve neticede Şii ve Sünni mezhepleri arasındaki husumeti azaltmak amacıyla olduğu muhakkaktır. Bu nedenle de Osmanlı'yla yaptığı anlaşmada, beş şart koydu: Caferi Mezhebinin, Osmanlı tarafından İslam'ın beşinci mezhebi olarak tanınması, Caferi mezhebi için Sünniliğin dört mezhebi yanında yer tutması, İranlı hacılar için İran tarafından Emirü'l-Hac'ın belirlenmesi ve Osmanlı devletinin onunla Mısır ve Şam emirü'l-haclarıyla davrandığı gibi davranması, her iki ülkenin esirlerinin serbest bırakılması, iki devlet tarafından karşı tarafın başkentinde elçilerin seçilmesi.¹⁸⁰

Nadir'in 1736'de İran tahtına oturması Şah İsmail zamanından beri İran'da uygulana gelmekte olan üç halifeye lanet okunmasını durdurma yolunda en önemli adım olmuştu. Bu fiilin yasaklanması İran ve Osmanlı savaşlarının ana nedenlerinin ortadan kaldırılması amacıyla yönelik olduğu da söylenebilir

Nadir Beyne'n-nehreyn'i ele geçirmek için kazandığı zaferlere rağmen, Irak ve Atabat-ı Aliyat idaresinde yetersiz kaldı ve sonunda 1742'de Sultan Mahmud'a yazdığı mektupta, bu durumu diplomatik bir yolla halletmesini ve

¹⁷⁷Mihri Edrisi Arimi, *Tarih-i Tahavvulat-ı Siyasi, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran der devre-i Afşariyan ve Zendiyan*, Tahran 1385/2006, s. 51.

¹⁷⁸Cezmi Erselan, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri", *Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, s. 222.

¹⁷⁹Sir John Malkom, *Tarihi-İran*, Farsça çev: Mirza Hayret, Tahran 1362/1983, c. II, s. 33.

¹⁸⁰Mirza Mehdi Han Ester Abadi, *Cihangüşa-i Nadiri*, hazırlayan: Abdullah Envar, Tahran 1377/1998, s.270

beş vilayeti, yani Bağdat, Necef, Kerbela, Samerra ve Kazımiye'yi, gerçek sahibine, yani İran'a geri verilmesini istedi.¹⁸¹ Ama bu yöntemin işe yaramadığını görünce, adı geçen vilayetleri ele geçirmek için tekrar askeri saldırılara yeniden başladıysa da bir sonuca varamadı.¹⁸²

Nadir 1743'te üçüncü kez Irak'ın üzerine yürüdü. Ahmet Paşa ile savaşmayarak ve Bağdat'a her hangi bir saldırıda bulunmayarak Kerkük üzerine yürümesi ilginç görünmektedir. Bunun nedeni tam olarak anlaşılmamakla beraber Ahmet Paşa ile Nadir arasında Bağdat'a saldırılmaması için gizli bir ittifakın bulunabileceği de kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir.¹⁸³ Nadir, Kerkük ve Erbil'i ele geçirdikten sonra Bağdat üzerine yürüdü. Kazımiye'ye vardığında Ahmet Paşa'ya uzlaşmaktan yana olduğunu söyledi. Nadir Kazımiye'ye girdikten sonra şii imamların türbelerini ziyaret etti, Dicle'nin karşı tarafında olan Ebu Hanife'nin türbesini ziyarete gitti. Daha sonra da kubbesinin altınla işlenmesini emr edip Necef'e doğru yola çıktı.¹⁸⁴

Nadir Şah'tan sonra yerine geçenler, Osmanlılarla iyi geçinme amacıyla, hediyeler göndererek bu dostluğu korumaya çalışsalar da, saltanat dönemleri kısa olduğu için, İran'a hızla istikrarsızlığa sürüklendi. Bu karmaşa sırasında Zend Aşiretinden olan Kerim Han iktidarı ele geçirip huzur ve sükuneti yeniden temin etti¹⁸⁵

İran'da Zend sülalesinin reisi Kerim Han'ın güçlenmesi, Bağdat'da kölemenlerin güçlenmesine denk geldi. Yaklaşık 80 yıl süren, kölemenler egemenliği Irak'ta Süleyman Paşa'yla 1749'da başladı ve 1831'de Davut Paşa'nın azledilmesiyle sona erdi. Irak'ın kölemenleri asıl ve başlangıç itibariyle Mısır kölemenlerine benzemekteydiler. Çoğu Gürcistan'dan gelmişlerdi ve bunların arasında Kafkasya dağları ve civarından gelen,

¹⁸¹*Esnad ve mükatebat-ı Tarihi İran der Devre -i Afşariye*, hazırlayan: Muhammed Riza Nasiri, c. V, Tahran 1366/1987, s.131.

¹⁸²Mirza Mehdi Han Ester Abadi, a.g.e, s. 395.

¹⁸³Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.116.

¹⁸⁴Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.118.

¹⁸⁵İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, c. IV, Kısım. II, s. 131.

Çerkez, Dağıstan ve Laz kölemenleri de vardı. Bu insanlar henüz çocukken Osmanlı topraklarına getirilip özel okullarda okuma yazma, binicilik ve savaşçılık eğitimleri alıyorlardı. Bu eğitimlerin tamamlandığında da ordu ve ya idari mevkilerde bulunduruyorlardı. Bağdat valisi Hasan Paşa ve oğlu Ahmet Paşa dönemlerinde, kölemenler daha önemli mevkiler kazanabildiler ve sonunda kısa bir süre için bile olsa, Bağdat valiliğini ele alabildiler.¹⁸⁶

Osmanlıların Kerim Han'la ilk temasa geçmeleri, Basra ve Bağdat hükümdarı, Muhammed Ağa Safir aracılığıyla, 1759'da Zencan Sultaniyesi'nde Kerim Han'ın huzuruna gelerek gerçekleşti. Görünen o ki Osmanlı tarafından sağlanan bu görüşmedeki en önemli neden, iki devletin Kürdistan sınırlarındaki ortak menfaatleriydi.¹⁸⁷ Bu devrin önemli havadisinden biri 1775'de İranlıların Basra'yı kuşatıp ele geçirmeleriydi. İran kaynaklarında Basra'nın fethinin nedeni olarak Bağdat valisi Ömer Paşa'nın İranlılara yaptığı kötü muamelesi gösterilir. İki ülke arasındaki anlaşmazlık Irak ve Atabat'ta 1773'de meydana gelen Taun hastalığı sonucunda başladı. Kutsal türbelerin İranlılar gözünde değeri yüzünden, her yıl pek çok İranlı ziyaret için Osmanlı topraklarına gelip gidiyorlardı. Ayrıca, birçok İranlı da kutsal türbelerin yakınına yerleşmişti. Taun hastalığı yayılmasıyla çok sayıda İranlı ziyaretçi ve yerli nüfus öldü. Bağdat valisi bu durumdan istifade, ölenlerin mal varlıklarına el koydu. Ölenlerin yakınları Şiraz divanına şikayetçi oldular. Kerim Han'ın zabt edilen malların geri verilmesi yönündeki istekleri de Osmanlılar tarafından türlü bahanelerle geçiştirildi.¹⁸⁸ Ayrıca İranlı ziyaretçilerden Irak topraklarına giriş yapmak için alınan para da o zamana kadar var olmayan bir adetti. İran devleti Ömer Paşa'nın bu yeniliklerine resmen itirazını bildirdi.¹⁸⁹

Osmanlı kaynaklarında da Ömer Paşa'nın adı iyi anılmıyor. Cevdet Paşa'ya göre, Padişah, çaresiz olarak Ömer Paşa'yı vezirlik makamına tayin

¹⁸⁶Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.134.

¹⁸⁷Muhammed Sadık Nami, *Tarih-i Giti- Güşa*, hazırlayan: Said Nefisi, Tahran 1317/1938, s.95.

¹⁸⁸Muhammed Sadık Nami, a.g.e, s.181; Abulhasan Gaffari Kaşani, *Gülşen-ı Murad*, hazırlayan: Gholamriza Tabatabai Mecd, Tahran 1369/1990, s.316

¹⁸⁹Abulhasan Gaffari Kaşani, a.g.e, s.316.

etmişti. Çünkü Cevdet Paşa'ya göre, muhtarlar Irak eşkıyalarını yerinde tutmak için yaptıkları toplantıda Ömer Paşa'yı liderleri olarak seçmişlerdi. Onlar 1763'de, Bağdat valisi olan Ali Paşa'yı Kızılbaşlar'dan yana olmakla ve Irak'ı iranlılara teslim etmeyi düşünmekle suçlayıp öldürdüler. İmparatorluğa aktardıkları raporda da Ömer Paşa'yı valiliğe önerdiler. Ömer Paşa valiliğinin ilk yıllarında Irak'ı huzura kavuşturmayı başardı ama 1772'de taun'un Irak'ta yayılmasıyla o da değişti ve yaptığı katliam ve insanların kaçmalarıyla, Bağdat tam bir harabeye dönüştü.¹⁹⁰

İki ülke arasındaki gerginliğin bir diğer sebebi, Kürdistan'dı. İki ülke sınırları üstünde duran bu hudut bölgesi, İran'da Senendec merkez olmak üzere Erdelan, Osmanlı'da ise Karaçulan merkez olmak üzere Baban bölgelerini içine alıyordu. İran kaynaklarına göre, Baban yöresi her zaman Osmanlı topraklarının bir parçası ve onun kontrolündeydi.¹⁹¹ Bütün bunlara rağmen, İran devleti, Baban aşireti üyeleri arasındaki güç kavgalarını Baban aşiret reislerinin Bağdat valisiyle yaşadığı gerginlik ve bu aşirete mensup bazı kaçkınların Kerim Han'a sığınmalarından dolayı, Baban işlerinde müdahale fırsatı buluyordu.

Basra muhasarası (1775-1776) felakete dönüşünce, şu ana kadar kendi başına iş yürütmeye bakan Ömer Paşa, çaresiz İstanbul'dan yardım istemek zorunda kaldı. Ömer Paşa'nın talebi, Osmanlı imparatorluğuna otuz yıl öncesinden, Ahmet Paşa'nın valiliği döneminden beri, Basra'nın imparatorluk topraklarına katılması ve Bağdat-İstanbul ilişkilerinden bağımsızlık eğilimlerini düşünmek için bir fırsat yarattı. Öbür yandan Osmanlılar, Rusya'yla savaşta zaman zaman yenilip, güçsüz düşmüşlerdi; bu yüzden şimdilik İran'la sorun yaşamaya girmek istemiyorlardı. Bu nedenle zikredilen problemleri gidermek için, bir bahaneyle Ömer Paşa'yı ortadan kaldırmanın iyi bir çözüm olacağı kanaatine vardılar. Bunun için de Ömer

¹⁹⁰Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Paşa*, İstanbul, 1292/1876, c. III, s. 119-120.

¹⁹¹Muhammed Sadık Nami, a.g.e, s. 178.

Paşa'yı azl edip sürgün ettirdiler ve Ömer Paşa şehir dışında kuşku bir şekilde öldürüldü.¹⁹²

Ömer Paşa'nın azlı ve Abdülcemizade Emin Paşa'nın kısa süreli hükümdarlığının ardından, Bağdat ve Basra vilayetlerinin hükümeti Mustafa İsbanakçı Paşa'ya devredildi ve ona gizlice Ömer Paşa'nın katli fermanı verildi. Kerim Han 'in ölümünden sonra, Onun Basra'daki kardeşi, Sadık Han, İranlı askerleri yanına alarak, hükümet iddiasında olanlara savaş açmak için İran'a gitti. Bu zamanda, Osmanlı Devleti, Basra'nın fethi için, Bağdat valisi Hasan Paşa'ya emirler gönderdi. Bu arada, Basra'nın Kerim Han tarafından ele geçirilmesinden sonra Şiraz'a sevk edilen Basra'nın eski valisi Süleyman Ağa, göçebelerin yardımlarıyla Basra'ya geldi; Osmanlı Devleti de hem Bağdat hem Basra'nın idaresini ona verdi.¹⁹³ Böylece Basra tekrar Osmanlı hakimiyeti altına girdi.(1779)

Bu olayı takip eden günlerde İran'da saltanat ve taht kavgasının başlaması ardından, Osmanlı ve İran devletinin ilişkileri kısmen düzeldi. Lakin iki tarafın de iradesi harici gelişen bazı olaylar, bir kere daha husumete yol açtı. 19.yüzyılın ilk yıllarında (1801), Vehhabiler'in Necef ve Kerbela'ya saldırımları, İran'ın orada yaşayan şiiilerden himayesi ve iki ülke sınırlarındaki göçebeler arasında gelişen geçimsizlikler, iki devlet arasında büyüyen anlaşmazlığın önemli nedenlerindendi. Rusya ve İngiltere ise iki müslüman devlet arasında düşmanlığı alevlendirmekte büyük rol aldılar.

Vehhabiler'in Necid'de ayaklanmaları Süleyman Paşa'nın Irak üzerine hakimiyetiyle başladı. Vahabiler bir süre sonra Ahsa'yı kuşattılar ve Irak'ı tehdit altında tuttular. İlk defa 1799'da Vehhabilerin ordusu Necef'e saldırdı ve dört ay kadar bu şehri kontrol altında tutmayı başardıysa da şii Hüzae Araplarının direnişiyle karşılaştırdınca geri çekildiler.¹⁹⁴ 22 Nisan 1802'de ve şiiilerin önemli günlerinden sayılan Kadir bayramında Vahabiler aniden

¹⁹²Cevdet Paşa, a.g.e, c.III, s. 121.

¹⁹³Cevdet Paşa, a.g.e, c. I, s. 185-186.

¹⁹⁴Ali Koli Mirza İtimadüs-Saltene, *Eksirüt-Tevarih*, hazırlayan:Cemşid Kiyani Fer, Tahran 1370/1991, s.100.

Kerbela'ya saldırdılar ve rastladıkları her kesi katl ettiler¹⁹⁵. Bazı tarihçiler ölümlerin sayısının sekiz bin kişi olduğunu yazmışlardır. Vahabiler'in elli kişiyi İmam Hüseyin'in türbesi içinde ve beş yüz kişiyi türbe önlerindedir öldürdükleri söylenmektedir. Evler, dükkanlar ve kutsal türbeyi talan ettiler ve İmam Hüseyin'in türbesinin hazinesindeki kıymetli eşyaları alıp götürdüler. Söylenenlere göre Kerbela hakimi Ömer Ağa şehri korumak için hiç bir şey yapmamış ve Kerbela yakınındaki bir köye kaçmıştı. Bundan dolayı onun Vahabilerle iş birliği içinde olduğu kuvvetli bir ihtimal olarak görüldüğünden Süleyman Paşa bu olayın ardından onu idam etti. Vahabiler Kerbela'ya saldırdıktan sonra Necef'e kadar ilerlediler ama Necef halkının direnişleriyle karşılaşınca geri çekildiler.¹⁹⁶

Böyle cinayetlerin mezhebi heyecanlara yol açacağı kaçınılmazdı. Özellikle İran'da şiiiliği koruma iddiasında olan padişahın uygun bir tepki bekliyorlardı. Kerbela olayından haberdar olan İran hükümdarı Feth Ali Şah'ın emriyle İran'da yas ilan edildi. Şah bu durum hakkında Bağdat valiliğine hiddetli bir mektup göndererek, Kerbela'nın korunmasında kusurlu davranmakla suçladı. Ardından da Vahabilere saldırmak için erkenden Irak'a doğru yola çıkacağı haberini verdi.

Kaçar Şahı Feth Ali Şah (1797-1834) Vahabilerin saldırısına karşı çıkmak için Irak'a hücum etmeye karar verdi. Bağdat Ali Paşa, İran'ın ordu yürütmekte siyasi amaç güttüğünü düşünerek bu saldırıyı önledi. Bu olay iki devlet arasında husumete neden oldu. Feth Ali Şah bu eyleme karşın, Bayat İsmail Bey'i bir mektupla Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın huzuruna göndererek, İranlıları katl eden Vahabilerin cezalandırılmasını istedi¹⁹⁷. Öbür yandan Feth Ali Şah emriyle, İran ordusu Bağdat'a saldırmaya hazırlanmaya başlamıştı. Süleyman Paşa, iki devletin arasının bozulmaması adına merkezi hükümetten İran'a elçi gönderilmesini, savaş çıkmasını önlemek amacıyla Vahabilerin cezalandırılacağı, İmam Hüseyin'in türbesinin tamir ettirileceği

¹⁹⁵ Abdurrezak Beyk Dünbeli, *Measirül-Sultaniyye*, GholamHüseyin Zergeri Nejad, Tahran 1383/2004, s 150.

¹⁹⁶ Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.174-176.

¹⁹⁷ Muhammed Taki Sepehr, *Nasihüt' Tavarih*, İslamiyye yayınları, Tahran 1353/1974, c. I, s. 201.

yolunda vaadlerde bulunulmasını talep etti¹⁹⁸ Vahabiler tarafından gerçekleşen Kerbela katliamı, İran halkının nefret ve öfkesini uyandırmıştı. Diğer taraftan, Osmanlıların bu olaya karşı zayıf tepkileri, Feth Ali Şah'ın Süleyman Paşa'ya gönderdiği mektupta, Osmanlı devletinden şöyle istekte bulundu: "*Osmanlı devleti Vahabileri cezalandırmayacaksa, İran odusunun, Basra yolundan Necef'e gitmesi ve Vahabilerin telafisi mümkün olmayan şeyler yapmasından önce bu işi halletmesine izin versin*"¹⁹⁹ Bu mesele öylece halledilmeden kaldı ta ki Süleyman Paşa vefat etti ve Ali Paşa, onun yerine Bağdat valiliğine tayin edildi. Vahabiler meselesini çözmek, Ali Paşa'nın ilk işi oldu. Bu konuda Ali Paşa İstanbul'a gönderdiği raporlarında: "İranlılar Vahabileri cezalandırarak Beynünnehreyn'de kendi etkinliklerini kurmayı amaçlıyorlar. Bu yüzden de İranlıların Vahabileri ortadan kaldırma bahanesiyle Bağdat'a saldırmaları, bir daha burayı terk etmeme tehlikesini uyandırıyor."²⁰⁰ Her şeye rağmen, bir süre sonra, İran'ın Süleymaniye vilayetine yaptığı müdahaleler, İran ve Osmanlı Devletini yeni bir gerginliğe sürükledi. Böylece Vahabiler meselesi tamamen unutuldu.

1820'da sınır boylarındaki göçebeler arasında gerginlik ve karmaşa, İran ve Osmanlı'nın savaşa girmelerine zemin hazırladı. Bu esnada Osmanlılar Yunanistan'daki bağımsızlık hareketleriyle meşgul olmaktadır. İranlılar Bağdat cephesinde mağlup oldular lakin Erzurum'da zafer kazandılar. Kirmanşah valisi, Şehzade Muhammed Ali Mirza, tüm gücüyle Bağdat'a saldırdı ama Bağdat valisi Davut Paşa, Süleymaniye'nin mutasarrıfı Mahmud Paşa'nın da desteği ile güçlü bir direniş gösterdi. Bu saldırı esnasında İran ordusunun kumandanı Muhammed Ali Mirza vefat ettiğinden Muhammed Hüseyin Mirza onun yerine geçti. Bu durumda İran ordusu perişan oldu ve İran eline geçen Süleymaniye, tekrar Osmanlı kontrolü altına alındı ve Mahmud Paşa yeniden idareyi eline aldı.²⁰¹

¹⁹⁸Yahya Kalantari, *Fath-ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1976, s. 33.

¹⁹⁹Muhammed Taki Sepehr, a.g.e, c. I, s. 201.

²⁰⁰Yahya Kalantari, a.g.e, s. 35.

²⁰¹Cevdet Paşa, a.g.e, c. XII, s. 12.

İranlı komutan Abbas Mirza Tebriz'e geri geldikten sonra Rauf Paşa'yla mektuplaşmaya başladılar. Her iki taraf ta barış yapmaya gönüllüydüler. Böylece 1822'de iki devlet elçilerine uzlaşma müzakereleri için Erzurum'da hazırlanmaya izin verdiler. Bu uzlaşmada Nadir Şah'ın 1776 yılında yaptığı anlaşma esas alındı. Uzun müzakereler sonucunda göçebelerin tabiiyeti konusu 28 Temmuz 1823'de sonuçlandı.²⁰² Ayrıca Osmanlı devleti Mekke'ye ve Atabat-ı Aliyatı ziyarete gelen İranlılara iyi davranılacağına dair söz verdi. Uzlaşmanın ikinci maddesi, tam Atabat-ı Aliyat'la ilgiliydi: İranlı ziyaretçilerle, İmparatorluğun diğer ülkelerden gelen ziyaretçiler gibi davranılacaktı. Ayrıca Atabat-ı Aliyat'ı ziyarete gelenlerden, beraberlerinde ticari malları olmayanlardan vergi talep edilmeyecekti ve ticari mal getirenler ise yüzde dört vergi ödeyeceklerdi. İran Şah'ı, şehzadeleri ile onların aileleri ve diğer devlet büyüklerine saygıyla davranılacaktı. Osmanlı topraklarda İranlı tüccarlar ve vatandaşlarına, İslam toplumu yasaları çerçevesinde ve dostça muamele görülecekti²⁰³.

Erzurum antlaşması ilk başta her iki devlet için de iyi sonuçlar getirdi. Bu uzlaşma İran ve Osmanlı devletlerinin otuz yıllık kanlı savaşlarının sonuydu. Bu antlaşmanın mukaddimesinde, "Devleteyn-i İslamiyeteyn" yani iki İslami devletten bahsedilmişti. Bu da İran ve Osmanlı Devleti'nin otuz senelik savaş ve ideolojik anlaşmazlıklarının sonunda, Sünniliğin mutlak mezhep olması ve Şiiliğin reddedilmesi düşüncesinin ortadan kalktığına göstergesiydi. İlk defa İran bir siyasi olarak şii hüviyetiyle İslam dünyasında resmiyete geçti ve bu İran-Osmanlı ilişkilerinde önemli bir başarı kaydıydı. Bu değişim sayesinde, İran-Osmanlı ilişkileri savaş aşamasından çıktı ve taamül-tekabül haline girdi.

2 Haziran 1847'de, İran ve Osmanlı devletleri arasında imzalanan en kapsamlı antlaşma olarak anılan ikinci Erzurum antlaşması tüm ihtilaf ve sorunlar için çözümler üretmeye çalışılmıştır. İlk kez kara ve su sınırlar kesin olarak belirlendi. Bugünkü İran-İrak sınırları da bu uzlaşma esas alınarak

²⁰²Cevdet Paşa, a.g.e, c. XII, s. 89.

²⁰³Cevdet Paşa, a.g.e, c. XII, s. 270-271.

ufak tefek değişimlerle belirlenmiştir. Anlaşmanın 5. Maddesine göre, Osmanlı devleti İranlı kaçak şehzadeleri Bursa'ya yerleştirecekti. Bunun nedeni de şehzadelerin genelde Atabat-ı Aliyat'ın mukaddes şehirlerini yaşamak için seçmeleri ve bu bölgede yaşayan İranlıların sayısının fazla olmasıydı. Böylece şehzadeler İranlı şii muctehitler ve alimlerin himayesini kazanabilir, İran hükümeti için tehlike haline gelebilirlerdi. Bazı kaynaklara göre, Osmanlılar önce bu şartı kabul etmemekte direnmiş, onu hakimiyet haklarına karşın görmüşlerse de sonuçta Erzurum anlaşmasının 5.maddesi gerekçesiyle, kaçak şehzadeleri Bursa'ya yerleştirmeyi, Bursa'dan çıkmalarını ve İranlılarla gizlice görüşmelerini önlemeyi vaad ettiler. İranlı diplomatlar bu maddeyi anlaşma metnine koydurmakla muhtemel kritik olayları ve şehzadeleri Irak ve Atabat-ı Aliyat'tan uzak tutmayı amaçladılar. Yedinci madde ise, Osmanlı askerlerinin İranlı ziyaretçilere yaptığı kötü muameleden kaynaklanan durumun ortadan kaldırılması ve İranlıların Atabat'ı kolayca ziyaret etmeleri yönündeydi.

Erzurum anlaşmasının iki komşu ülke arasında imzalanmasıyla, barış sağlandıysa da kavga ve gerginlik bütünüyle ortadan kalkmadı. Gerginliklerin en önemli nedenleri şunlardı:

- 1-İran ve Osmanlı'nın uzun sınırlarının durumunun belli olmaması
- 2- Sınır boylarında yaşayan göçebelerin durumu ve onların kimin kontrolü altında olacağı
- 3-Mekke'ye giden İranlı hacılar meselesi,
- 4- Atabat-ı Aliyat'ı ziyaret eden İranlı'lar ve onların şii imamların türbelerine karşı vazgeçilmez sevgi ve saygıları,
- 5 Irak'ta yaşamakta olan İranlıların durumu,

6- İran ve Osmanlı arasındaki ticaret.²⁰⁴

Erzurum uzlaşmasının ikinci maddesi, Atabat'a giden İranlı tüccarlar ve ziyaretçilerin haklarının korunması olmasına rağmen, Irak'taki Osmanlı valilerinin İran tüccarlara ve ziyaretçilerine kötü muameleleri, İran devletinin memnuniyetsizliğine neden oldu. Irak'ın imzalanan tüm antlaşmalarda Osmanlı topraklarının bir parçası olarak belirlenmesine rağmen bir çok İranlının mukaddes şehirlerde sakin olması ve kültürel ve ekonomik durum, İran'a Beynü'n-nehreyn ve özellikle Atabat-ı Aliyat kapısının kilidi olan Bağdat işlerine müdahale etme fırsatı veriyordu. İranlıların büyük tepkilerine neden olan nokta ise Bağdat valisi Davut Paşa'nın İranlı ziyaretçilere kötü muamelesi idi. İran hükümeti, bu rahatsızlığı ortadan kaldırmak ve Osmanlıların İran ile dostluğundan emin olmak amacıyla Davut Paşa'nın azl edilmesini ve yerine Ali Rıza Paşa'nın tayin edilmesi için Osmanlı hükümetini zorladı.²⁰⁵ Bu durum yavaş yavaş iki devleti savaşa sürüklemekteyken Rusya ve İngiliz elçilerinin gayretiyle dört devlet yani İran, Osmanlı, Rusya ve İngiltere'den temsilciler Erzurum'da anlaşmazlıkları halletmek için toplantı yaptılar (26 Ekim 1847). İkinci Erzurum Anlaşmasının sonunda, Zühab'ın doğru tarafında yer alan topraklar, kirind, Muhammere limanı ve Şattülarap nehrinin sağ tarafı İrana aktarıldı. Buna karşı, İran Süleymaniyeye olduğu idasından vaz geçecektir. Şii ziyaretçilere de Osmanlı tarafından kötü muamele yapılmayacaktır. İki Devlet'te birbirine karşı hiç bir tecavuzda bulunmayacaklar.²⁰⁶

²⁰⁴Feridun Ademiyyet, *Emir Kebir ve İran*, Tahran 1385/2006, s. 67.

²⁰⁵Muhammed Rıza Nesiri, *Güzide-i Esnad İran ve Osmani*, c. I, s. 163-165.

²⁰⁶Huşeng Mahdevi, Abdü'l-Rıza, *Tarih-i Revabit-i Harici-i İran*, Tahran 1369/1990, s. 259.

2.2. ATABAT-I ALİYAT'IN OSMANLI DEVLETİNDE SİYASİ VE MEZHEBİ KONUMU

2.2.1. II. Abdülhamid'in Dini Politikasında Şii Irak

II. Abdülhamid'in Irak'taki dini siyasetine ve Şia'nın bu konuyla olan ilişkisine geçmeden önce onun dini siyasetinin asli unsuru olan İslam birliği fikrine değinmek gerekir. Abdülhamid, Osmanlı imparatorluğunun dâhili ve harici sınırları içerisinde dini ve siyasi bir araç olarak İslam ittifadı fikrini esas itibari ile hilafet meselesi ile teorik açıdan irtibatı olan asli bir unsur olarak belirledi. Sultan I. Selim tarafından Hicaz'ın fetih edilmesi ile Osmanlı padişahları "Müslümanların yeryüzündeki halifesi" olarak meşru bir zemine oturmuş oldu. Resmi kayıtlara göre, 1517 yılında Sultan Selim Mısır'ın fethinden sonra hilafet sıfatını son Abbasi halifesinden aldı.²⁰⁷ 16.yy'dan itibaren Osmanlı imparatorluğunun yıkılışına kadar geçen süre zarfında hilafet İslam toprakları üzerinde idari açıdan Osmanlı padişahlarının asli unvan ve sıfatlarından biri haline geldi. 19.yy da ortaya çıkan Panislamizm ya da İslam birliği düşüncesi işte tam olarak bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. İslam ittifadı düşüncesinin ilmi bir fikir olarak ortaya çıkmasının sebeplerini 18. yy da Avrupa'nın toplumsal ve siyasi değişimlerinde aramak gerekir. Tanzimat döneminde yapılan yeniliklerden istenilen sonuca ulaşılamaması ve Osmanlılık teorisi ile imparatorluğa ait ülkelerin topraklarının bölünmesini önleyip, tek bir millet oluşturma fikri gerçekleşmeyince aydınlar ve siyasetçiler İslam ittifadı fikrine yöneldiler. Bu bakış açısının en önemli noktası, Avrupa ülkelerinin baskısının azaltılması ve Osmanlı imparatorluğundan ayrılma talebinde olan hareketlerin engellenmesidir. Her ne kadar Osmanlı Müslüman düşünürleri dünyanın diğer noktalarında gerçekleşen gelişmeleri göz ardı etmeseler de öncelikle Osmanlı imparatorluğundaki Müslümanların birliğini siyasetlerinin asli unsuru olarak görüyorlardı.²⁰⁸ Yeni Osmanlıların

²⁰⁷Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007, s. 68.

²⁰⁸Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara 1997, s. 45.

İslamcılıkla ilgili ilk açıklamaları 1860 yılının sonlarına doğru gerçekleştirdi. Onlara göre, Osmanlı devletinin ruh ve hayat kaynağı şeriat üzerine kurulmuş olup, imparatorluğun içinde bulunduğu zor ve sıkıntılı dönemeç şeriata dayanılarak atlatılabildi.²⁰⁹ II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı hilafeti Osmanlı Müslümanları arasında yeni bir siyaset olarak gün yüzüne çıkmaya başladı. Bu dönemde hilafet unsuru İslami bir milliyetçilik şeklinde ortaya çıktı.²¹⁰

Abdülhamid İslam dünyası rehberliğini güçlü bir şekilde elinde tutabilmek için İslami kutsal ölçü ve değerleri korumaya çalıştı. Mesela, yurt dışında basılan Kuran-ı Kerim'lerin ülkeye sokulmasını engelledi. 15 Aralık 1897 de Maarif Nazırı Zühtü Paşa, Şeyhülislam'a gönderdiği tezkirede, İran ve Rus tebaa'sı tarafından basılan Kuran-ı Kerim'ler için imparatorluğa resmi izin alması konusunda baskı yapılmasını istedi. 1860 yılında, İran da basılan Kuran-ı Kerim'lerin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisine girmesi yasaklandı. Bu şekilde tüm Kuran-i Kerimler ülke içerisinde ve resmi denetim altında basılıyordu²¹¹. Kuran-i Kerim'in basım ve yayınlanmasının kısıtlanmış olması, her ne kadar ilk bakışta gayri resmi basımlardaki hataları engellemeye yönelik gibi görünüyorsa da siyasi yönünün, Osmanlı devletinin önceki İslami hilafetlerin varisi olarak kendine meşru zemin oluşturmak istemesi ve İslami topraklarını koruma adı altında bu ülkeleri görmezden gelmesi yadsınamaz. Osmanlı Devleti 1852 ila 1873 yılları arasında, Irak sınırında gümrüklere İran da basılan Kuranların Irak'a sokulmaması emrini verdi. Osmanlı Devleti Kербela ve Nеcef gibi çoğunluğunu İranlı ve Şii Müslümanların oluşturduğu bu stratejik bölgelerin durumunu anlayıp böyle bir karar almış gibi gözükmektedir. Osmanlının bu kararı almasının bir başka sebebi de, İngiltere gibi yabancı ve Müslüman olmayan devletlerin siyaseti gereği Osmanlı topraklarında bulunan Kuran-i Kerimlerin hatalı ve tahrif edilmiş olması meselesinin ortaya atılmasıdır. Bu şekilde, İslam aleminin rehberliğini üstlenen Osmanlının zayıflatılması ve bu iddialarla İslam birliği

²⁰⁹Azmi Özcan, a.g.e, s. 47.

²¹⁰Selim Deringil, a.g.e, s. 69.

²¹¹Selim Deringil, a.g.e, s. 76.

tezi üzerinde şek ve şüphe yaratılıp, imparatorluğun Hindistan Müslümanları üzerindeki nüfuzunun ortadan kaldırılmak istenmesidir.²¹²

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı devletinin İslam birliği siyasetinin bir diğer yansıması da camilerin ve dini medreselerin onarılması, ihtiyaç sahiplerine yardımların yapılıp, bağışlarda bulunulması gibi halkın yararına olan bir takım işler yapılmasıdır. Abdülhamid'in saltanatı döneminde şeyhlerin ve din âlimlerinin standart refah düzeyinin üzerine çıkmıştı. Arap dili, dini eğitim ve kültürel gelişmelerde ayrı bir öneme sahip oldu. Bir rivayetine göre Abdülmecit Sultan bir dönem Arap dilini resmi dil olarak ilan etmeyi dahi düşündü.²¹³ Bu dönemde mali kaynakların önemli bir kısmından “muhtaçların maaşı” adı altında ihtiyaç sahiplerine mali açıdan yardım etmeyi amaçlayan merkezi bir maliye hazine sistemi oluşturuldu. İç işleri gözetiminde, Başbakanlık ve Yıldız Saray arşivlerinde geçim talebi hususunda sayısız muhtaçların maaş taleplerini düzenlemekteyiz.²¹⁴ Abdülhamid'in ihtiyaç sahipleri ile ilgili siyaseti, padişahın hediyesi olarak ta ifade edebileceğimiz “Atiyye-i Senniyye” ve “Sadaka-i Seniyye” gibi bağışlardan oluşmaktaydı.²¹⁵ Abdülhamid'in dini ve manevi çehresini yeniden oluşturmak ve İslami siyasetini güçlendirmek için bu tarz bağışlar, dönemin yayın organlarında ortaya konulmaktaydı. Abdülhamid kendi nüfuzunu başkentte ve başka illerde artırmak için bu geniş mali gücünden faydalanıyordu. Elde bulunan belgeler, şeyhler ve önde gelenlerin bu nimet ve ihsanlardan daha çok faydalandıklarını göstermektedir. Abdülhamid özel hazinenin önemli kaynağını dergâh, tekke ve zaviyelere harcıyordu.²¹⁶

Daha öncede zikrettiğimiz gibi, İslam birliği siyaseti sadece imparatorluk dâhilindeki Müslümanları kapsamıyor aynı zamanda tüm dünya Müslümanlarını Hindistan da dâhil olmak üzere baştanbaşa kuşatıyordu.

²¹²Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992, s. 224.

²¹³Azmi Özcan, a.g.e, s.62.

²¹⁴Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Reform Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara 2006, s. 425.

²¹⁵Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e, s. 427.

²¹⁶Halil İncılık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e, s. 428.

Osmanlının çeşitli bölgelerdeki Müslümanların hukukunun korunması için diplomatik müdahalelerde bulunması bunun göstergesidir.²¹⁷ Müslümanların koruyucusu unvanı ile Sultan'ın çehresini yenileyen bu kati siyasi görüş Osmanlı bölgesinde milli menfaatlerin gerçekleşmesinde çok etkili bir araç olarak görülmekteydi. Hindistan Müslümanlarını koruması İngiltere'yi baskı altında tutmak için etkili bir araç olarak değerlendiriyordu. Bu konu Osmanlının batı komşusu olan İran içinde geçerliydi. İranlı ulemanın Osmanlı devleti tarafından korunması, Osmanlı hükümetinin İran'ın dini ulemasına yaptığı mali yardımlar ve Abdülhamid'in Panislamizm düşüncesi birçok arşiv belgesinde açıkça görülebilir. Bu ulemadan biri olan Tahran'ın seçkin din adamlarından Seyit Abdullah Behbehani, Tahran'da Kuran okuma meclisi oluşturmak ve ramazan ayında iftar sofrası hazırlamak için belirli bir meblağ tahsis edilmesi için Osmanlı sultanına mektup yazmış ve istekte bulunmuştur. Bu Şii âlimin mektupta kullandığı kelimelerden onun İslam birliği düşüncesi taraftarlarından olduğu ve Osmanlı padişahının hilafet makamını kabul ettiği kanısına varıyoruz. 24 Eylül 1900'de yazılan bu mektup Osmanlı Devleti'nin Tahran büyükelçiliği tarafından şeyhülislam dairesine gönderilmiş olup Osmanlı sultanına “ Allah'ın müminleri üzerindeki halifesi” , “Allah'ın mukaddes gölgesi” ve “Müslümanların sığınağı olan şahlar şahı” gibi sıfatlarla hitap etmiştir. Kuran meclislerinde ve ramazan sofralarında Osmanlı padişahını “mübarek” sıfatıyla anmakta ve ona dua etmekteydiler. Şeyhülislam dairesi bu merasimlerde “sığınma makamı olan hazret-i halife”ye dua etmeleri sebebiyle büyük elçilik tarafından her yıl ramazan ayında belli bir meblağı Seyit Abdullah Behbehani'ye ödenmesini uygun görerek böylece ulemanın ve İran halkının yüce hilafet makamına olan ilgisinin devamı sağlanmış oluyordu.²¹⁸ Bu meblağ daha sonraki yıllarda da adı geçen şahsa tam olarak ödenmeye devam etmiştir. 1901 yılında bu meblağ yaklaşık olarak 60 lira olup içerden ödenmesi emrediliyordu.²¹⁹ 1903 yılında dışişleri bakanı bu meblağın padişahın yıllık bağıışı ve sadakası olarak acilen iç işleri

²¹⁷Azmi Özcan, a.g.e, s. 67.

²¹⁸BOA, Y.PRK.AZJ 41/7, 29 c 1318 .

²¹⁹BOA, İ.DH 1379/1318 ş/ 2, 1318.ş.11.

bakanlığına Osmanlı Bankası'na ödenmesini emretti.²²⁰ Arşiv kayıtlarına göre, 1906 yılına hatta birkaç yıl sonrasına kadar adı geçen şahsa ödemeler devam etmiştir.²²¹ 1900 yılında bu miktar 60 lira oranındaydı.²²² 1903 yılında Dışişleri Nazırı bu miktarın acilen dâhiliye nezaretine, padişahın yıllık bağıışı ve sadakası olarak Osmanlı Bankasına ödenmek üzere yatırılmasını istemişti.²²³

Elbette Abdülhamid'in İslam birliğı siyaseti Sünni İslam çerçevesinde oluşmuş ve Şia anlayışı göz ardı edilmişti. Abdülhamid'in Irak'taki camileri onarması ve ehli sünnete ait medreselere hareketlilik kazandırması gibi faaliyetleri Şia hareketlerini zayıflatma amacını güttüğü savunulabilir. Abdülhamid büyük bir kısmının kutsal topraklar olarak niteledikleri Irak'ta Kerbela ve Necef toprakları üzerinde yaşayan imparatorluğun Şia azınlığının önemini anlamış bulunup, Irak'taki İranlı ve Şia ulemasını ve o topraklarda yaşamayan diğer Şiileri Panislamizm siyaseti doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır. Büyük ihtimalle 1902 yıllarında yazılmış resmi bir layihaya göre, II.Abdülhamid'in Irak'taki Şii Müslümanları kendi tarafına çekmek ve İslam birliğı görüşünü açıklamak için konuşma yapmıştır. Bu belgede Osmanlı sultanının arzu ettiği Şia ve Sünni arasındaki düşmanlığın ortadan kaldırılması ve İslam birliğini oluşturulması için birçok noktaya vurgu yapılmıştır. Aslında Irak'ın dini durumunu tahlil etmeyi amaçlayan layihanın incelenmesi Osmanlı sultanına Müslümanların yöneticisi olarak Şiilerin itaatini sağlayan, Irak hükümetinin Irakta yaşayan Şiiler ve İranlılar arasında bir davranış yöntemi gerçekleştirirken İslam birliğı düşüncesi önemli bir araç olarak değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Bu belgenin ilk kısmı şöyle başlıyor: *"Hazret-i Halifenin buyurduğu gibi İranlıların dostluğunu kazanmak için gerekli tedbirlerin alınması amacıyla bir toplantı düzenlendi ve geniş bir şekilde bu konu düşünülüp Kaçarlı şeyhü'r-reis ile kelam ilmi ve fıkıh usulü hakkında geniş bir şekilde sohbet edildi. Hazretleri Şii ve Sünniler arasındaki*

²²⁰BOA, DH.MKT 624/65, 28 s 1321 .

²²¹BOA, DH.MKT 884/69, 18 c 1322; BOA, DH.MKT 1133/2, 20 L1324.

²²²BOA, İ.DH 1379/1318 ş/ 2, 1318.ş.11.

²²³BOA, DH.MKT 624/65, 1321 .s. 28.

düşmanlığın ortadan kaldırılmasını şiddetle arzu etmektedir. İslam ehlinin ittihadı fikri din düşmanları üzerinde son derece etkili olup bu konuda birçok kitap ve eserler yazılmış ve İmamiye müçtehitlerince de hayır olarak yorumlanmıştır. Hazret-i Hümayun'un özet şekildeki bu konuşması bu denli etkili olmuşken, bir takım siyasi tedbirler alındığı taktirde bir takım olumlu sonuçları beraberinde getirecektir..." Belge, Şii siyaset düşüncesinde bir takım değerlendirmeler yapıyor ve İmamiye müçtehitlerinin dikkatini çekerek Osmanlı tebaasında olan Şiilerin Osmanlı padişahına itaate davet edileceği sonuca varıyor: "... İmamiye mezhebi on iki imama inanıyor. On ikinci imam olan Mehdi saklıdır ve kıyamete dek zuhur etmeyecektir. Bu inanca binaen, Şiiler o zamana kadar imamet ve hilafet konusunda hiç kimseyi kabul etmiyorlar ve aynı mezhebe sahip olan İran şahını da zalim bir yönetici olarak gördüklerinden İmamiye'nin seçkin ulemasından olan müçtehitlerin söyledikleri ile amel ediyorlar. Sünniler arasında Müslümanların imamının varlığı sebebi ile Devlet-i Âliyyenin memurları aracılığı ile bu birliği faaliyete geçirebilirler fakat İmamiye açısından İran şahının hiçbir dini ve mezhebi yanının olmaması onun bu konuda ki siyasi çabasında sonuç vermeyecektir. İmamiye müçtehitlerinin çabası ve himmetine ihtiyaç vardır ve Osmanlı tebaasından olan birçoğunun dostluklarının kazanılması ve dikkatlerinin çekilmesi kolaydı..."

Yalnız bu layihanın en önemli bölümü Irak Şiilerinin dikkatini çekmek için Osmanlı hükümetine sunulan şu öneridir: "Öncelikle Medine-i Münevvere de bulunan, Hazret-i Abbas, İmam Hasan, İmam Zeynel Abidin, İmam Muhammet Bakır, İmam Cafer Sadık ve bir rivayete göre de Fatma Zehra'nın kabristanlarının tamir edilmesi, daha sonra İranlıların Atabat-ı Aliyat'ta bulunan mübarek türbelerine hediyeler gönderilmesi, üçüncü olarak da İmamiye müçtehitlerinin dostluğunun kazanılması için gerekli adımların atılmasıdır..."

Bu layihanın son kısmında ise Irak valisine tavsiyelerde bulunuluyor: "Bağdat valisi İmamiye müçtehitleri ile olan ilişkisinde nasıl bir davranış şekli içinde olması gerektiğini iyi biliyor ve bunda samimidir. Şahıs olarak bunu başarabilecek güce sahip olup, her iki tarafın uleması arasında eşit davranarak hem imamiye müçtehitlerinin teveccühünü kazanıp hem de iki taraf arasındaki düşmanlığın ortadan kalkmasını

sağlayabilecektir. Müçtehitlerin teveccühünün kazanılması ve Devlet-i Âliyyenin ihtiyarına girmelerini sağlamak her zaman İran ile ilişkilerde siyasi hedefin gerçekleştirilmesinde fırsattır. Olup Osmanlı padişahına yönelmiş olan ulemanın müçtehit olması taraflar arasında olan ihtilafın tam ortadan kalkmasına sebep olacaktır.”²²⁴

İran devleti II. Abdülhamid'in dış siyasetinin asli unsuru olarak İslam birliği siyasetinde bir hareketlilik olduğunun farkındaydı. Kendi propaganda faaliyetlerinde de Müslüman devletler arasında birlikten bahsetmek suretiyle kendi menfaatlerini korumaya çalışıyordu. 1907 yılında İran'ın İstanbul Büyükelçisi, Osmanlı memurlarının İran tebaasına karşı yakışıksız davranışlarını kınayan bir bildiriye hükümete ilettiler. Bu bildiriye İran Şahı Osmanlı memurlarının devletlerarasındaki ittihadı zarar verdiğini belirtmiş, Atabat-ı Aliyat sakinlerinden olan İranlılara Osmanlı memurlarının taarruzunun ortadan kaldırılmasının gerçek dostluk sağlanması açısından önemli olduğuna; bu durumun düzeltilmesinin Osmanlı padişahının İslam devletlerinin ittihadına yönelik programına büyük bir fayda sağlayacağı ifade edilmişti.²²⁵

Bazı araştırmacıların belirttiğine göre, Şii ve Sünni birliği siyaseti 1890 yıllarda Abdülhamid ve onun yandaşları tarafından yürürlüğe konuldu.²²⁶ Şii ve Sünni liderlerin belirtilen ittihadın ilk adımlarını atacakları görüşündeydiler. Ehl-i Sünnet anlayışında rehber, halife ya da sultan en yüksek nüfuz makamına sahip olurken, Şii âleminde Şah hiçbir zaman gerçek iktidar sahibi olmamıştır. Onlara göre, gerçek iktidar sahipleri o zaman Irak'ta yaşamakta olan müçtehitlerdi. Böylece bu görüş sahiplerine göre, Sünni ve Şiiler arasındaki düşmanlık son bulursa, bir yakınlık oluşacağı ve artık Osmanlı devletinin Irak'ta ya da İran'da Şiilerin nüfusunun artmasından siyasi ve askeri açıdan korkuya kapılmasına gerek kalmayacaktı. Kısacası bu işin gerçekleşmesi için İstanbul'da bulunan Osmanlı halifesi ve Irak'ta bulunan Şii

²²⁴BOA, Y.EE 38/118 fot.

²²⁵BOA, Y.PRK.EŞA, 1 R 1325.

²²⁶Gökhan Çetinsaya, "İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet, II Abdülhamid'in Pan-İslamizma Politikası Üzerinde Bir Deneme", *Osmanlı*, c. II Siyaset, Editör: Güler Eren, Ankara 1999, 386.

müçtehitlerin işbirliğine ihtiyaç vardı. Bu işbirliğinde ortada ki en önemli halkayı ise Atabat uleması ile irtibat halinde olan İranlı aydınlar ve İran devleti muhalifleri oluşturabilirlerdi.²²⁷ Bu hususla ilgili verilebilecek en iyi örnek Cemalettin Afgani olarak bilinen Cemalettin Esedabadi'dir.

Seyit Cemalettin, Abdülhamid'in Panislamizm düşünceleri çerçevesinde Iraklı Şiiilerin müracaat kaynakları ile sıkı irtibatında birçok role sahip olan İran ulemasındandı. Seyit Cemal tütün ambargosu macerasında Atabat'ta Şiiilerin en önemli ve mukaddes dini önderi Mirza-yi Şirazi ile yakından işbirliği yapan en önemli şahsiyetlerdendir.²²⁸

Sultan Abdülhamid bölgede Müslümanlar ve İslami ulema arasında kendi dini siyasetini geliştirebilmek için Cemalettin Afgani'nin nüfuzundan faydalanmak amacındaydı. Afgani'nin faaliyet ve eserlerinde onun en önemli hedefinin İslam ülkelerindeki emperyalizm ile mücadele etmek ve bu ortak düşmana karşı İslam âlemini birleştirmek olduğu müşahede edilmektedir. Bizzat bu hedefler için Afgani, Abdülhamid ile Panislamizm planlarında işbirliği içerisinde oldu. Seyit Cemalettin 1892 yılında İstanbul'a geldiğinde Abdülhamid tarafından karşılandı ve aralarında İslam ittihadı hususunda müzakereler gerçekleşti ve Afgani en kısa zamanda tüm İslam devletlerini birleştirmeye ve Sultanı bütün Müslümanların üzerinde Emir-ül müminin olarak tanınmasını sağlayacağına dair söz verdi. Afgani hiç ara vermeden kendi görüşüne göre "Sünni ve Şii ulema ve İslam'ın önde gelen diğer liderleri" ile mektuplaşmaya başladı. Bir süre sonra İstanbul'a yerleşen bir grup İranlı aydın ve Türk Şiiilerinden oluşan ileri gelen İranlılarla İslam ittihat encümenini oluşturdu.²²⁹ Afgani Abdülhamid'e yazdığı mektuplarda yabancıların imparatorluğun işlerine karışmalarının engellenmesi ile ilgili önerilerde bulundu. Fakat Abdülhamid'in bu önerilere tereddüt ile yaklaştığı ve önemsemediği gözlemleniyor.²³⁰ 1896 yılında Nasıreddin Şah'ın Mirza Rıza Kirmani tarafından öldürülmesi üzerine Seyit Cemalettin Afgani'nin, bu

²²⁷Gökhan Çetinsaya, a.g.m, 386.

²²⁸Mehdi Melikzade, *Tarih-i İnkilab-ı İran*, İlmî yayınları, Tahran 1358/1980, c.I, s.97.

²²⁹Nazimü'l-İslam Kirmani, *Tarih-i Bidari-i İraniyan*, , Tahran 1363/1985, c. I, s. 89.

²³⁰Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, a.g.e, s. 78.

olayla bağlantılı olduğu gerekçesiyle İran tarafından takibe alındı. İran dışişleri bakanlığı İran büyükelçiliği aracılığı ile İstanbul da defalarca seyit Afgani'nin muhakeme edilmesi için çağrıda bulundu.²³¹ Osmanlı devleti Seyit Cemalettin'in İstanbul da misafir olarak bulunduğu ve onun İran'a teslim edilmesinin söz konusu olmadığını belirtti ve İran'ın isteğini kabul etmedi. Osmanlı devletinin Afgani'yi İran'a teslim etmemesinin bir diğer gerekçesi ise Seyit Cemalettin'i Afganistanlı sayması idi. İran devleti bu hile karşısında Cemalettin'in İran'ın Hamedan şehrinin Esedabad köyünden olduğunu ispat eden bir belge düzenledi ve İstanbul'a gönderdi.²³² Öbür taraftan İngiltere Cemalettin'in İran'a teslim edilmesinde sorumluluk almamak için Cemalettin'in Afganlı olduğunu inkâr etti. Zira o zaman Afganistan İngiltere'nin idaresindeydi ve Cemalettin'in Afganlı olduğunu kabul etmesi halinde İngiltere de Nasıreddin Şah'ın öldürülmesinden sorumlu olacak ve aynı zamanda Cemalettin'in Britanya'nın işgali altındaki devletlerden birisinde olması hasebi ile İran'a geri vermesi gerekecekti. İngiltere büyükelçisi 7 Mayıs 1896'da İstanbul da açık bir şekilde " Şeyh Cemalettin Afganistanlı olmadığı için İngiltere hükümeti ile hiçbir bağı olmadığını" ifade etti.²³³

Afgani sadece birkaç ay sonra 9 Mart 1897 şüpheli bir şekilde vefat etti. Afgani'nin ölüm şekli ile ilgili arşivlerde hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bazıları, tabii bir şekilde ya da hastalanarak öldüğünü belirttiler. Bazıları ise, ölümünün Osmanlı devleti tarafından gerçekleştiğini iddia ettiler.²³⁴ Yıldız sarayındaki bazı belgelerde Afgani'nin İstanbul da geçirdiği son günlere dair bilgiler elde edilebilir. Bu bilgiler, Afgani son günlerinde evde sıkı bir gözetim altında olduğu, her türlü davranışının sultanın görevlendirdiği memurlarca denetim altında olduğu yönündedir. Afgani'nin Sünni mi Şii mi olduğuna dair tereddütler, Nasıreddin Şah'ın katline dâhil olduğuna dair suçlanması, Jön Türkler ile işbirliği ve Sultan'ın ona dair şüphe içinde olması Osmanlı

²³¹BOA, Y.MTV 142/51, 22 Z 1313.

²³²Rehim Reisia, *İran ve Osmani der Astane-i Karn-i Bistum*, , Tahran 1374/1996, c. II, s. 731.

²³³BOA, Y.PRK.HR 21/83, 24 Za 1313.

²³⁴Abdülhüseyn han Sipehr, *Yaddaştha-imelikü'l Müverrihin ve Mir'atül Vaka –i müzafferi*, Hazırlayan: abdülhüseyn Nevai, Tahran 1368/1990, s. 161, 187.

Hükümeti'nin Afgani'ye karşı merhametsiz olmasının delilleri olarak sayılabilir.²³⁵

Afgani'nin Panislamizm hareketine katılan diğer bir İranlı aydın Mirza Ebul Hasan Han Şeyhülreis Kaçar olup bizzat yukarıda layihanın ilk bölümünde adı geçen ve sayesinde Sünni ve Şii ittifadının önemli bir noktaya geldiği şahıstır. O Kaçarlı Fetih Ali Şah'ın yedinci çocuğu olup, soy olarak Kaçar sultanlarının hanedanındandır. Tebriz'de doğdu ve çocukluk dönemini burada geçirdi. 1873 yılının sonlarında eğitimini tamamlamak üzere Atabat-ı Aliyat'a gitti. Kerbela ve Necef de Şeyhler ve zamanın büyüklerinden ders aldıktan sonra Samerra tarafına yöneldi ve Şiilerin büyük müçtehid olan Mirza Şirazi'nin öğrencisi oldu. 1885 yılında hacdan döndükten sonra İstanbul'a yerleşti ve İslam ittifadı taraftarlarından biri olarak ünlendi. Şeyhülislam güçlü ve iyi bir yazar olup Panislamizm alanında yazdıklarını on dokuzuncu yılın sonunda yayınladı. O tüm Müslümanların görevinin "Osmanlı Halifesine" İslam dünyasının merkezi olarak bilmesi gerektiğini açıkça ilan etti.²³⁶ Şeyhülreis, İstanbul da ikameti esnasında İran ve Osmanlı sarayları ile iyi bir diyaloga sahipti. Bazı bilgilere göre, 8 Haziran 1886'da Şeyhülreis, İran büyükelçisi Müinü'l Memalik ile İstanbul da iftar için Osmanlı sarayına gitti ve Sultan "Şeyhülreis'e ikinci derece nişan ve bir kutu cevher hediye etti" ve Şeyh'e, şahlara yaraşır bir şekilde özel bir ilgi gösterdi.²³⁷ Şeyhülreis İstanbul da iken, 29 Ağustos 1886'da Adliye nazırı Cevdet Paşa, Müşir-i ekrem Rıza Paşa ve Muhacir Komisyon Başkanı arasında İslam ittifadı için ortam oluşturmak üzere Cevdet Paşa Yalı Köşkünde bir müzakere gerçekleştirildi. Şeyhülreis'in bu müzakerede İslam ittifadı ile ilgili sunduğu öneriler şöyledir: "Osmanlı padişahı tarafından Osmanlı toprağı sayılan Irak topraklarında imamların türbeleri için hediyeler sunulsun ve Medine yakınlarında bulunan ehli beyt'in mezarları onarılıp düzenlenmesi için yüce padişah izni çıkartılsın zira bu Şiilerin kalplerinin ısıdırılması ve padişaha duacı olmalarının ilk

²³⁵Azmi Özcan, a.g.e, s.78-80.

²³⁶Abdülhadi Hairî, *Teşeyyu ve Meşrutiyet der İran ve Nekş-i İrânian- i mukim –i Irak*, Tahran 1377/1999, s. 99.

²³⁷Rehim Reisnia, a.g.e, s. 750.

merhalesidir. Irak'ta kutsal topraklara komşu olup oradaki olaylara şahit olan ve Osmanlı sultanının koruması ve gölgesinde bulunan Şii ulemanın mertebesinin korunmasına, valilerin ve savcılarının tutucu ve inatçı tavırlarının ayrımcılığa sebep olmaması, Sünni ve Şiiler arasında ayrımcılık yapmamaları için özellikle önem gösterilmesi gerekir. İran ve Osmanlı vatandaşlarının evlenme yasağı kaldırılmalı. Matbuat nezareti, müelliflerinin Şiilere hakaret eden yayın ve basın organlarını kesinlikle yasaklansın..."²³⁸

Irakta yaşayan ulemanın İran Şii halkı üzerinde etkisi, halkın genel düşüncesine önderlik etmesi ve şekil almasının sağlanması açısından güçlü bir etki ve nüfuza sahipti. Osmanlı siyasetçilerinin tam da arzu ettiği bu durumdan istifade edilerek Irak'taki Şii etkisi ile İran halkını Osmanlı İmparatorluğu liderliğinde ve Abdülhamid'in şahsında İslam ittifadı bayrağı altında bir araya getirmek istenmiştir. Elbette Irak'taki İranlı ulema da Osmanlıların Panislamizm düşüncesine olumlu bir yanıt vermektedir. Bu amaçla Irak'taki İranlı ulemadan Ahund Horasani ve Abdullah Mazenderani ve Osmanlı Panislamizm temsilcisi Ziya Bey birlikte bildiri yayınlamalarıyla iki Müslüman millet olan İran ve Osmanlı'nın birleşmesi gerektiğini ilan ettiler. Şii ulema tarafından Panislamizm'i destekleyen başka bildirimler de neşredildi.²³⁹ Osmanlılar da Irak Şii ulemasının desteğinden faydalanmaya çok istekliydi, bu işbirliği her iki taraf içinde çok faydalıydı. İslam ittifadı hareketi İranlı ulemanın da dikkatini çekti çünkü onlar İran istibdat hükümetine muhalifler ve Osmanlı hükümetinin yardımı ile İran istibdat hükümetini yıkmak, hükümetin en önemli destekçisi durumunda olan Rus askerini İran toprağından çıkarmak istiyorlardı. Onlar Muhammed Ali Şah'ın Ruslarla birlikte İranlıları öldürmekle meşgul olduğunu gördüklerinde Osmanlı sultanına yöneldiler ve onu Müslümanların halifesi sıfatıyla bu işte aracı olarak kabul ettiler. Irak'ın üç büyük müçtehidini, İran Milli Meclisi'nin topa tutulması ve 1908 yılında Muhammed Ali Şah tarafından Meşrutiyetin yıkılmasından sonra yardım istemek için yazdıkları mektupta Sultan

²³⁸Rehim Reisnia, a.g.e, s. 755.

²³⁹Abdülhadi Hairi, a.g.e, s. 99.

Abdülhamid'e "Emir'ül- Müminin" ve "Sultanü'l-Müminin" diye hitap ederek İranlıları zorba padişahın elinden kurtarmasını istediler.²⁴⁰ Bu mektupla ilgili olarak Bağdat İngiltere Başkonsolosluğu şöyle yazıyor: "Şii halk burada, ulemanın Osmanlı sultana sığındıklarından dolayı üzüntü içindeler. Biz şimdi halkın itirazının özellikle Emirü'l- Müminin' diye hitap edildiğini anladıklarından dolayı olduğunu işitiyoruz".²⁴¹ Zira Şiiler arasında Emirü'l- Müminin hitabı sadece Hz.Ali ibn-i Ebu Talip için geçerlidir.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başları Panislamizm'in İran da en etkili olduğu dönemdir. Bu süre zarfında ulemanın Kaçar hükümetine karşı olan muhalefeti Panislamizm terimlerinde beyan edilmiştir. Seyit Cemalettin Afgani'nin 1897 Mart ayında ölmesine rağmen Sultan Abdülhamid Irak ve İran da ki Şii ulemanın korunması çabalarına devam etti.²⁴² 1892 yılında Şii ulemanın tütün ayaklanma hareketlerinde ki siyasi başarısı ve her şeyden önemlisi bu grubun toplum üzerindeki nüfuzu ve etkisi Sultan Abdülhamid'in dikkatini çekti. Irak topraklarının Osmanlı imparatorluğuna bağlı olması Osmanlı sarayının Irak önderleri ile irtibata geçmesinde oldukça kolaylık sağlıyordu. Seyit Cemalettin'in Abdülhamid'den yollarını ayırmasından sonra dahi İslam ittihadı devletin resmi siyasetine dönüştü ve Atabat-ı Aliyat uleması ile ilişkilerin gelişmesi devam etti. Osmanlı Sultanı Şii müçtehid Mirza Şirazi'nin Samerra'da vefatından sonra, Şiilerin büyük çoğunluğunun taklit mercei olan Fazıl Şerbeyani ile saygın bir diyaloga sahipti. Ona, Sultan ile her gün kırk kelime telgrafla konuşma izni verdi.²⁴³ Irak Şii uleması arasında daima Osmanlı hükümetine karşı takdir ve inayet söz konusuydu. Bunun bir örneği olan Kerbela sakinlerinden Seyit Hasan Hekimzade 1895 yılında "hükümetin barış çalışmalarında gösterdiği sadakat ve çabasından dolayı" dördüncü derecede nişan ile şereflendirildi.²⁴⁴ 10 yıl sonra, 1905 yılında Bağdat valisi İçişleri Nazırına gönderdiği mektupta Seyit Hasan Hekimzade gibi nüfuzlu seyitlerin Sünni hükümetine yaptığı iyi hizmetten

²⁴⁰Abdülhadi Hairi, a.g.e, s.110.

²⁴¹Abdülhadi Hairi, a.g.e, s. 111.

²⁴²Hamed Algar, *Din ve Devlet der İran*, farsça çev: Abülkasım Sırri, Tahran 1369/1991, s. 336.

²⁴³Hamed Algar, a.g.e, s. 336.

²⁴⁴BOA, DH.MKT 335/8, 23 B 1312.

ötürü ödüllendirilmesini istedi. Bu defa da kendilerine ikinci derece bir nişan hediye edildi.²⁴⁵

1896 yılında Nasıreddin Şah'ın öldürülmesi ile Kaçar hükümeti zayıflamasıyla Abdülhamid'in Panislamizm fikri İran ve Irak'ta gelişme fırsatı buldu. 1900–1904 yılları arasında uç noktaya ulaştı. Panislamizm'in etkisi Müslümanların yaşadığı Rusya'nın doğu eyaletlerinde artınca, Rusya bu bölgelerdeki hareketliliği bastırdı. 1900 yılına kadar Abdülhamid Atabat-ı Aliyat ulemasına İslam ittihadı fikrini özgürce tebliğ etmişti ve şimdi Rusya'nın şerrinden kurtulabilmek için Irak ulemasının bir kısmını Medine'ye sürdü ve böylece İstanbul'un Atabat-ı Aliyat ile olan ilişkisi soğumaya başladı.²⁴⁶

İran'da 1902 yılında ulema ve Kaçar sarayı arasındaki muhalefet Muzafferiddin Şah'ın Avrupa'ya yolculuğu, Rusya'dan borç alması ve yabancılara teslim olması gibi sebepler ulemanın bir kısmının Osmanlı sarayı ile irtibatının oluşmasına sebep oldu. Bazı ulema ve Osmanlı sarayı arasında bir takım ilişkiler oluştu. Bu yıllarda İsfahanda nüfuz sahibi olan din adamı Ağa Necefi ile Abdülhamid arasında mektuplaşma bu tarz gelişmelerdendi. İsfahan'ın nüfuz sahibi alim tarafından Abdülhamid'e hitaben çeşitli mektuplar yazdı. Bunlardan bir kısmı arşiv belgeleri arasında bulunmaktadır ve bu belgeler Abdülhamid ile iyi ilişkiler içinde olduğunu ve Osmanlı hükümetinin de bu ilişkiye önem verdiğini göstermektedir. Buna örnek olarak 1908 yılında Ağa Necefi'nin İran ve Osmanlı arasında sınır meselesinin hal edilmesi hususunda yazdığı mektupta aynı zamanda sultana Osmanlı memleketlerindeki İranlı tebaayı koruduğu için teşekkür ediyordu.²⁴⁷ Ağa Necefi Atabat-ı Aliyat'ın seçkin müçtehitlerinden Fazıl Şerbeyani'nin taraftarlarındandı. Birtakım ulemanın İslam dünyasının başkanı unvanı ile Abdülhamid'in kabul etmesi için Panislamizm ile ilgili önerileri teyit ediyordu. Ağa Necefi'nin bazı bilgilere göre yardıma ihtiyacı olduğu her zaman sultanın

²⁴⁵BOA, DH.MKT 873/86, 14 Ca 1322.

²⁴⁶Rehim Reisnia, a.g.e, s. 721.

²⁴⁷BOA, İ.HUS 162/1325.z.62, 29 Z 1325.

bunu ondan esirgemeyeceğine dair Abdülhamid'in şahsından resmi bir telgraf almıştır.²⁴⁸

Atabat sakini olan İranlı Şii ulemanın himaye edilmesi Osmanlının İslam ittihadı açısından Muhammed Ali Şah ve Genç Türkler döneminde devam etti. Sultan Abdülhamid hükümetinin Türkler tarafından düşürüldüğü zaman dahi Panislamizm bildirisi olduğu gibi devam etmekte ve Şii ulema tarafından olumlu yankı bulmaktaydı. Necef'in Meşrutiyet yanlısı müçtehitlerinden olan Muhammed Hüseyin Naiyni (1860–1931) “ tenbih-ül ümme ve tenziye-ül mille” adlı kitabında meşrutiyet'in meşru olduğunu ispat etmek üzere yazdı. Bu İranlı müçtehit böyle buhranlı bir dönemde Şiiler ve Sünniler arasındaki düşmanlığın her iki tarafı da zayıflatacağı için bu düşmanlığın ortadan kaldırılmasının akıllıca olduğu görüşündeydi. Aynı şekilde parlamenter düzenin kurulması ve hükümetin özgürlüklerinin kısıtlanması Şii ve Sünni her iki tarafın kabul edeceği bir karar olduğunu düşünüyordu.²⁴⁹

2.2.2. II. Abdülhamid Döneminde Irakta Şiiliğin Yayılması Ve Osmanlı Devletinin Bu Konuyla İlgili Siyaseti

On dokuzuncu yüzyılda Irak'ın doğusunda yaşayan Araplar geçimlerini bu topraklarda şehirlerde ya da şehir dışında çeşitli şekillerde sağlayarak yaşıyorlardı. Irak'ın güneyindeki çeşitli dinlere sahip Aşiretler Irak'ın güneyinden İran sınırına kadar, Fırat ırmağı boyunca dağılmışlardı. Osmanlı Devleti Rumeli ve Anadolu'daki konar-göçer kabileleri iskân siyasetini klasik bir şekilde gerçekleştiriyordu. Irak aşiretleri hakkında ise ancak Tanzimat'tan sonra bu siyasetini yürürlüğe koyabildi. Zira Osmanlı imparatorluğu Irak üzerinde hâkimiyeti olduğu zamanlarda Irak'ın kuzey ve güneyindeki kabileleri kendi hallerine bırakmıştı ve kendisine tabii olmayı kabul etmeleri halinde bu toprakları kabile şeyhlerinin sorumluluğuna vermişti. Bazı Türk

²⁴⁸Hamed Algar, a.g.e , s. 341-342.

²⁴⁹Abdülhadi Hairî, a.g.e, s.187-188.

araştırmacılarına göre, Osmanlı devletinin Irak kabilelerinin kabile yapısında değişik yapmamasının en önemli sebebi, İran devletinin Irak sınırını belirlemek istemesi ve Irak hususundaki emelleridir.²⁵⁰ Bu iddiaya göre İran, Osmanlı imparatorluğu dönemi boyunca Irak vilayetleri üzerinde kendi siyasi nüfuzunu artırma ve bu bölgelerdeki Sünni kabileler ve şehir halkı arasında Şii mezhebini yayma peşinde olmuştur. Bu konuda birçok başarı da elde etmiştir. Osmanlı Devleti Irak aşiretlerinin Irak idare ve yönetime katılmalarını sağlayarak onların güçlenmesini ve İran'ın nüfuzunun artmasına engel olmayı amaçlıyordu. Irak'ın güneyinde göçebe ve yarı göçebe olan aşiretlerin yerleştirme siyaseti 1858 de yapılan düzenleme ve özellikle arazi kanununun çıkarılması ile hızlandı. Bu kanunname şöyleydi: "Anadolu memleketlerinde yerleşik olan aşiretler bundan böyle yaylalara ve kışlalara gitmeyecek, yazın ve kışın yaptıkları göçler yerleşik oldukları kazalarda gerçekleşecektir. Nüfusları diğer halkın olduğu gibi kayıt defterlerine kayıt edilip meşgul oldukları işlere uygun olarak onlardan vergi alınacaktır..."²⁵¹ Bu şekilde Osmanlı devleti aşiretlerin iskânını düzenlemek için geniş bir çaba harcadıktan sonra bu yolla Osmanlı devleti aleyhine her türlü başkaldırı ve isyanları önlemiş oldu. Bu konuda Osmanlı devleti aşiretlerin özel hassasiyetlerini hatta mezhep farklılıklarını dahi göz önünde bulundurdu. Örnek olarak 1869 yılında, Bağdat valisine Şafii mezhebine mensup Caf kabilesine İran sınırı şeridi boyunca yani Bağdat ve Süleymaniye arasında bulunan yaşadıkları bu zeminleri onlara tahsis etmelerini ve kabile şeyhine yüksek bir makamının verilmesini emredildi.²⁵² Bu şekilde on dokuzuncu yüzyıl boyunca Irak aşiretlerinin birçoğu yerleşik hayata geçti ve ziraatla meşgul oldular. 1867 yılında aşiretler Güney Irak'ın nüfusunun yüzde ellisini ve ziraat ile uğraşan nüfusun yüzde 41'ini oluşturuyorlardı. Kırk yıl sonra yani 1905'te aşiretlerin nüfusu yüzde 19 oranında azaldı ve çiftçi nüfusu toplam

²⁵⁰Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", *Irak Dosyası*, İstanbul 2003, c. I, s. 324.

²⁵¹Sinan Marufoğlu, a.g.e, s. 329.

²⁵²BOA, Ayn.Def, No 849, 19 Ş 1286. Sinan Marufoğlu, a.g.e, s. 331.

nüfusun yüzde 72 oranına çıktı. Bu şekilde Güney Irak şehir merkezleri on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gelişti.²⁵³

Şii Irak aşiretleri hakkında doğru düzgün bilgi bulunmamaktadır. Onların ne zamandan beri Şii oldukları ya da Şiiliği kabul ettiklerine dair bilgi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar, Irak'ın güneyindeki kabilelerin Şii olmalarının yeni bir olay olduğu düşüncesindedir. Irakta Osmanlı ve Safevi çekişmelerinin Irak'ın bazı aşiretlerinin Şii olmasına sebep olduğunu belirtiyorlar. Zira bu aşiretlerin Osmanlı devletinden kaçıp kurtulma hissi başka bir gücün ardında olmalarına ve ona dayanmalarına sebep oldu. Bu kaynakta belirttiği gibi, Safevi devleti de bu durumdan faydalanmakta olup bu bölgenin Şii olması için tebliğciler göndermekteydi. El- İmare kabilesi bu kabilelere örnek olabilir.²⁵⁴ İshak Nakkaş, Irak kabilelerinin birçoğunun Sünnilikten Şii inancına geçmelerinin on sekizinci yüzyılın sonlarında başladığını, 1919 ve 1932 yıllarında yüzde elli üç ve yüzde elli altı oranında gelişme gösterdiğini belirtmiştir. Aşiretlerin inançlarını değiştirmelerine sebep olacak birçok başlık sayılabilir. On sekizinci yüzyılın ortalarında Şiiliğin iki güçlü merkezi olarak Necef ve Kerbela şehirlerinin ortaya çıkması aslı bir unsurdur. Safevi devletinin dağılmasından sonra Vahabilerin bu iki şehre saldırımları, Irak çölünde önemli ticaret şehirleri olarak Necef ve Kerbela, Fırat nehrinin yatağının değişmesi ve daha önemlisi 1831 yılında başlayan Osmanlı'nın iskân siyaseti bu iki şehri ticari anlamda hareketlendirdi. Aşiretlerin göçebe yaşantıda zirai hayata geçişleri ile aşiret düzenleri ortadan kalktı ve kabileler arasında derin buhranlar oluştu. Bu onların hüviyetlerini yeniden yapılandırmalarını, kendilerine yeni bir mekân oluşturma ve toplumdaki dini rolleri yeniden gözden geçirmelerine sebep oldu. Irak kabilelerinin düzenlerinin parçalanmasında rolü olan seyitlerin artması aşiretlerin inançlarını değiştirmelerini kolaylaştırdı. İnançların değişmesine sebep olan yukarıda zikredilen gerekçeler, düz araziye sahip kıyı bölgelerde,

²⁵³İshak Nakash, *The conversion of Iraq's tribes to shiism*, s. 450.

²⁵⁴Ali El-Kurani El-Amili, *Sililetü'l-Kabailü'l-Arabiyye Fi'l-Irak*, (El- Irak Arine'l-Kabail'e'l-Arabiyye), Bağdat 2010, s. 55.

Fırat'ın merkez ve güneyinde ve aynı zamanda Dicle etrafında farklılık göstermiştir.²⁵⁵

18 yy. ve 19. yüzyılın başlarında Irak aşiretlerinin Şiileşme seyri hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en önemlisi Sünni bir tarih araştırmacısı olan (ö.1882) İbrahim Haydar Bağdadi'dir. O şöyle yazıyor: *“Son zamanlarda Rafızî (Şiiliği kast ediyor) olan kabileler çok sayıdadır, bunlardan biri yetmiş yıl önce Rafızî olan Rebi'a kabilesidir. Irak'ın büyük kabilelerinden bir diğeri Benu Tamim kabilesidir ki atmış yıl önce “Rafızî Şeytanlar” a gidip gelmeleri dolayısıyla Rafizi olmuşlardır. Şii olan bir diğeri Irak kabilesi de Hez'al kabilesidir ki yüz elli yıl önce Şii oldular. Bunlar Huza'e adındaki büyük bir aşirettir ki adlarını Hez'al olarak değiştirmişlerdir. Başka bir Şii olan kabile de birçok kabileyi kapsayan “Zübeyd” dir. Rafizilerin bunların yanına gidip gelmesi Şii olmalarına sebep olmuştur. Rafızî kabilelerden bir diğeri Tamim'in kollarından Beni Umeyr'dir. Diğeri Beni Mezikia dan “Hezrec” dir. Bir diğeri Şümmer Tavge'dir ki çok sayıdadırlar. Diğeri E'd- Devar, diğeri E'd -Defafe ve bir diğeri sayılamayacak kadar çok olan El- İmare Al-i Muhammed aşiretidir ki son zamanlarda Rafızî oldular ve hepsi Kahtan kabilesindendirler. Hindiye aşiretlerinden bir diğeri Basra'ya yakın olan aslen Kahtani kabilesidir. Bir diğeri çok sayıda olan Beni lam ki dalları çoktur ve aslen Tay kabilesindendirler. Beni Lam'ın menzili Medine'de idi ve daha sonra Irak'a geldiler. Diğeri bir kabile Al- Kir'a, Al- Bedir, Efec, Cubur ve Celihe'yi kapsayan Divaniye kabilesidir. Kalabalık olan Cebur kabilesi önceden Sünni idiler fakat daha sonra Divaniye'ye gittiler ve Rafizi oldular. Bu kabileler red veya terk etmekte çok taassup sahibidirler. Yüz yıl önce Rafizi olan diğeri Arap aşiretlerinden Ke'ab aşiretidir ki çok sayıda kollara sahiptir ve menzilleri Muhammere'dedir. Ke'ab aşireti Huza'e kabilesinden sayılmaktadır. Beni Aset kabileleri İslam zamanında çok meşhur olan kabilelerden gelmektedir. Onların Şii olmaları meşhur olup açıklamaya gerek yoktur. Bu ilk kabileler Hülle etrafından Ehvaz'a kadar idiler ve İbn-i Asir'in yazdığına göre Hicri altıncı asrın ortalarında onları Hülleden sürdüler,*

²⁵⁵İshak Nakash, *The conversion of Iraq's tribes to shiism*, s. 444.

Beni Aset topluluğu çeşitli bölgelere dağıldılar. On dokuzuncu yüzyılda bu kabile Irak'ın güneyinde yaşıyorlardı."²⁵⁶

Irak'ın güneyindeki aşiretlerin, dinlerini değiştirmeleri ve Şii ya da Sünni olma zamanları hususunda İbrahim Haydar'ın bilgisine güvenilemez. Zira başka kaynaklarda farklı bilgiler söz konusudur. 1892 yılına ait bir arşiv belgesinde İbrahim Haydari'nin kitabında Şii olarak belirtilen bazı aşiretlerin Sünni olduklarına dair bilgiler yer almaktadır. Bu belge Irak'ın dini durumu hakkında olup, Samerra şehri Şiilerinin El- Saih, El- Übeyd ve özellikle Şümmer ve 'Anze gibi asil Sünni olan aşiretleri Şiileştirmeye çalıştıklarını belirtiyor.²⁵⁷ İbrahim Haydari Şümmer'i Şii aşiretler arasında saymıştı. Orduyu hümayuni'ye ait bir araştırmaya göre, Irak'ın güneyindeki Şii ve Sünni kabilelerinin dağılmaları Abdülhamid döneminde 1905 tarihinde gerçekleştiği belirtilmiştir. El- Zübeyd kabilesi Şafi, Hanefi ve Caferi mezheplerinden oluşan bu kabilelerden biridir.²⁵⁸ El- 'Anze kabilesi ise hem Maliki hem Caferi mezheplerine sahipti. Burada belirtmek istenen yirminci yüzyılın başlarında aşiretlerin mezhep değiştirmeye hala devam ettikleri ve kabilelerin mezheplerini tam olarak ne zaman değiştirdiklerine dair kesin bir bilgi elde edilememesidir. Bütün bu iddia ve açıklamalara rağmen Irak'ın güneyindeki aşiretler arasında Şiiliğin yayılma oranı ve hızı on dokuzuncu yüzyıl boyunca gerçekleşmiştir. Bunla birlikte bir takım bilgi ve belgelerde de kabileler ve şehir dışındaki nüfus arasında Şiiliğin çok az oranda nüfuz etmesini açıklamaktadırlar. 29 Aralık 1892 tarihinde Bağdat valiliği tarafından, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen mektupta şöyle bir açıklama yapılıyor: "*Her ne kadar Şii mezhebi Irak topraklarında çok öncelerden yayılmaya ve gelişmeye başlasa da henüz ehli-sünnet halkı ve kabileler içine sirayet etmemiştir. Şii uleması Samerra kasabasında yaşayan dini açıdan güçlü ve sıkı özelliklere sahip olan El- Sayeh, El- Übeyd ve özellikle Şümmer ve 'Anze kabilelerini Şii*

²⁵⁶İbrahim Haydari Bağdadi, *Ünvanü'l- Mecd Fi Beyan-ı Ahval-ı Bağdat ve'l- Basra ve'l- Necid*, Londra 1419, s. 114-118.

²⁵⁷BOA, Y.MTV, 73/71, 19 Ca 1310.

²⁵⁸Sinan Marufoğlu, a.g.e, s. 327.

*mezhebine yönlendirmeye çalışmışlardır*²⁵⁹ *Başka bir araştırmacıya göre ise, El- Dalim, El- Cenabiyun, Şümmer, 'Anze, El- Cebur, El- Übeyd, El- Gerir, Geys, El- 'Azeh kabilelerinden birçoğu on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Sünni mezhebindendiler ve bütün bu kabileler Irak'ın en büyük kabillerinden sayılmaktaydılar.*²⁶⁰

Güney Irak'taki kabillerin mezheplerini değiştirmelerindeki başka gerekçeler de zikredilmiştir. Bu gerekçelerden bir de İranlıların Atabat-ı Aliyat'a gidiş geliş yollarının Güney Irak üzerinden olmasıdır. Hüveyza'dan El- İmare ve Kerbela tarafına nakledilen aşiretlerden birçoğu hakkında bunların Şii bir topluluk oldukları ve ziyaret için geldikleri ve zamanla bu bölgelerdeki bazı kabileler ile bağlantılar kurmaya başladıkları, toprağın ziraat'a uygun olmasından dolayı buralara yerleştikleridir. Aşiretler arasında Ehl-i Beyt sevgisi onları Atabat-ı Aliyat'a çekiyordu ve Necef ve Kerbela talebeleri bundan istifade ederek kabileler arasında tebliğde bulunuyorlardı. 1888 yılında hazırlanan bir raporda *"Şiiliğin yayılmasının sebeplerinden biri olarak, Irak topraklarının her bir yerine yayılan çok sayıda İranlı mollaların olduğu ve Atabat-ı Aliyat'a gelen İranlı ziyaretçilere vaaz ve nasihatlerde buldukları belirtilmiştir. Kendi dini akidelerinden habersiz olan Arap aşiretleri yılda bir ya da iki defa Atabat-ı Aliyat'a ziyaret için gidiyorlardı ve Şii mezhebi ile ilgili konuşan kişilerin dışında hiç kimseyi görmüyorlardı ve haliyle İslamiyet'i onlardan öğreniyorlardı ve bunun doğrultusunda kendi inançlarını oluşturuyorlardı."* görüşüne yer verilmiştir.²⁶¹

Her halükarda on dokuzuncu yüzyılda Irak'ın güneyindeki aşiretlerin mezhebi dağınıklığı Şii aşiretlerin yararına olmuştur ve Sünni aşiretlere kıyasla Şii aşiretlerin sayısı daha fazladır. Bir diğer husus, güney Irak'taki kabilelerin dini ayinlerini değiştirmeleri daha ziyade Sünnilikten Şiiliğe doğru olmuştur. Elbette bu değişim zamanla gerçekleşmiş olup, ani ve belirli tek bir sebebe bağlı olmayıp, çeşitli sebeplerden kaynaklanmıştır. Şüphesiz Güney

²⁵⁹BOA, Y.MTV, 73/71, 19 Ca 1310.

²⁶⁰Ali El-Kurani El-Amili, a.g.e, s. 53.

²⁶¹BOA, Y.PRK.MK, 40/80, 27 L 1306.

Irak'ta Şiiliğin yayılması Iraktaki Osmanlı asker ve devlet memurlarını endişelendirmiştir. Bu endişe bu konuyla ilgili birçok bilginin Irak'tan İstanbul'a bilgi akışına sebep olmuştur. Büyük bir ihtimalle bir devlet makamı tarafından hazırlanıp gönderilmiş olan 1897 yılına ait bir belgede, Irakta Şiiliğin yayılmasının Osmanlının siyasi ve askeri emel ve menfaatlerine aykırı olmakla birlikte İran'ın maksadına uygun olduğu belirtilmiştir. Şia "Batıl Mezhebin" Bağdat vilayetlerinde yayılmasının önlenmesinin Osmanlı devletinin en önemli ve elzem meselelerinden biri olduğu ve esaslı tedbirlerin düşünülmesi gerektiği zikredilmiştir.²⁶² 1907 yılında Bağdat valisi endişesini şöyle ifade ediyor: "Şii meselesi son derece önemli bir sorundur ve Irak'ın Şii zilletinden kurtarılması gerekir."²⁶³

Osmanlı arşiv belgeleri arasında Atabat-ı Aliyat'ta Osmanlı devlet memurları ve devlete bağlı olmayan Sünni nüfuzlu kişilerin tarafından kayıt edilmiş, Irakta şehir ve şehir dışındaki Sünniler arasında Şiiliğin yayılması ile ilgili birçok bilgi vardır. Bu bilgilerde bir yandan Irak yerli Arapları özellikle Güney Irak'ta çeşitli aşiretler arasında Şiiliğin yayılmasını bir tehlike olarak belirtirken bir taraftan da Şiilik tebliğinde bulunan İran devletinin öneminden bahsedilerek Irak ve İstanbul'daki Osmanlı devlet adamlarının büyümekte olan bu sorunu halletmek için çözüm yolları aradıkları belirtilmektedir. Önceki belgelerde Irakta Şiiliğin yayılmasının takriben 19. yüzyılın ortalarında olduğu müşahede edilmektedir. 15 Kasım 1862 yılında, Bağdat valisi tarafından Osmanlı Sadaretine gönderilen bu mektupta benzerlerinin çokça olduğu diğer mektuplar gibi İran'a sınır komşusu olan Irak'ta bedevi aşiret ve kabileler arasında Şii mezhebinin yayılmasından bahsedilmiştir. Irak halkının şer'i ve hukuki işlerini yerine getirecek ulema, müdür ve yetkililerin eksikliği ve ihmalleri halkın Şii ulema ve şeyhlere yönelmesine sebep olarak gösterilmişti. mektubun sonunda vali, Irak'ın sekiz vilayetine Anadolu'nun tecrübeli ulemasından sekiz kişinin gönderilmesini önermekteydi.²⁶⁴ Basra valisi ise bir telgrafında Irak'ta Şiiliğin yayılması ile ilgili şöyle bir açıklama yapıyor:

²⁶²BOA, Y.MTV, 169/38, 12 Ca 1315.

²⁶³BOA, Y.PRK.KOM, 15/57, 14 B 1325.

²⁶⁴BOA, İ.MVL, 477/21587, 22 CA 1279.

”Halktan her dört kişiden üç kişi zikredilen mezhebe girmiştir... S’aduniler ve Zübeyr gibi birkaç kabilenin dışında Basra sakinleri ve köylerinde üç kişiden ikisi ve çiftçi ve aşiretlerin hepsi Rafızî olmuşlardır.”²⁶⁵

Aşiretlerin mezhep değiştirme şekilleri ve Şii inancına dönmeleri ile ilgili henüz sağlam bilgi mevcut değildir. Bu konu, Sünni ve Şii araştırmacıların birçok subjektif ve ideolojik açıklamaları içinde kapanıp kalmıştır. Osmanlı devleti yönetici, memurları ve ehl-i sünnet ulemanın bir kısmı, Güney Iraktaki aşiretler arasında Şiiliğin revaç bulması sebebinin İran Şii müçtehitlerinin ve Atabat-ı Aliyat sakini Araplarının tebliğleri ve hatta İran devletinin resmi himayesinden kaynaklandığı görüşündedirler. İsimsiz ve imzasız bir tezkirede Irakta Şiiliğin yayılmasını engelleme hususunda İran devleti Irakta Şiiliğin yayılmasında sebep olarak gösterilmektedir: “Osmanlı memleketinin tabii serveti tüm dünyanın kıskançlığına ve tamahına sebep oldu, Necef, Kerbela, Samerra ve Kazımiye şehirleri İranlıların hırs ve kıskançlığını artırdı. Bu yüzden İran hükümeti bu bölgede Şiiliği yaymaya çalıştı ve bir kısım din adamını ve müçtehidini memleketin içine musallat etti ve bugün ahalinin yarıdan fazlası Şii inancına girdi.”²⁶⁶ Bağdat valisi tarafından yazılmış 1890 yılına ait bir belgede, Şiiliğin yayılmasını İran’ın planladığı bir mesele olarak belirterek şöyle devam ediyor: “Şii misyonerler İran’dan geldiler, halkın damarlarına ve sınırlarına hayret verici bir şekilde hulul ettiler ve yüz binlerce tümen harcayıp medreseler tesis ederek halkın kalbini çaldılar ve fasit inançlarını yaydılar.”²⁶⁷ Irak’ın meşhur ehl-i sünnet hanedanlarından olan Mehmet Şakir Alusizade, 26 Ağustos 1907 de yazdığı mektupta Irakta Şiiliğin yayılmasını dini bir olaydan ziyade siyasi bir mesele olarak değerlendiriyor ve bu meselenin Irakta kendi nüfuzunu artırmak peşinde olan İran ve İngiltere’nin sayesinde geliştiğini belirtiyor.²⁶⁸

²⁶⁵BOA, Y.MTV, 43/117, 22 Z 1307.

²⁶⁶BOA, I. MMS, 129/5537, 24 Ş 1309.

²⁶⁷BOA, Y.MTV, 45/24, 10 M 1308.

²⁶⁸Selim Deringil, “The Struggle against shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman /counter-Propaganda”, *Die Welt des Islams*, New Ser., Bd. 30, Nr. 1/4. (1990), s. 52.

Modern Türk araştırmacıların bir kısmı da İnan devletinin o bölgenin cahil halkı ile irtibata geçmek üzere çoğunluğunu dini ulemanın oluşturduğu birçok kişiyi bu bölgeye göndermekle kendi çıkarları peşinde olduğu görüşündedirler.²⁶⁹ Tüm bu ayrıntılara rağmen İnan'ın Irak'ın güney topraklarına stratejik planlar yaptığını gösteren hiçbir resmi belge mevcut değildir. Bu önyargı Osmanlı Devleti siyasi ricalinin zihninde var olmuş ve İnan'ın her fırsatta Irakta Şiiği yaymak ve Şii tebliği yapacağı düşüncesi ile İnan'ın Atabat-ı Aliyat'taki her türlü varlığı ve nüfuzunu ortadan kaldırmaya tüm gücüyle çabalamıştır. Osmanlı devlet adamlarının İnan'ın her türlü isteklerini özellikle Şiilerin mübarek türbelerini restore ve tamir isteklerine gösterdikleri hassasiyetleri bunun en açık örneğidir.²⁷⁰ İnan devleti Şiilerin temsilcisi olarak Şii İmamların türbelerini koruyup tamir etmeyi meşru ve tarihi bir hak olarak kendinde görmüş ve bu konuda Osmanlı devletinden izin almak için defalarca istekte bulunmuşsa da istediklerini elde edememiştir. 1896 yılında Eminü'l-sultan'dan sonra Muzafferiddin Şah'ın sadrazamlığına yükselen Eminü'l-devle, İnan'ın Atabat-ı Aliyat'ı tamir etme isteğinin uygun olduğunu ve İnan'ın menfaatine dair bir unsur olmadığını ve sadece Osmanlı beldelerinin gelişmesine katkısı olduğu düşüncesindedir.²⁷¹ İnan'ın Şiilerin mukaddes türbelerini tamir edilip düzeltilmesi Osmanlı topraklarında siyasi nüfuzunu artırmaktan ziyade İnan'ın iç siyasetine yönelik bir uygulama olup Kaçar hanedanının kendi siyasi meşruiyetini güçlendirmesi ve Şii İnan halkın razı edilmesi açısından atılmış bir adımdır.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında Kaçarlı Hanedanı Saltanatının kurulması ile Rusya ve İngiltere gibi Batılı büyük güçlerin İnan'ın içişlerine karışması sonucunda İnan devlet adamları tamamen bu sorunlara yönelmişlerdi. Bunun en açık örneği Rusya'nın açık denizlere açılmak için İnan'ın Kuzey sınırlarına tecavüz etmesi devletlerarasında bir savaş silsilesine sebep olmuş ve sonunda Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828)

²⁶⁹Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915)", *İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 35, İstanbul 1994s. 227, 235.

²⁷⁰BOA, Y.A.Hus, 192/98, 25 N 1303.

²⁷¹*Esnad-ı Eminü'd-Devle*, hazırlayan: İsfahanian, Farsça çev: Kudretü'l-Lah Roşeni, Tahran 1358/1980, s. 360-361.

antlaşmaları ile Kuzey Batı sınırlarını çizilmiş, Ahal (1881) antlaşması ile Kuzey Doğu sınırları belirlenmiş oldu. İran topraklarının büyük bir kısmını kaybetti.²⁷²

İngiltere asli sömürgesi olan Hindistan'ı Avrupalı diğer rakiplerden korumak için İran'dan engel ve ayırıcı bir unsur olarak istifade ediyordu ve İran ile olan siyasetini bu minval üzerinden gerçekleştiriyordu. İngiltere'nin bir diğer tecavüzü ise Güneyden İran'a girmesi oldu ve nihayetinde Paris antlaşması (1857) ile Afganistan'ın İran'dan ayrılması ile sonuçlandı.²⁷³ On dokuzuncu yüzyıl İran tarihini genellikle dâhili sorunlarla geçti. Hâkim hükümetin zulümleri, iktisadi geri kalmışlık ve yabancı devletlerin iç işlerine karışması ve halkın genelinin hoşnutsuzluğu büyük halk isyanlarına sebep oldu. Nasıreddin Şah ve Muzafferiddin Şah dönemlerindeki ıslahat taraftarı ayaklanmalar ve meşrutiyet taraftarlarının isyanları hükümetin ve toplumun bütün güç ve kudretini onlarca yıllık bir süre zarfında kendi ile meşgul etti. Tüm bunlara ek olarak Atabat-ı Aliyat'ta sakin olan İranlı ulema ile ilgili bölümde de açıklayacağımız gibi, İran hükümeti ile halk yığınlarının temsilcisi olan müçtehitler arasında, teorik ve tarihi tecrübe açısından iyi münasebet ve işbirliği yoktu. İran'ın dâhili ve harici Şii toplumunun üzerinde en etkili rehberleri olan ve Atabat-ı Aliyat'ta bulunan müçtehitler İran hükümeti memurları olarak Güney Irak'ı Şiileştirmekte ve İran'ın siyasi hedeflerini gerçekleştirmede aracı olamıyorlardı. 1890 tarihli belgede Basra valisi bu konuya değinmiştir: "İranlı ulema sokaklarda aşiretler arasında Şiiliği yaymak için İran tarafından görevlendirilmediler ve Rafızî mezhebinde toplanan humuslardan seyitlere, molla ve din adamlarına geçim kaynakları verilir."²⁷⁴ Her halükarda Irak'ın güneyinde Şiiliğin yayılmasını İran hükümetinin yönlendirilmesi ile yapıldığını düşünen araştırmacıların on dokuzuncu yüzyıl ve Kaçar devletinden ziyade Safevi devletinin on altıncı yüzyıldaki faaliyetlerine dayandırdıklarını belirtmeliyiz. Kaçar devleti Safevi devletinin

²⁷²Ali Asghar Şamim, *İran der Doreh-i Saltanat-i Kacar*, Tahran 1375/1997, s. 83-109; Abdü'l-Rıza Huşeng Mahdevi, *Tarih-i Revabit-i Harici-i İran*, Tahran 1369/1991, s. 286.

²⁷³Ali Asghar Şamim, a.g.e, s. 234-236.

²⁷⁴BOA, Y.MTV, 43/117, 22 Z 1307.

aksine tam olarak teokratik bir Şii devleti değildi. Her ne kadar siyasi ve halk meşruiyeti açısından Şii ulemasına ihtiyaç duysa da dış siyasetini on dokuzuncu yüzyılda diğer devletler ile olan ilişkilerini diplomatik ilişkiler çerçevesinde düzenliyordu. Kaçarlılar Irakta Şiiliğin yayılmasına dair belirli dini bir siyasete sahip değildi. Onlar Atabat-ı Aliyat'ı her zaman için elden çıkmış olarak görüyorlardı ve tek hedefleri bu toprakları dış siyasetlerinde sağlam bir merkez olarak Osmanlı ile ilişkilerini düzenlemede ondan faydalanmak istiyorlardı. Her ne kadar İran devleti İran vatandaşlarını ve Irakta yerleşik Şiileri korumada kısacası, İranlı ziyaretçilerin gidiş gelişlerini kolaylaştırmak ve Osmanlı memurlarının kendi vatandaşlarına iyi davranmasını sağlamak ve İran dışişleri bakanlığı arşiv belgelerinin çoğunluğunu oluşturan Atabat-ı Aliyat'ı içeren Irakta yaşayan İranlıların hukuki meselelerini görmezden gelemezdi. Bu çabaları hiçbir şekilde bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi bölgede Şiileştirme siyaseti olarak değerlendirilemez.²⁷⁵

Irakta Şiiliğin yayılması meselesi Osmanlı devleti için dini bir meseleden ziyade siyasi bir meseleydi. Şii Irak'ın Şii İran devletine olan komşuluğu Osmanlı devleti ve Irak valileri için her şeyden çok endişe verici bir sebeptir. Osmanlı devletinin bu bölgede Irak'ın diğer Şii bölgelerinden farklı bir siyaset izlemesini bu konuya bağlayabiliriz. Aynı şekilde Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul da İranlı Şiilerin izin verilen merasimlerini icra etmelerini, Irakta Osmanlı makamlarına bu Şiilerin taziye törenlerinin önlenmesi tavsiye edilmiştir.²⁷⁶ Osmanlı, Güney Irak sakinlerinin büyük bir bölümünün İranlı olması dolayısıyla Osmanlı imparatorluğuna ait bu topraklarda İran devletinin rahatlıkla Osmanlı hükümetini tehlikeye

²⁷⁵Büyük bir bölümünü İran Dışişleri Bakanlığı Arşiv belgelerinin oluşturduğu Atabat-ı Aliyat konusunda özet'e sahip İranda yeni bir kitap basılmıştır. Kitabın yüzde doksanından fazlası bu belgelerin özetini oluşturup çokta faydası olamayan günlük meseleleri en ince ayrıntısına kadar anlatan, devlet ricalinin Atabat-ı Aliyat'a yaptıkları seferleri, Şii türbelerine yaptıkları bağışları ve ziyaretleri, Osmanlı gümrük memurlarının İranlılar'a çıkardıkları zorluklarla ilgili şikayetleri, İmamların türbelerini tamir etmek için ayrılan bütçe ve Atabatta yerleşik İranlıların sorunları gibi konuları kapsamaktadır: *Atabat-ı Aliyat, Arş-ı Derecat*, hazırlayan: Seyyed ali Mucani, Tahran 1389/2010.

²⁷⁶Selim Deringil, a.g.e, s. 59.

atabileceğini gayet iyi anlamıştır. Bağdat harbiye kulları, Defterdarlık müdürü ve Evkaf müdürü ile birlikte hükümet makamından birkaç kişinin de imzasının bulunduğu bir tezkirede bu meseleye açıkça değiniliyor. Bu belgenin bir kısmında aşiretler arasında Şiiliğin yayılmasını önleme yolları hakkında şöyle diyor: “ ...Irak topraklarında gerçek düşman'ın İran olduğunu söylemeye gerek yoktur. Allah korusun eğer yeni bir sorun çıkarsa bu askerlere nasıl güvenilebilir... Zamanında bu topraklar dâhilinde bulunan halkın, aynı mezhepten olan düşman ile işbirliği yapılacaktır ...”²⁷⁷ Bu konuyu şöyle tamamlayabiliriz, İran devleti için Irakta Şiiliğin yayılması sadece siyasi bir mesele değildi. İran'ın Irak Sünni şehir sakinlerinin ve aşiretlerinin inançlarını değiştirmelerinde dehaletinin olduğuna dair delil niteliğinde hiç bir belge yoktur. İran devleti esasen Irak'ın dininin Sünnilikten Şiiliğe değiştirilmesine dair yaptırım içeren hiçbir plana sahip değildir. Belgelerin çoğunluğunda da zikredildiği gibi, Irakta Şii nüfuzunun yoğun olduğu eğitim teşkilatının ve Müçtehitlerin elinde olan büyük mali kaynaklar Şiiliğin yayılmasında asli role sahip olan Şii din adamlarının kontrolündeydi. Yazara göre hatta müçtehitler dahi ehl-i sünnet inancını değiştirecek şekilde bilinçli ve kasıtlı olarak bir plana sahip değildiler. Şiiliğin yayılması zirai ve ticari açıdan revaç olan Atabat-ı Aliyat şehirleri ve özellikle Şii iktisadi ve mali merkezlerinden son derece revaçtaydı. Büyük ihtimalle Şii eğitim merkezleri, talebeleri mali olarak himaye ettikleri, bu talebelerin bir araya getirilmelerinin kolay olması, çoğunluğunu tebliğciler ve muallimlerin oluşturması ve bir takım diğer özellikleri dolayısı ile Irak'ın Sünni şehir halkı ve aşiret çocukları için ehl-i sünnet cami ve medreselerinden çok daha çekiciydiler. On dokuzuncu yüzyılda Irakta ki eğitim ve öğretim için mali ihtiyaçlarının karşılanması, medreselerinin çokluğu ve Şiilerin faaliyetlerinin İranlı ulemanın elinde olması ve Osmanlıya bağlı Hanefi ulemanın Atabat-ı Aliyatta eğitim sistemi için o denli maddi bütçeye sahip olmaması Şiiliğin yayılmasının sebeplerindendir.²⁷⁸ Irak topraklarının imparatorluğun merkezinden uzak olması devletin oraya gönderdiği genelde din adamlarından oluşan

²⁷⁷BOA, Y.PRK.MK, 40/80, 27 L 1306.

²⁷⁸Cezmi Eraslan, *Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915)*, s. 234-235.

memurların gözünde bu toprakların sürgün yeri olmasına sebep olmuştur. Osmanlının iktisadının kötü durumda olması, çalışanların maaş ve ücretlerin yetersizliği memurların Irak'a gitmekten kaçınmasına yada istemeksizin mecburi sebeplerden gitmelerine sebep olmuştur. Bu gibi gerekçeler sonunda eğitim alanında toplumsal siyasi alanlarda olduğu gibi Osmanlı topraklarında zayıflamaya ve duraklamaya duçar olması oldukça doğaldır.²⁷⁹ Buradaki arşiv belgelerinin birçoğunda, Şii eğitim merkezlerinin fazla olması, müçtehitlerin etkili faaliyetleri ve güçlü mali bünyeye sahip olması, Irak'ın tecrübeli Şii muallim ve uleması hakkında bilgi verilmiştir. Bunun yanında ehli sünnete ait mescit ve medreselerinin az olması, Sünni ulemanın yetersiz olup maaşlarının sınırlı olması onların Irak'a gelmekten kaçınmasına sebep olduğu yine bu arşiv belgelerinde belirtilmiştir. 1862 yılında Bağdat valisi Osmanlı devletine bir dilekçe yazmış ve bu dilekçede, Anadolu'nun sekiz tecrübeli ulemasının Irak'ın sekiz nahiye ve sancak vilayetine üç yüz kuruş maaş ile vaaz vermek, farzları anlatmak, ilim öğretmek, cemaate namaz kıldırarak ve Hanefi mezhebini tebliğ etmek için gönderilmesini bildirmiştir. Bedevi kabileler ile aşiretler arasında yayılmakta olan Şiiliğin önlenmesi için çalışmak gerektiğini beyan etmiştir.²⁸⁰ 1891 yılında zamanın Bağdat valisi tarafından yazılan bir rapora göre, Şiiliğin asıl yayılma gerekçesinin, ehli-sünnet memurların bağışlanamaz ihmali ve göz yumması olduğunu belirtiyor ve bu müsamahanın sebebi olarak da ortalama bir geçim kaynağı sağlamak için oraya buraya kazanç elde etmek için dağılmalarına sebep olan mali sıkıntıları gösteriyor. İran'dan gelen Şii tebliğciler ise yüzlerce tümen(=İran parası) harcayarak medreseler inşa etmiş ve halkın gönlünü maddi ve manevi açıdan celp etmiştir. Zikredilen vali mektubunun sonunda Osmanlı sultanından ehli sünnet müftülerini kâfi derecede maaşlarla Irak'a göndermelerini istemiştir.²⁸¹ 1905 yılında ehli-sünnet ulemasından beş kişi Osmanlının eğitim vaziyetini incelemek üzere Irak'a gönderilmişlerdi ve Şii tebliğciler ile karşı karşıya geldiler. Sayılarının az olması ve onları himaye

²⁷⁹On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Irak'ın kötü iktisadi ve siyasi durumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915)*, s. 223-251.

²⁸⁰BOA, İ.MVL, 477/21587, 22 Ca 1279.

²⁸¹Y.MTV, 45/24, 10 M 1308.

edecek yerli memurların olmaması sonucunda hiçbir şey yapamadılar. Bağdat âlimi olan Ahmet Şakir Alusi 1907 yılında güvenilir Sünni ulemanın gönderilmesine ihtiyaç olduğunu bildirdi ve ulemalardan oluşan “seyyar medreseler” kurulmasını önerdi. Bu ulema Şiiliğin yayılmasını önlemek için Sünni aşiretler arasında dolaşacaklardı.²⁸² Basra valisi 1890 yılında, her köy ve aşiret için Arapçaya hâkim, mezhebi hükümleri bilen Sünni bir vaiz tayin etmelerini, hükümetin gözetimi ve idaresi altında her aşiret için gerekli mektepleri tesis ederek bölgedeki aşiret çocuklarını “cehaletten kurtarmasını” ve bu vaizler sayesinde dini konulara önem verilmesini önermiştir.²⁸³

Basra valisinin raporundan toplu bir tahlil yapılarak, Şiiliğin aşiretler arasında yayılmasının sebebi ve Şiiliğin yayılmasını önleme yolları ortaya konulmuştur. Bu belgede öncelikle diğer benzer iddialarda olduğu gibi her yıl beş altı kuruş Irak kabileleri ve halkına ödendiği belirtilerek, İran devletinin himaye etmekteki rolü vurgulanmıştır. Şiiliğin yayılması meselesinin gerçek sebebinin ehl-i sünnet aşiretlerine din ve diyaneti öğretecek kişilerinin bulunmadığı gerçeği açıklanmıştır. Devamında İranlı ulemanın ya da onlar tarafından eğitilmiş Şii Arapların müçtehitler tarafından Şiiliğin yayılması için hazır hale getirildikleri ve İran devletinin bu konuda herhangi bir role sahip olmadığı zikredilmiştir. Osmanlı devlet makamına Irak’ta Şiiliğin yayılmasını önlemek için risale şeklinde beş yol gösterici mektup sunulmuştur. Bu mektupta kısaca şöyle belirtilmiştir: Öncelikle Şii ulemasını akıllıca tedbirler alınarak ya da zor kullanarak aşiretlerden uzaklaştırmak gerekir. İkinci olarak, Irakta mevcut askeri gücü takviye etmek, üçüncü olarak, hükümete sadakatleri bilinen bazı aşiret, şeyh ve liderlerine nişan ve rütbe verilerek onların himayesini sağlamak, dördüncü olarak Sünnilikten Şiiliğe geçen Osmanlı askerlerinin eğitilip öğretimden geçirilmesidir. Beşinci ve son olarak ta Şii ulemasının aşiretlerin içinden çıkararak onların yerine tecrübeli Sünni vaiz ve ulemanın tayin edilmesi ve Sünni mekteplerin takviye edilmesidir.²⁸⁴

²⁸²İshak Nakaş, *Şiatü'l -Irak*, a.g.e, s.69.

²⁸³BOA, Y.MTV, 43/117, 22 Za 1307.

²⁸⁴BOA, Y.MTV, 43/117, 22 Z 1307.

Yukarıda zikredilen belge içerisinde, Osmanlı devlet adamlarının Irak'ta tuttıkları birçok raporun muhtevasını içermektedir. Başbakanlık arşivlerinde de her birinin bir açıdan Irakta Şiiliğin yayılması ve Şiiliğin yayılmasının önlenmesi dair mücadelelerle ilgili bilgilerin yer aldığı birçok belge elde edilebilir. Yazılı edebiyat açısından da olaylar birbirleriyle yakından ortak özelliklere sahiptirler. Belgelerin tümünde Şiiliğin yayılmasından endişe ettikleri müşahede edilmektedir. Haberlerin yazarı tarafından yazılan bilinçli ya da bilinçsiz bu endişeler vali ya da altıncı ordu müşiri makamından o kadar da güvenilir ve kesin olmayan haberler ve istatistikler gönderiliyordu. Bu iddialara bir örnek olarak Bağdat İdadî mektep müdürünün sadrazama sunduğu mektubu gösterebiliriz: "Hanefî mezhebine sahip aşiretlerden büyük bir kısmı son on yıl içerisinde Şii olmuştur."²⁸⁵ Irak ulemasından olan Seyit Bağdadi'nin Abdülhamid'e gönderdiği bir tezkirede, "kırk yıl öncesinden Necef, Kerbela ve Kazîmiye bölgelerinde yerli ya da yerli olmayan aşiretler arasında Şii olmayan hiç kimse kalmadığını belirtilmiştir."²⁸⁶ 1898 yılında Bağdat defterdar'ı olan Vahib Bey, Irak'ın bütün aşiret, köy ve şehir halkının yarısının Şii olduğunu bildirmiştir.²⁸⁷ İran Kirmanşah şehrinde Osmanlı Şehbenderi Mehmet Ali Nüzhat, Irakta İranlılar aracılığı ile Şiiliğin yayılması ile ilgili haberleri şu cümlelerle beyan ediyor: "50-55 yıl önce Şiilik Bağdat'ta hızla yayılmaya başlamıştır... 60-70 yıl önce Şiiler sadece Elbuyacılar mahallesindeydiler, bugün birçok asil Sünnî aile Şii olmuştur..."²⁸⁸ Bu tarz kesin olmayan birçok görüş beyan edilmiştir. Bu belgelerin bir diğer bariz özellikleri ise, Osmanlı ve Hanefî taraftarı oldukları açıkça hissedilen bu kişilerin tutucu ve taassuplu olmalarıdır. Onların birçoğu, Şii aşiretlerinin inançlarını değiştirmelerinin asli sebebinin İranlı-Şii müçtehitlerin olduğunu beyan etmişlerdir. Aynı şekilde bölgeye Sünnî ulemanın gönderilmesi önerileri ve Sünnî eğitim merkezlerinin tesis ve takviye edilmesi vurgulanmıştır. Raporların bir diğer bölümünde ise olumlu ve gerçekçi bir şekilde Şiiliğin önlenmesine çare olarak Şii müçtehitlerin dostluklarını kazanıp

²⁸⁵BOA, Y.PRK.MF, 2/36, 13 Za 1309.

²⁸⁶BOA, Y.PRK. AZJ, 32/8, 20 Za 1312.

²⁸⁷BOA.Y.PRK.BŞK, 57/16, 20 Ra 1316.

²⁸⁸Sinan Marufoğlu, a.g.e, s. 325.

gönüllerinin ısındırılmasını görmüşlerdir. 18 Ocak 1906'da Bağdat valisi İstanbul'a gönderdiği mektubunda, seçkin Şii müçtehitlerinin zikredilen aşiretler arasında ne kadar etkili olduklarını açıklamaktadır. Daha sonra müçtehitlerin Sünni Sultanla olan irtibatlarında herhangi bir sorun olmadığını zikrederek Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra'da bulunan seçkin müçtehitler ile bizzat görüşülmesi ve yakından hal ve hatırlarının sorularak gerçek niyet ve amaçlarının sorulması öneriyordu.²⁸⁹

Dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ta on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Güney Iraktaki aşiretler arasında yayılmakta olan Şiiliğin önlenmesi için çok çalışılmış olmasıdır. Irakta genelini askeri, dini ve divan çalışanlarının oluşturduğu Osmanlı devleti memurları tarafından çeşitli öneri ve çıkış yolları devlet merkezine sunulmuştur. Bu öneriler, Osmanlı devletinin Şiiliğin yayılmasına karşı önlem ve tedbirlerinin asli sınırları mahiyeti hakkında bize bilgi sunmaktadır. Zikredilmesi gereken bir diğer konu, Osmanlı devletinin siyasetinden muradın, reisinin ve sadrazamının Osmanlı halifesi olduğu İstanbul'daki merkezi devlet tarafından emir niteliğinde bir siyasete sahip değildi. Başka bir ifade ile dikte edilmiş siyaset ile yol gösterici öneriler, haber niteliği taşıyan bilgilendirmeler ile merkez devletin uygulamalarını birbirinden ayırmak gerekir. Irakta Osmanlı devlet ve askeri memurların öneri mahiyetine sahiptir. Osmanlı merkezi hükümetinin siyasetinin vilayetlerde valiler ve dini ve askeri devlet memurları tarafından yayıldığını kabul etmemiz gerekse de bu merkezi devletin bu raporlarda yer alan önerileri Iraktaki siyasi faaliyetlerin yegâne uygulama yöntemi olduğu anlamına gelmez. Bazı araştırmacıların buna istinaden iddiaları Şiiliğin yayılmasını durdurmak için alınan tedbirler hakkında bilgi veren belgelerin hiçbirinde askeri bir adım atıldığına dair doğru olabilecek bir bilgiye işaret edilmemiştir.²⁹⁰ Yalnız askeri adım atılmasına dair öneriler Osmanlı memurlarının bir kısmını özellikle askeri makamların zihnini meşgul etmiştir. 1890 yılında Basra valisinin Osmanlı sarayına önerileri arasında, askeri bir

²⁸⁹BOA, Y.PRK.UM 79/36, 26 Za 1324.

²⁹⁰Selim Deringil, a.g.e, s. 52.

müdahale yapılmasına dair bir bölüm ayrılmıştır: "...Şii ulema cemaati ya hakimane tedbirlerle ya da zor kullanılarak aşiretlerden uzaklaştırılmalı..."²⁹¹

Arşiv belgelerinden elde edilen toplu bilgilere dayanarak, Osmanlı devleti bu konuda iki siyasi ilkeyi göz önünde bulundurmuştur: Öncelikle, Sünni eğitim merkezlerini tamir ederek, nüfuz sahibi Şii müçtehitlerin bulunduğu ve Şiiilerin yaşadığı bölgelere tecrübeli Hanefi ulemayı göndermiştir. İkinci adım olarak, Şii tebliğcilere maruz kalan Sünni ve Şii ahalinin akidelerini, Şii inançlarına reddiye tarzında kitaplar yazarak ya da onları İstanbul'a göndererek, dini eğitim sağlayıp tekrar Şiiilerin yoğun olduğu bölgelere göndermek olmuştur. Bu esaslı çıkış yollarının yanı sıra yayılmakta olan Şiiliğin önünü alabilmek için başka bir takım yöntemlerde düşünülmüş olup Osmanlı devlet adamlarının emri üzerine Şiiilere ait türbelerin tamir edilip düzenlenmesi, Şii müçtehitlerin sempatisini kazanmaya çalışmak, mukaddes türbeleri tamir etmek isteyen İran devletinin dilekçelerinin yasaklanmasına işaret etmiştir.²⁹² 1892 Mayıs ayında Osmanlı sadaret dairesi Irak'ın dini durumunu beyan eden bir tezkire yayınlamıştır ve Şii meselesi ile ilgili çıkış yollarını sunmuştur. Bu mektupta, Güney Irak'ı Şiileştirme faaliyetlerinde İranlı ulemanın başarılı çabaları hakkında bilgi verilerek ve bu çabaları önlemek için iki yol ortaya konulmuştur: İlk olarak, Irak için başka vilayetlerden Farsça, Arapça ve Kürtçeye aşinalığı olan Sünni ulemanın tayin edilerek, yeteri derecede maaş ile planlı bir şekilde onlara mesuliyetlerin verilmesidir. İkinci olarak, Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe dillerinde Şii akaitlerine reddiye tarzı kitapların telif ve tedvin edilmesidir. 1898 yılında Osmanlı sultanının isteğiyle, ulemadan on kişi Şiiliğin yayılmasını önlemek üzere Irak topraklarına gönderilmek için seçildi ve onlara ilmiye hesabından toplu olarak on dokuz bin beş yüz kuruş yani kişi başına iki bin kuruş ayrıldı.²⁹³

²⁹¹BOA, Y.MTV, 43/117, 22 Z 1307.

²⁹²Cezmi Eraslan, *Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915)*, s. 236.

²⁹³BOA, İ.ML, 1315/N-21. 26 N 1315.

1883 yılına ait Şeyhülislam dairesi raporunda, Şii çocuklardan 13 kişi Sünni bir talebe ile “dini ilimler tahsili ve tashih-i itikat” için sultan’ın isteği ile Sultan Mehmet Han Camisinin tarafında bir medreseye yerleştirilmiş ve yüklü bir maaş verilmiştir.²⁹⁴ Hatta bir defasında Bağdat vilayetlerinden Osmanlı sarayına, Irakta ki Şii mezhebine mensup gençlerin Mısır’a Cami-ül Ezher medresesine gönderilmesi önerildi: “... *Basra, Kerbela, Necef, Bağdat’ın kasaba ve şehirlerinden ahalinin Şii gençlerinden bir iki talebe alınıp, hazinelerini Devlet-i Aliye ödeyerek Cami-ül Ezher medresesine tahsil için göndersinler. Ulum-u Aliye’nin gölgesinde sekiz on yıl itibar kesp edip, diyanet-i İslam’ım hakikatlerine yakın gözüyle varacaklar ve gençliklerinin ilk evrelerinden beri yerleşmiş batıl zihniyet itikatları zail olacaktır. Bunlar Sünni olduktan sonra kendi memleketlerine dönecekler, kâfi derecede maaş ile dini ilimleri kendi hemcinslerine öğretmekle meşgul olacaklar. Böylece bu tarz Şiilerden oluşan âlimlerin çoğalmasi ile müçtehitlere galip geleceklerdir...*” Bu raporu yazan devamında bu çözüm yolunun ilmi olduğunu ispatlamak için Amerikalı misyonerlerin, vaiz ve muallimler aracılığıyla Ermeni avam halkı kendi inançlarını Protestan ayiniyle değiştirmelerine işaret etmiştir.²⁹⁵ Şii talebeleri Cami-ül Ezher’e gönderme önerisi Osmanlı sarayından olumsuz cevap aldı. Sadrazam tarafından gönderilen mektupta sultanın bu konu hakkında ki görüşü şöyle beyan edildi: “*Bağdat, Basra ve etrafındaki bölge Şii gençlerini Sünnilerin başkenti İstanbul iken Mısır’a göndermeye gerek yoktur. Onlar Şeyhülislam tarafından seçilecek müderrisler sayesinde eğitime tabi tutulacaklardır. Dersler de Arapça olarak verilecektir. Gerektiği takdirde onların arasından talebeler İstanbul’a gönderilecekler ve onlar tam bir ilim ile Sünni olup memleketlerine döndükten sonra onlara kâfi derecede bir maaş tahsis edilecektir.*”²⁹⁶ İranlı özgürlük taraftarlarından Yahya Devlet Abadi, İran meşrutiyetine muhalif olan Şah’ın memurları tarafından gözaltına alındıktan sonra İstanbul’a kaçmıştı. 1909 yılında II.Abdülhamid’in emri ile Basra valisi aracılığı ile yıllar önce dini eğitim için İstanbul’a gelen Şii bir gençle karşılaştı.

²⁹⁴BOA, Y.MTV, 74/133. 1300.

²⁹⁵BOA, İ.DH, 1237/96880, 14 Z 1308.

²⁹⁶BOA, İ.DH, 1237/96880, 14 Z 1308.

Devlet Abadi'nin naklettiğine göre, yaklaşık olarak yirmi yıl önce Sultan, Basra valisine Basra'dan Şii gençlerden birkaç kişiyi İstanbul'a Sünni medreselerde Sünni ilimleri öğrenmek üzere göndermeleri emretti. Bu şekilde onlar Sünni mezhebine girdikten sonra kendi memleketlerine dönerek Şiileri Sünni mezhebine geçirmeye çalıştılar.²⁹⁷ Adı geçen genç Muhammet Tevfik Bey olup, İstanbul da bir lisenin müdüriyet görevini üstlenen birkaç kişiden biridir.

Bir takım raporlarda, Devlet memurlarının yetersizliği ve onlar arasında meydana gelen rekabetlerin sonucunda idarenin zayıflamasını ehl-i sünnet mezhebinin gücünü kaybetmesine ve Şiiliğin yayılmasının gerekçelerinden saymışlardır. Bağdat valisinin Bağdat vilayetine mensup olduktan sonra Osmanlı sarayına gönderdiği mektubunda, Şii meselesi ile ilgili önceki vali ve çalışanların asli ihmalleri hakkında kendi tahlillerini anlatıyordu.²⁹⁸

Osmanlı devleti Sünniliği yaymaya çalışırken aynı zamanda Nakşibendîlik gibi Sünni tarikatları güçlendirmeye çalışıyordu.²⁹⁹ Bağdat valisinin Bab-ı Aliye gönderdiği mektupta Nakşibendî Tarikatı büyük şeyhlerinden olan Şeyh Muhammet Cemil efendinin kendi tekkesinde Osmanlı devletine Musul ve İran sınır bölgelerinde yaptığı hizmetlerin önemine dikkati çekerek, Şiiliğin önlenmesinde dikkate değer rolünü devletin mali himayesine almasını öneriyordu. Vali, bin kuruş Tekke'ye, beş yüz kuruş medrese hocalarına Osmanlı bütçesinden ayrılmasını istiyordu.³⁰⁰

Şiiliğin önlenmesi için Osmanlı devletinin ortaya koyduğu siyasetler her halükarda kati bir sonuca ulaşamadı. Sultan Abdülhamid'in Saltanatının son dönemlerinde Osmanlı sarayına gönderilen mektuplar bunun göstergesi niteliğindedir. Daha güzel bir ifade ile Osmanlı çalışanlarının Şiiliğin yayılması

²⁹⁷Yahya Devlet Abadi, a.g.e, c.III, s. 108-109.

²⁹⁸BOA, Y.PRK.UM, 79/36, 26 Za 1324. Mesela Osmanlı devleti Şiiliğin yayılmasından habersiz kalan kendi çalışanlarını azl ederek, onları cezalandırmış ve daha önemsiz işlere getirmiştir. Bilgisizliği ve işinden su-i istifa ettiği gerekçesi ile açığa alınan memurlardan olan Raşit Efendi Kerbela sancak mutasarrıfı, sadrazamın emri ve Bağdat valisinin önerisi ile 1877 yılında açığa alındı. BOA, İ.MMS, 58/2684, 25 Za 1294.

²⁹⁹ Sinan Marufoğlu, a.g.e, s. 325.

³⁰⁰BOA, Y.EE, 38/118 fot.

ve nüfuzu ile yaptığı mücadelede yenilgiye uğramasının sebebi faaliyetlerinde gösterdikleri zaaf ve başarısızlıktan ziyade Şiiliğin on dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında yayılmasının hız ve güç kazanmasıdır.³⁰¹ Bazı araştırmacılar ise, Osmanlı çalışanlarının II.Abdülhamid'in Hilafet makamı ile siyasetleri arasındaki farklılığın ve şahsi muhalefetlerinin Şii meselesinde bu yenilginin sebebi olduğunu düşünmüşlerdir. 19yy. sonların da Şii tebliğcilerin tebliğ faaliyetlerini önlemek için Osmanlı devleti Sünni ulemaları aşiretler arasına göndermeye çalışmakla birlikte Abdülhamid Müslümanların vahdetini sağlamak için bir grup Şii'yi de dini merasimlerini gerçekleştirmek için serbest bırakmış ve ortamı onların yayılması için müsait duruma getirdi.³⁰² Bağdat valisi 1906 yılında Başkâtip'e gönderdiği mektupta, II. Abdülhamid'in Şii İranlı müçtehitlerin kontrol edilmesi ve Şiiliğin yayılmasını önlemek için tavsiyesi, onlarla iyi ilişkilerin kurulması ve lütufta bulunması olarak zikredilmiştir. Vali şöyle beyan ediyor: "... Müslüman aşiret ve ahalinin büyük bir kısmı [ehl-i sünnet] İranlı müçtehitlerin gayret ve çabaları ile git gide Şii olmuştur. Bu zarar verici hastalığı def etmek için çok çabalamak gerekmektedir. Padişah cenaplarının hükmü uyarınca hâlihazırda zikredilen ulemanın kötü niyetli ecnebilerce [İranlılar kastedilmektedir] kandırılmasını, aşiret ve halk arasında siyasi ve mülki zararlar doğuracak sebepleri önlemek için Devlet-i Aliye ve yüce padişahlık vezareti onlarla olan ilişkilerinde lütuf sahibi ve samimi olmaktan başka çaresi yoktur..."³⁰³

³⁰¹İshak Nakaş, *Şiatü'l- Irak*, a.g.e, s.69.

³⁰²Resul Caferian, *Atlas-ı Şia*, s. 403.

³⁰³BOA, Y.PRK.UM, 79/36, 26 Za 1324.

2.3. ATABAT-I ALİYAT'IN İRAN TOLUMU VE HÜKÜMETİ İÇİN SİYASİ VE MEZHEBİ DEĞERİ

2.3.1. Atabat-I Aliyat'ta Yaşayan İranlı-Şii Alimler Ve İran İç Politikasında Etkileri

Atabat-ı Aliyat'ın önemli ve etkileyici özelliklerinden biri de dini liderlerin İran Şii toplumu üzerinde de hükmedici özelliğe sahip olmasıdır. Yukarıdaki bölümlerde Irak halkı arasında Şii müçtehit ve ulemanın toplum üzerindeki nüfuzu ve etkinliğinin siyasi konularda da bu bölgede Şiiliğin yayılmasında rol sahibi olduğundan bahsedilmişti. Aslen İranlı olan en meşhur Iraklı Şii müçtehitleri, bir yandan Bağdat vilayeti mahalli hükümetleri ve ahali arasında aracı rolünü üstlenirken bir yandan da hükümet karşısında Şii halkın hukukunu koruma görevini kendi uhdelerinde sayıyorlardı. Bunlar aynı zamanda İran topraklarındaki mezhepdaşlarının da kendi sorumluluklarında olduğunu düşünmekteydiler. Başka bir açıdan değerlendirdiğimizde, onlar İran ve Osmanlı devletleri ile olan ilişkilerinde ciddi değiştirici bir unsur olarak faaliyet gösteriyorlardı ve her iki devlet, müçtehitlerin bu imtiyazlarını kullanarak, kendi bölgelerinde milli çıkarlarını korumaya çalışmaktaydılar.

Irak sakini olan İranlı Şii ulema hakkında söze başlamadan önce bu ulemanın tarihi ve fikri alanlarda nüfuz ve kudreti sahibi olmasının sebepleri üzerinde durmak gerekir. 18 yy.da özellikle Şii ulemanın konumunu tahlil ederken en önemli mefhum "içtihat" ve "mercaiyet" makamıdır. Bu iki kavram birbiri ile iç içedir ve Şii ulemanın asli sıfatlarındandır. Arapça olan içtihat kelimesi, aslen ismi fail "müçtehit" kelimesi, Arapça cehd kökünden olup özellikle dini çaba anlamına gelmektedir. Müçtehit terimi son iki yüz yılda geneli İranlı ve Iraklı olan ilk Şii ulemaya mahsustur. Müçtehit, dini konularda içtihat yapan kimseye denir. Yani "şeriat kararlarında doğru görüş elde edebilmek için şeriat usul ve ahkâmından faydalanmaktır."³⁰⁴ Şii inancına

³⁰⁴Hamed Algar, a.g.e, s. 28.

göre imamlar peygamberin varisleri olup, âlimler yani müçtehitler de imamların varisidirler. Müçtehitler Şii ümmetin rehberliğinde tecessüm ederler. Her ne kadar müçtehitler hatadan korunmuş değılseler de kayıp imam (on ikinci imam)'in iradesinin toplu bir şekilde mazharıdır. Mercaiyet, "reca'a" ya "rec'at" kelimesinden alınmış olup, müracaat yeri anlamına gelir. Bu ıstılah taklit kelimesi ile iç içedir ve "merca'-i taklit" (=taklit edilmesi için müracaat edilen) şeklinde kullanılır. Taklit merca'i, dini ve siyasi hak ve hukukuna sahip, müracaat makamını taklit edilen kişidir.³⁰⁵ Kuran, sünnet, imamların hadisleri ve ulemanın icmâ esasına dayanan Gaybet-i Kübra zamanına ait içtihat usulüdür. Yani bu, Şiiler siyasi ve toplumsal günlük iş ve davranışlarında şeraite uygun davranmak için müçtehitlerin lider ve rehberlikleri doğrultusunda hareket ederler ve soru ve sorunlarını ruhani merca'i makamına müracaat ederek hallederler. Taklit makamı, Şii âlemini büyük bir kısmı tarafından tanınan tek bir fert etrafında odaklanır. Şii uleması, onları taklit eden takipçilerin amellerinin akli ve şer'i delillere dayanması gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Akıl, bilmeyen kişinin bilen kişiye danışmasını buyuruyor, yani Kur'an ve peygamberden bize ulaşan nakli delillere göre bilmeyenin bilgiyi bilen rehberliği ile elde etmesi gerektiğidir. Şii bakış açısı masum imamların hükümet ve rehberliği dönemleri on birinci imam Hasan Askeri'nin 873'de vefati ile sona ermiş ve on ikinci imam Mehdi hayatta olup ve gözden kayıp olmuştur. Ondan sonra bugüne kadar Gaybet-i Kübra dönemi dini ve dünyevi liderlik sorumluluk sonraki ulemanın üzerine kaldı ve zamanla bir ülkenin ya da şehrin en büyük müçtehidi taklit makamı olarak adlandırıldı. Taklit makamı olarak tanınan kişiden halkın ihtiyaç duyduğu meselelerde fetva çıkarması beklenmektedir. Şii ümmeti arasında müçtehit'in asıl kaynağı taklit mefhumu ve kavramlarından oluşur. Şiilikte mümin ve müçtehit yani mukallit ve merca' makamı arasındaki ilişki canlı bir bağ olarak yenilenmektedir, zira tâbi olanın yaşayan müçtehite ulaşması mümkündür ve mukallit kendini yaşayan müçtehidin yöntemine uygun bir

³⁰⁵ Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 81.

şekle getirmelidir.³⁰⁶ İctihat ve merca' makamının ulemanın toplumsal ve siyasi meselelere dehalet için ortam hazırlaması Şii mezhebinin asıl özelliklerinden biri olarak sayılır.³⁰⁷

Müçtehitler dini açıdan belirli görevlerle görevlendirilmişlerdir. Bunlar Peygamber'e ait şu sözlerle belirlenmiştir: "Ulema kimsesi olmayanların koruyucusu durumundadır ve helal ve haram ile ilgili ilahi hükümleri icra eder."³⁰⁸ Bunun yanı sıra, emin kişi olarak emanetleri, küçüklerin ve yetimlerin malları âlimlere teslim edilebilir. Âlimlere bundan çok daha fazla güvenilebilir ve onlara hususi idari alanlarda emretme hakkı verilebilir. Aynı şekilde mülkiyet ve sair senetlerin teyit etme hakkı daima ulemaya aitti. Sadaka, zekât ve hayratların toplanması ve dağıtılmasının yine âlimlerin sorumluluğundaydı. Her müçtehidin değeri eline geçen sadakaların miktarından belli olmaktaydı: Müçtehide hediye vermek onun dini işlerine ortak olmak anlamına gelmekteydi. Bütün bunlardan daha da önemlisi, ulemanın adalet idaresindeki payıdır. Yargı alanında diğer alanlarda olduğu gibi imamın yerini müçtehitler alır. Kaçarlar döneminde şeriatın uygulanması ulema tarafından gerçekleştirilmiştir ve devlet yargısı ile rekabet halinde olmuştur.³⁰⁹

Safevi devletinin kurulması ile ulema ve fakihler toplumsal ve siyasi konularda birçok alanda var olma fırsatı elde ettiler. Safevilerden sonra da devam eden bu durum İran toplumunda modernleşme çabalarıyla birlikte meydana çıkan siyasi ve sosyal hareketlerde ulemanın etkinliğini daha da belirgin hale getirdi. Din alimleri (Ulema) şeriatı koruma ve halkın eğitiminde asli sorumlusu olarak siyasi ve toplumsal konularda şahsi ya da gayri şahsi sebeplerin teşhisinde sıkıntıya düştüler.³¹⁰ Merc'aiyet konusu 19 yy. ortasında daha önce sahip olmadığı bir itibar derecesine ulaşmıştır. 19 yy. başlarında seçkin Şii ulemadan olan Şeyh Murteza Ansari (ö.1865) sosyal

³⁰⁶Hamed Algar, a.g.e, s. 33.

³⁰⁷Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 78,83.

³⁰⁸Hamed Algar, a.g.e, s.34.

³⁰⁹Hamed Algar, a.g.e, s. 35.

³¹⁰Hatem Kadiri, *Andişeha-i Siyasi De islam ve İran*, Tahran 1382/2003, s.232.

düzen ve fıkıh ilimlerinde rehberlik makamını resmileştirdi. Bundan sonra bu düşünce kabul gördü ve “asrın en iyi âlimi” olan müçtehit bütün Şiilerin taklit makamı olarak belirlendi. Manevi rehberlik maddi anlamda da çabucak kabul gördü: önceden mahalli din adamlarına ödenen nezir veya humuslar artık taklit makamına ödenmeye başladı. Şüphesiz bu maddi ve manevi güç taklit makamının güçlenmesine sebep olmuş ve 19 yy. sonunda Mirza Muhammed Hasan Şirazi'ye İran tarihinde Avrupa'nın nüfuzuna karşı 1890–1892 de ilk halk hareketi olan tütün olayında rehberlik imkânı sağladı.³¹¹

Ulema zamanla siyasi meselelere alaka göstermeye başladı. 19 yy. boyunca emperyalistlerin devam eden tecavüzlerine karşı tepki göstermeleri onların güçlerinin artmasına ortam hazırladı. Ulemanın yabancı devletlere karşı tepkisi ve halkı onların tecavüzlerine karşı harekete geçirme gerekçeleri başlıca, Rusların Kuzey İran'ın sınırlarını ihlal ederek ve bazı bölgeleri 1810–1828 yılları arasında işgal etmesi, 1872 yılında İran da İngiltere Bankasına Reuter imtiyazının verilmesi, 1888 yılında Karun Uluslararası Gemi hizmetleri açılışı ve 1890–1982 yılında tütün imtiyazının Reji idaresine bırakılması ve 1900 yılında ve sonrasında Rus bankasının nakit borçları başlıca sebeplerdir.

19 yy.da en büyük ve etkili Şii müçtehitlerinin Atabat-ı Aliyat'ta bulduklarını hatırlatmak gerekir. İkinci dereceden olan müçtehitler ve diğer dini liderler İran olmak üzere başka bölgelerde onların fetvalarına bağlı olarak yaşamaktaydılar. Bir başka nokta ise, İran devleti Safevilerden itibaren iktidar sahibi tek Şii devlet olarak Atabat-ı Aliyat merca'iyatı ile sıkı bağlılıkta olmaktadır ve bu makam daha çok İranlı müçtehitlere aitti. Bazı araştırmacılar, Şii taklit makamının tarih boyunca Arap ve İran devletlerinin her ikisine ait olduğu ve siyasi ve içtimai şartlara göre bazı dönemlerde bu iki milletin birine ait olduğunu belirtmişlerdir. Bazı dönemlerde Şii taklit makamının Araplara ve başka bir dönemde ise mesela 18. Ve 19.yüz yıllarda Arap dışı unsurlara ait olduğunu belirtmişlerdir. 16. Ve 18 asırlar boyunca İran'da Şiiliğin güçlenmesi dolayısıyla İranlı talebeler Irak'ta yüksek ilmi bir

³¹¹Hamit İnalet, *Andişeh-i Siyasi der İslam-ı Muasır*, Farsça çev: Bahaidin Hürremşahi, Tahrân 1372/1993, s.279.

konuma sahiptiler. Onlardan birçoğu birkaç nesil boyunca Irak'ta kalmaları hasebiyle tedricen Araplaşmışlardır.³¹² Büyük taklit makamı silsilesi ile ilgili İstatistiki bir araştırmaya göre, 10.yy.dan 20.yy. ortalarına kadar toplam 58 müçtehit büyük taklit makamı unvanı ile resmi olarak tanınmıştır ve bu müçtehitlerden 34 tanesi İranlı ve 24 tanesi ise Araplardan oluşmaktadır. Arap taklit makamlarından 40 kişi Irak'ta ve 14 kişi ise İran'da eğitim görmüştür. Arap taklit makamlarından 16 kişi Iraklı iken, 7 kişi Suriye, bir kişi de Umman'dandır.³¹³ Bu taklit makamı Vahit Behbehani'den (1760-1791) itibaren başlamıştır. Daha sonra üç müçtehit bu işi devam ettirdi. Bunlar Seyyid Mehdi Behrülulum (ö. 1797), Necef'ten Seyyid Cafer Kaşef el-Kata (ö. 1813), Kerbela'dan Seyyid Ali Tabatabayi (ö. 1816) dir. Bu üç kişiden Arap müçtehitlerinden olan Seyyid Cafer Kaşef el-Kata, Heleh etrafında ki Ali kabilesinden olup, zamanın ilimlerine sahip olmakta doruk noktaya ulaşmakla birlikte birçok öğrenci yetiştirmiştir. Saheb-ı Cevahir (ö.1849) olarak bilinen Şeyh Muhammed Hasan Necefi İsfahani, yıllarca Şiiilerin mutlak taklit makamını ihtiyarında bulundurmuştur. O birçok müçtehit yetiştirip İran'a göndermiş ve din adamları için kuruluşlar icat etmiştir. Bu dönemde mutlak merca'iyet şekil aldığı belirtilmiştir. Şeyh Murtaza Ansari Dezfuli (ö. 1864) Sahib Cevahir'in 1849 yılında ölümünden sonra sadece beş yıl taklit makamına sahipti. Bu makamı ölünceye dek, 15 yıl kadar elinde bulundurdu. Şeyh Ansari Şii fıkıhında büyük gelişmeler sağladı ve fıkıh bünyesini sağlam bir zemine oturttu.³¹⁴

Mirza Şirazi (ö. 1894) İngiliz ve İran devletine karşı 1892-1893 yıllarında tütün ayaklanmasına rehberlik etmiş, Şii Mutlak taklit makamını Şeyh Ansari'den sonra 1874 den ölünceye 1894 yılına dek elinde bulundurmuştur. O dönemde Atabat-ı Aliyat ve İran'da değerli müçtehitlerle doluydu. Bunlar Seyyid Hüseyin Kuh Kemrei (ö. 1881) , Mirza Habibullah Reşti (ö. 1894), Muhammed Hüseyin Şeriatmedari Esterabadi (ö. 1900) ve Mirza Hasan Aştıyani (ö. 1901) dir. 1874 yılından itibaren Mirza Şirazi'nin

³¹²Resul Caferian, *Atlas-ı Şia*, s. 410.

³¹³Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 82.

³¹⁴Resul Caferian, *Atlas-ı Şia*, s. 411.

takriben mutlak merca'iyet oldu. Tütün ambargosu fetvası onu taklit makamına yükseltti. Kaçarlılar zamanında Feth Ali Şah döneminde İran ve Rusya savaşlarına Atabat-ı Aliyat ulemasının katılımıyla Atabat'ın siyaset alanındaki konumu güçlenmiş oldu. Mirza Şirazi'den sonra Atabat'taki İranlı taklit makamı Ahund Molla Muhammed Kazım Horasani (ö. 1911), Seyyid Muhammed Kazım Yezdi (ö. 1919) ve Mirza Muhammed Taki Şirazi (ö. 1920) idi.³¹⁵

Merca'iyetin milliyetçiliğe aşkın bir mahiyete sahip olmasına rağmen, taklit makamının seçilmesinde kavmiyetlerin etkisi görülür. Örnek olarak Kaçarlılar döneminde özellikle Muzaffereddin şah zamanında Kaçar sarayında Türklerin güç ve nüfuzlarının fazla olması hasebiyle, Mirza Hüseyin ve Ahund Horasani rütbe sırasında ikinci olmalarına rağmen, İran'da taklit makamını Fazıl Şerebani ve Şeyh Muhammed Mamagani üstlenmişlerdir ve ancak onlar vefat ettikten sonra sıra Mirza Hüseyin ve Ahund Horasani'ye gelmiştir.³¹⁶

19 yy. sonlarında meşrutiyet taraftarı olan Yahya Devlet Abadi, 1886 yılında Atabat'a gitmiş, Kerbela'nın en önemli dini eğitim alanı Şeyh Zeynel Abidin Mazenderani'nin kontrolünde olduğunu zikretmiştir. Onun taklit makamında kâmil olduğunu ve Hindistanlı Şiilerin diğer ulemaya karşın tercih ettikleri bir isim olduğunu ifade etmiştir.³¹⁷ Necef uleması ile ilgili olarak ta bu şehrin dini alanlarda ne şekilde sınıflandırma yaptıklarına dair ilginç bilgiler vermiştir: Ulama konusunda, Türk taifesi önderleri olarak Mamagani ve Şerebani'nin birinci ve ikinci lider unvanıyla takdim etmiştir. Araplar, Seyyid Hüseyin Bahrülulum başkanlık ve riyaset alanında ve Şeyh Muhammed Hüseyin Kazimini fıkıh konularında taklit makamındaydı. Son olarak da, Farsça konuşan halk için bu alan üç kısma ayrılmıştır. Birincisi fıkıh usulü alanında iyi bir tecrübeye sahip, Necef'te ilk ders alanında minber sahibi, riyasette istiklal sahibi bu grubun önde geleni Hacı Mirza Habiballah Reştî'dir.

³¹⁵Resul Caferian, *Atlas-ı Şia*, s. 411.

³¹⁶Resul Caferian, *Teşeyyu' der Irak, Merca'iyet der İran*, s. 54.

³¹⁷Yahya Devlet Abadi, a.g.e, c.I, s. 77.

İkincisi, Mirza Şirazi'ye bağlı olan ve gerçekte Samerra şehrinin temsilcileri olan, Mirza'dan sonra kendilerini taklit makamı için hazır gören ve herkesten önce gelen Ahund Molla Kazım Horasani ve sonra Ağa Seyyid Muhammed Kazım Yezdi'dir. Üçüncü ise, Şeyh Hadi Tahrani'dir.³¹⁸

Nasıridin Şah'ın matbuat nazırı İtimadü's-Saltana 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Atabat-ı Aliyat'taki İranlı Şii ulemanın listesini kitabında beyan etmiştir. Müellif İranlı seçkin müçtehitlerden 32 kişinin ismini zikretmiş ve her birinin kişilik özelliklerini ve davranış biçimlerini açıklayan kısa bir şerh yazmıştır. Atabat'a yolculuk yaptığı dönemde Samerraya yerleşen ve şöhreti uç noktaya ulaşan, Mirza Hüseyin Şirazi hakkında şöyle demektedir: Bugün Mirza müçtehitlerin en bilgilisidir ve Şii mukallitlerin rehberi olarak fetvalarına dikkatle uyulmuştur. İtimadü's-Saltana'nın bahsettiği diğer müçtehitlerin hepsinin isimlerinin sonuna ekledikleri sonek ile İran şehirlerinden birine ait olduklarını böylece asaleten İranlı olduklarını ve Atabat'a İran'dan göç ettiklerini göstermiştir.³¹⁹ Kısaca bu müçtehitleri, Hacı Şeyh Cafer Şuşteri (Şuşter şehri İran'ın Huzistan bölgesinde bulunmaktadır), Şeyh Abdülhüseyin Tahrani, Hacı Şeyh Zeynelabidin Mazenderani (İran'ın Kuzey eyaleti), Ağa Nureddin Berucerdî (İran'ın kuzeydoğusunda yer alır), Mirza Muhammed Hüseyin Şeriatmedari Tebrizi ve başka birçok müçtehide işaret etmiştir. Kaçarlı Nasıridin Şah ta 1871 yılında birkaç aylığına Atabat'a yaptığı ünlü yolculuğunda görüşme yaptığı ulemanın ismini zikretmiştir.³²⁰

Atabat-ı Aliyat'ta bulunan Şii İranlı ulema hakkında üzerinde durulması gereken bir diğer konu da, Atabat'ta ki ulemanın pek de sıcak olmayan, genel anlamda İran Hükümeti ve özel anlamda Kaçar hanedanı ile olan ilişkisidir. Bu konu Osmanlı devletinin müçtehitler ve İran hükümeti arasındaki bu ilişkiden tam olarak haberdar olup bu potansiyeli Şii ulemanın dikkatini çekmek ve İranlı müçtehitleri İran ile olan ilişkilerinde etkili bir araç olarak kullanmaya çalışmasını bilmemiz açısından önemlidir. Şii ulemanın İran

³¹⁸Yahya Devlet Abadi, a.g.e, c.I, s. 79.

³¹⁹İtimadü's-Saltana, *EL-Maasır ve'l- Asar*, hazırlayan: İrec Afşar, Tahran 1374/1995, c.II, s.186.

³²⁰İtimadü's-Saltana, *EL-Maasır ve'l- Asar*, c.II, s.186.

hükümeti ile uzlaşamayan muhalefeti hükümetle ilgili Şii siyasi düşünce ve nazariyelerinden kaynaklanmaktaydı. Şii öğretilerine göre, masum imamların hayatta buldukları dönemlerde hükümet bizzat onlara bağlı olmak durumundadır. Zira onlar her türlü hata ve günahattan beridirler. 12. İmamın gözden kaybolması ile masum imamın hazır bulunmamasından dolayı artık kendi kendine hüküm eden hiçbir hükümet meşru değildir. İmam'ın yok olması dünya üzerinde tek bir kudretin istikrar imkân ve ihtimalini ortadan kaldırmış ve sadece Şii hükümetler ile bazı işbirliği şartları sağlanabilir. Bu tür devletlerle sadece hedefe ulaşmak için birleşmek caiz olmakla birlikte kendi kendine hüküm eden ve taklit makamına sahip olamayan bu devletler meşru sayılmamalıdır.³²¹ Bu esasa göre, Şii ulema hükümetin meşruiyetini imamlara ihtisas ettikleri için her türlü devlet ve siyasi nizam kavramlarına muhalefet etmişlerdir.³²² Şii ulema devletle işbirliği yapmaktan kaçınıyor ve tam olarak hükümet makamlarına nefretle bakıyorlardı. Hatta bazı ulema işi daha da zorlaştırarak devlet dairelerini şer'i anlamda "Necis" olarak adlandırıyorlardı.³²³

Kaçar devletinin güttüğü siyasetler de ulema ve Şii halkın hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Hükümet yetkililerinin halk kitlelerine uyguladıkları zulüm ve sitem, iktisadi geri kalmışlık, yabancıların ülkede nüfuzunun artması ve Hıristiyanların siyasi, içtimai ve iktisadi meselelerde ülkenin işlerine karışması halkın ve rehberlerinin yani müçtehitlerin hoşnutsuzluğuna sebebiyet verdi. Başka bir ifade ile Irak uleması iktidar ve şöhretini İran'ın dâhili işleriyle ilgilenmelerine borçludurlar. 19yy.da İran'ın siyasi ve toplumsal gelişimi gerçekte Şii ulemaya halkın rehberliği konusunda önemli fırsatlar sağlamıştır. Ulemanın ve halkın devlet hakkındaki genel hoşnutsuzlukları onları birbirine yaklaştırdı. Irak ulemasının halkı koruması sadece yerel bir rehberler tarzında değil aynı zamanda milli rehberler şeklinde hareket etmişlerdir. Atabat-ı Aliyat ve İranlı müçtehitlerin etkili bir şekilde İran'ın dahili işlerine karışmaları onların daha önce bir örneğinin

³²¹Hamed Algar, a.g.e, s. 47.

³²²Hamit İneyet, a.g.e, s.283.

³²³Hamed Algar, a.g.e, s. 50.

olmadığı bir şekilde güçlerini artırdı ve İran Şahının 1891 yılında tütün ayaklanmasından sonra Atabat'ın nüfuzundan öncesinden daha çok endişelenmesine sebep oldu. Bu buhran Nasıreddin Şah'ın İngiltere şirketi Talbut'a satma imtiyazı verdikten sonra yaşandı. Talbut şirketi, Şah'a 2500 pound ödenmesi karşılığında, yıllık kira olarak 15000 pound, tütün'ün yıllık hâsılatı karı olarak İran'a yüzde 25 verilerek ve 50 yıllık dağıtım ve ihracatı imtiyazı elde etti. Şirket işe başladığında tütünün en önemli ekim alanlarının bulunduğu Şiraz pazarını kapattı. Şiraz pazarındaki bu girişimden sonra bu olayın yansımaları önemli Pazar şehirlerinde özellikle Tahran, İsfahan, Tebriz, Meşhet, Kazvin, Yezd ve Kirmanşah'ta genel bir greve sebep oldu.³²⁴ Bu anlaşma İran'da baştanbaza bir ayaklanmaya sebep oldu ve sonunda bir halk ayaklanması şeklinde her yeri sardı. Genelinin İran şehirlerinde bulunduğu din adamları bu muhalefette rehberlik rolünü üstlendiler. Tüm bunlara rağmen bu ayaklanmaların başarılı bir şekilde sonlanması Atabat-ı Aliyat'taki ulema ve Mirza Şirazi'nin çabasıyla gerçekleşti. Mirza Şirazi 1891 Ocak ayında Şah'a telgraf çekti ve karar alırken milletin isteklerini göz önünde bulundurmasını istedi fakat Şah buna aldırış etmedi. Mirza Şirazi, Şah'ın yürürlüğe koyduğu tütün anlaşması aleyhine meşhur fetvasını ilan etti ve halkı tütün kullanmamaya çağırdı. Bu fetva İran toplumunda adeta bir bomba etkisi yarattı. Tahran'ın büyük müçtehid, Şeyh Muhammed Hüseyin Aştıyani bu fetva ulaşır ulaşmaz tüm halka duyurulmasını emretti ve fetvayı yüz bin adet çoğaltıp, İran'ın bütün noktalarını gönderdi. İran halkı hep beraber bu fetvaya itaat etti ve tütün kullanımını terk etti. Bu fetvanın Şah'ın sarayında dahi uygulandığı, Şah nargile hazırlanmasını istediğinde hizmetçiler hazırlamaktan imtina ettikleri ve imam-ı zaman'ın yerine hüküm veren Mirza Şirazi'nin fetvasına aykırı davranmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Kısa bir süre içerisinde İran'ın durumu karmakarışık bir hale geldi ve Şah imtiyazları kaldırmaktan başka çare bulamadı. Şah anlaşmayı iptal ettiği için verdiği zarardan dolayı yarım milyon pound İngiltere bankasından borç alarak Talbot şirketine ödedi ve tütün sorunu böylece

³²⁴Ervand Abrahamian, *İran beyn-i Do İnkilab*, farsça çev: Ahmed Gülmhammedi, Muhammed İbrahim Fattahi, Tahran 1382/2003, s. 94.

sonlanmış oldu.³²⁵ Tütün hadisesi devlet ve ulemanın arasının daha da kötüleşmesine sebebiyet verdi ve ulema daha sonra ki yıllarda hükümetlerin siyasetlerine hassasiyet göstermeye başladı. Nasıridin Şah ambargoyu kaldırdıktan kısa bir süre sonra kendisini ulemayı devleti desteklemek için Tahran'a davet etmek zorunda hissetti. Şah, Mirza Hasan Şirazi'ye içeriği oldukça ılımlı ve gönül alıcı bir mektup yazdı ve bu büyük müçtehidinin ölümünden (4 Şubat 1895) dolayı, onu anma toplantısında Tahran da Şah mescidinde hazır olacağını kendisi için bir gereklilik olduğunu bildirmiştir. Gerçekte Şah ulema karşısında zorunlu boyun eğişinden dolayı kızgındı.³²⁶

1899 yılında İran Şah'ı Avrupa seyahatlerinin masraflarını karşılamak için Rusya'dan yüzde beş faizli ve yetmiş beş yıl vadeli 36 milyon ruble borç aldı. Bu borç İran'da hoşnutsuzluklara sebep oldu. Halk ve dini liderler bu meselede Rusya'ya yakınlık gösterildiği gerekçesiyle Atabek'i sorumlu tuttular.³²⁷ Atabat-ı Aliyat da müçtehitlerin Muzaffereddin Şah ve sadrazamına karşı hoşnutsuzluğuna sebep olan şey, Belçikalı gümrük ve sınır memurlarının Atabat-ı Aliyat'a giden İranlı ziyaretçilere karşı kötü muamelesiydi. 1902 yılında, İran ve Rusya arasında yeni bir gümrük antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Rusya ile olan ithalat ve ihracatta tamamen İran'ın zararına oldu. Üstelik Rusya'nın elinde oyuncak olan Belçikalıların zalimce davranışları hoşnutsuzluğu artırdı.³²⁸ Çok geçmeden bu sorunlar Şiiilerin en büyük taklit makamlarının Fazıl Şerebani ve Ağa Şeyh Hasan tepkisini çekti. Bu müçtehitlere göre, bütün bu olanlar Şah'ın yetersizliği ve sadrazamın kötü niyetli, yönetiminden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı'nın Tebriz'deki ticaret müdürünün merkezi hükümete gönderdiği rapora göre: "Her memlekette borç istemek memleketin hayır ve selameti içindir fakat İran'da Rusya'dan istenen borç Şah'ın yolculuk masrafları bahanesiyle ve hiçbir amaç gütmenden alınmıştır. Şimdi İslam ahalisi Rusların bu kirinden kurtulmalı yoksa halk kendi istekleri ile âlemin halifesi olan

³²⁵Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.450-453.

³²⁶Hamed Algar, a.g.e, s. 324.

³²⁷Ahmed Kesrevi, *Tarih-i Meşruteh-i İran*, Tahran 1378/1999, s. 25-27.

³²⁸Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 25-27.

Osmanlı padişah'ının kanatları altına sığınacaklardır. Necef-ı Eşref tarafından Şah'a gönderilen mektupta Rusya'dan talep edilen harcanmasının mümkün olmayan bu saçma meblağdan bahsedilmiştir."³²⁹ Bu müçtehitler Şah'ı aşağıda açıklanacak olan isteklerini yerine getirmeye mecbur bırakmışlardır:

1- Alınan borcun harcanmamış olan büyük bir kısmının Rusya'ya geri verilmesi ve kalan kısmının halkın yardımıyla telafi edilmesi ve Atabek [Sadrazam] de bu "hırsız hainler"ın onun aracılığıyla olduğu gerekçesi ile sürülmesine karar verilmesi. 2- Memleketin zararına olan yeni gümrük ilkelerinin eski hale getirilmesi, bu olumsuz gelişmelere sebep olan ve İslam düşmanı olan Rusya ve Hıristiyan memurların bütün dairelerden ihraç edilmesi 3- İslam dinine uygun olmayan otel, kulüp ve eğlence yerlerinin kapatılması 4- Rusların elinde olan yol ve şimendifer imtiyazlarının alınıp Müslümanlara verilmesi. Osmanlı Tebriz Baş Konsolosu Seyyid Mehmet Mazhar Tebriz cami imamı Hacı Mirza Kerim Ağa ile yaptığı görüşmede, imamın ona "Tahran'dan bir cevap gelmediği ve aynı şekilde Necef şeyhlerinden himaye olmadığı takdirde zatınızdan [Konsolos] istirhamlarımızı Osmanlı Sultanına bildirmenizi rica ediyorum" dediğini naklediyor.³³⁰

Kaçarlılar döneminde saltanat ve ulema arasındaki ilişki Safevi devletinin aksine tamamen karanlık bir dönemdir. Safevi devleti döneminde ulema ve Şah arasında güzel bir işbirliği vardı. Kaçarlılar İran'da Şii merca'iyet makamına olan meyle sahip değildiler, zira her şekilde merca'iyet makamları onları rahatsız etmekten çekinmiyorlardı.

Nasireddin Şah, Şeyh Abdülhüseyn Tahrani'nin nüfuzundan endişelenince onu Atabat-ı Aliyat'a gönderdi. Taklit makamlarının Atabat'ta olması Kaçarlıların sorununu halletmedi çünkü meca'iyet orada daha özgürce hareket etme olanağına sahipti. Onlar İran devletini Şii bir devlet olarak görüyorlardı ve Osmanlı ve Safevi devletinin mirasını elinde bulunduran Kaçarlılar arasındaki rekabetten haberdardılar; fakat yinede Kaçar Şahı

³²⁹BOA, Y.MTV, 245/99, 12 Ra 1321.

³³⁰BOA, Y.MTV, 245/99, 12 Ra 1321.

önünde boyun eğmeye hazır değildiler. Atabat-ı Aliyat'ta Şii ulemanın en bilgini olan Mirza Şirazi'nin Nasıreddin Şah'a karşı tavrı ve davranışları, taklit makamlarının saltanat gücüne karşı özensiz oluşunun güzel bir örneği olarak algılanmıştır. Nasıreddin Şah'ın 1871 yılında Atabat-ı Aliyat'a yaptığı ziyaret, Iraklı araştırmacı Elverdi'nin söylediği gibi "Bir İran Şah'ının savaş olmaksızın Atabat-ı Aliyat'a, Atabat şehirleri uleması ile görüşmek üzere yaptığı ilk ziyaretidir."³³¹ Birçok ulemanın kendisini görmek için sabırsızlanmasına rağmen, Mirza-yi Şirazi Necef'te de onunla görüşmeye gitmedi ve Şah'ın ona gönderdiği parayı da almadı. Şah, vezirini serzenişte bulunmak için Mirzai'nin yanına gönderdi ve onunla görüşmek istediğini bildirdi. Mirza cevap olarak "Ben dervişim, benim gibi birinin padişahla ne işim olabilir."³³² Şah, Hazreti Ali'nin haremını ziyaret ederken tesadüfen Mirza Şirazi'yi görme fırsatı buldu. Nasıreddin Şah yazdığı seyahetname'de bu tesadüfî görüşmeden bahsetmiş, Mirza Hasan'ın ilgisizliğine vetürbesini aynı zamanda ilim ve bilgi seviyesine işaret etmiştir. Şah şöyle yazıyor: "Müşirü'd- Devle [Sadrazam], beni karşılamaya gelmeyen Mirza Hasan Şirazi'yi Harem'in sahnesinde yanıma getirdi. Daha önce kendilerini hiç görmemiştim. Zahit ve abid bir kişiydi, ilim ve bilgiden gerçekten faydalanmış bir kişidir. Yolcu duasını kulağıma okuyuncaya kadar bir sohbetimiz oldu."³³³

İran'da ki Britanya siyasi elçisi Arthur Harding Irak'a yerleşen İranlı müçtehitlerin nüfuz ve iktidarı hakkında önemli bir bilgi sunmuş ve şöyle beyan etmiştir: "Necef'e yerleşmiş en önemli ve nüfuz sahibi Şii müçtehitlerden biri Ağa Şerebiyani idi. Fazilet sahibi bir müderris ve kültürlü bir âlimdi. Tüm bu sıfatların kendinde toplandığı bir diğer Necef'e yerleşmiş ve halkın onu övünçle andığı Bahrü'l-Ülum lakabı ile bilinen İranlı din adamıdır. Yüksek makamlı bu iki din adamı ilahiyat ve İslam fıkıh konularında uzmanlıklarının yanı sıra İslam büyükleri arasında yer almaktaydılar ve dünya siyasetin genel sınırlar ile aşinalıkları vardı. Necef'te ikinci Şii taklit makamı

³³¹ Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.409.

³³² Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.447.

³³³ Nasıreddin Şah, *Sefernameh-i Atabat-ı Nasıreddin Şah*, hazırlayan: İrec Afşar, Tahran 1363/1984, s. 135.

Ağa Mamagani idi ve o da Ağa Şerebyani gibi Azerbaycanlıydı. Bu din adamı da her ne kadar züht ve dini konularda Ağa Şerebyani ile aynı bilgi düzeyine sahip olsa da dünya siyaseti hakkında hiç bir bilgiye sahip değildi".³³⁴ Bu İngiliz diplomatı, bu din adamının birçok yol arkadaşı ile birlikte İran Kasr-ı Şirin ve Kirmanşah gümrük memurlarının hiçbir test, karantina ve inceleme yapılmaksızın Osmanlı sınırından İran topraklarına nasıl girdiğini kendi gözleri ile müşahede etmiştir. Onun da belirttiği gibi İranlı hiçbir hâkim ve memur böyle büyük bir din adamının İran topraklarına girmesine engel olmaya cüret edemediler.³³⁵

Önceki sayfalarda da belirttiğimiz gibi, müçtehitler Şii fıkıh kaynaklarına dayanarak masum imam'ın yok olduğu dönemden itibaren her hükümetin gayri meşru olduğu inancı gereğince İran Şah'ı ile iyi ilişkiler içerisinde olmadılar. Irak'taki Osmanlı hükümeti çalışanları da Irak'ta yerleşmiş İranlı Şii ulema ile olan komşuluğunun tesiri ile bu meseleyi yakından müşahede etmişler ve Şii mezhebi sosyal ve siyasi özelliklerini raporlarında tahlil etmişler ve bunlardan istifade etmişlerdir. Nispeten bu meselelerde doğru ve güzel bir bilgi elde etmişlerdir. 1882 yılına ait imzasız ve isimsiz bir belgede meçhul yazar, Kaçarlılar Şah silsilesinin Şii ulema ve müçtehitler ile münasebetlerini: "On İki İmam mezhebi İranlıların genel mezhebidir. Bu mezhep takipçileri imamet ve hilafeti On İki İmam'a mahsus kılmışlardır ve bu büyük On İki İmam'ın dışında hilafeti hiç kimseye layık görmemişlerdir. İran Şah'ını halife olarak görmemelerine ek olarak bir de onu zalim olarak niteliyorlardı. Hatta müçtehitler Şah'ın hizmetinde olan memurların şahadetlerini kabul etmiyorlar. Bu müçtehitler öncelikle devlet memuru değiller ve halk arasında ilim, takva ve iyilikte şöhrete sahip olup halkın güvenini kazanmışlardır. İkinci olarak, On İki İmam'ın sözlerinin tefsircileri oldukları için halk onları kendi seçkinleri olarak kabul ediyor ve onların İran'da halk üzerinde ki nüfuzu Şah'ın nüfuzundan bin kat daha

³³⁴Sir Artur Harding, *Hatirat-ı Siyasi sir Artur Harding*, Fransıza çev: Cevad Şeyhü'l İslami, Tahran 1363/1984, s. 100.

³³⁵Sir Artur Harding, a.g.e, s. 100.

fazladır...”³³⁶ Bu senedin müellifinin nispeten bir bütün olarak Şiiliğin siyasi mahiyeti ve modern İran tarihi hakkında doğru bir anlayışa sahip olduğu gözleniyor. İran’ın dâhili olaylarında ulemanın nüfuzu hakkında yazısına şöyle devam ediyor: “ bu müçtehitlerin hiç biri Şah’ı zatını zalim olduğu için sevmezler ve sadece saygı ve ihtirama riayet etmek için onunla birlikteyken sessiz kalmayı tercih etmişler ve halkı itaat etmeye çağırılmışlardır. Yoksa küçük bir hareketle yirmi dört saat içerisinde İran halkını Şah aleyhine ayaklandırabilirler ve İran devletine her istediklerini yaptıracak bir güce sahiptirler.”³³⁷

Osmanlılar, İranlı Şii müçtehitlerinin İran’ın dâhili meselelerde kilit nokta olduğunu çok iyi bilmekteydiler ve kendi çalışanlarına İranlı müçtehitleri kendi taraflarına çekmek için onlarla olan ilişkilerini geliştirmelerini tavsiye ediyorlardı. Belgede adı belirtilmemiş Osmanlı çalışanlarından biri şöyle bir hatırlatmada bulunuyor: “Bağdat, Kerbela ve Necef sakini olan Şii ulema İranlılar arasında nüfuz sahibi ve etkili kişilerdir, onların sevgilerini kazanarak bir kilit gibi İranlıları istediğimiz şekilde yönlendirebiliriz. Ama Bağdat’ta kendi gözümle gördüğüm zikredilen şehirlerde bazı nüfuz ve makam sahipleri kendi şahsi menfaatleri için o bölgedeki ulemayı valilerin yanında küçük düşürmüştür, akıllı ve kâmil bir vali ve müdür onların oyunlarına gelmemeli.”³³⁸ Samerra şehrindeki buhranda Osmanlının makul ve ölçülü siyaseti Osmanlının bu konularda seçkin düşüncesini anlamak için iyi bir örnektir. Samerra şehrinde meydana gelen buhranın boyutu çok ta belli olmadığı ama büyük ihtimalle Şii ve Sünni halk arasındaki sorun ve keşmekeşlerden kaynaklandı ve İran’ın dâhiline de sirayet etti. İran devlet adamlarının itirazla karışık tepkileri Osmanlıyı harekete geçirdi. Tahran büyükelçiliği askeri yetkili “önemli” olduğunu vurguladığı mektubu 26 Mayıs 1894 tarihinde İstanbul’a gönderdi. İran sadrazamı Ali Asker Han Eminü’s-Sultan sıradan halkın dikkatini çekmek için ulemayı mescide gidip Osmanlı

³³⁶BOA, Y.PRK.HR, 7/27, 1300.

³³⁷BOA, Y.PRK.HR, 7/27, 1300.

³³⁸BOA, Y.PRK,AZJ, 3/37, 1296.

aleyhine uygun olmayan sözler söylemeleri için tahrik etti.³³⁹ İran idarecileri ve halkı Samerra Şiilerinin ve özellikle mezhep liderleri Mirza Hasan Şirazi'nin Sünni cüretkârlarının hakaret ve ihanetine maruz kaldıklarını düşünüyorlardı. Hatta onlara göre Mirza Şirazi'nin yakınlarından biri de öldürülmüştü.³⁴⁰ Tahran'da Osmanlı büyükelçisinin raporuna göre, İranlı itirazcılar intikam amacı ile Tahran'daki Sünni büyükelçilik memurlarına saldırmışlardı.³⁴¹ Bab-ı Ali yerel hükümetin tedbirsizliğini bu küçük kavganın büyük bir buhrana dönüşmesinden sorumlu tuttu ve vakit kaybetmeksizin bir komisyon oluşturdu ve olayı yakından kontrol etmesi ve "İran nüfuzunun genişlemesini" önlemesi için bölgeye gönderdi.³⁴² 11 Kasım 1894 yılında Bab-ı Ali'de devlet komisyon üyeleri huzurunda Samerra meselesinde atılacak adımın yöntemi ile ilgili bir toplantı gerçekleştirildi. Bu sorunun vilayet idaresi tarafından çözülmesi gerektiği ve bu konunun adliye sevk edilmesini doğru bulmayıp "Mirza Şirazi gibi bazı müçtehitlerin mahkemeye celp edilmesi halinde kötü bir şekilde etkileneceği" sonucuna vardılar.³⁴³ Osmanlı devleti bu olayların gerçekleşmesiyle İngiltere'nin desiselerinden, bu olayları fırsat bilerek Mirza Hasan Şirazi'yi kendi taraflarına çekmelerinden ve menfaatleri doğrultusunda faydalanmalarından endişe duymaya başladı. Osmanlı sarayı bu olayın ortaya çıkması ile İngiltere konsolosunun Bağdat'ta Mirza Hasan Şirazi ile ardı ardına yaptığı görüşmelerden endişe duymaya başladı ve bu hareketleri dikkatle göz önünde bulunduruyordu.³⁴⁴ Mirza Şirazi'nin kaynaklarda bildirdiğine göre, İngilizlerin davetine olumlu cevap vermemişti ve bu tavrı genelini Samerra şehri Sünni ve Şii halk tarafından saygıyla ve sevinçle karşılandı.³⁴⁵ Elbette Mirza Şirazi'nin bu hususta ki çekincesi iki yıl önce İran'da İngiliz sultasına karşı ülkeyi baştanbaşa saran bir kıyama kalkıştığı düşünülüğünde çok normal görünmektedir.

³³⁹BOA, Y.PRK.EŞA, 19/91, 21 Za 1311.

³⁴⁰Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.454-455.

³⁴¹BOA, Y.PRK.EŞA, 19/57, 25 L 1311.

³⁴²BOA, İ.HUS, 24/1311, Za-120.

³⁴³BOA, Y.A.RES, 73/18, 12 Ca 1312.

³⁴⁴BOA, İ.HUS, 24/1311, Za-120

³⁴⁵Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.456.

Osmanlı Devleti'nin Atabat'ta İranlı Şii müçtehitlere karşı saygıya riayet ettiğine dair belgeler vardır. İngiliz casusu Hampher, 18. yy.da İngiltere dışişleri bakanlığı tarafından Kerbela ve Necef'e görevlendirilmişti, Osmanlı halifesinin Atabat-ı Aliyat'ta ki Şii ulemaya saygısının delillerini şöyle sıralamıştır: 1.İran padişah'ı Şii mezhebi takipçisidir ve Osmanlı imparatorluğunun Necef'teki ulemaya saygısı Osmanlı ve İran arasında dostane ilgi ve ilişkinin hâkim olmasına sebep olacaktır. 2.Necf şehri etrafında sürekli silahlı ve son derece mutaassıp ulema ve Şii taklit makamı olan birçok aşiret yaşamaktadır. Osmanlılar onlara karşı saygısız davrandığı takdirde bu aşiretler daima Sünni Osmanlılara karşı birleşeceklerdir. 3. Şii uleması, Hindistan, Afrika ve diğer noktalarda olmak üzere Şii âleminde baştanbaşa Şii merca' makamına sahiptir ve Osmanlılar tarafından en küçük saygısızlık Şii âlemini ayağa kaldıracaktır. Böyle bir şey Osmanlının yararına olmayacaktır. Hampher rapor aralarında kendisinin Atabat-ı Aliyat'a yolculuğunun asli gerekçesi olan ulemayı Osmanlı aleyhine tahrik etmek olduğunu hissettiriyor. O şöyle devam ediyor: "Ben Osmanlı hilafetine karşı ayaklanmanın gerekliliğine dair onlarla müzakerelerde buldum ama onlar hiçbir tepki göstermediler ve sanki bu meseleyi işitecek kulağa sahip değildiler. Şiiler, 869 yılında küçükken gözden kaybolan, hala yaşamakta olup, ahir zamanda zuhur edeceğine ve dünya üzerindeki fesat ve zulmü ortadan kaldırıp, hak ve adaleti getireceğine inanılan On İkinci İmam'ın vaat edilen zuhuruna kadar Osmanlıya karşı hiçbir faaliyette bulunulmaması gerektiği kanısındaydılar.³⁴⁶

Irakta yaşayan İranlı müçtehitler sadece padişahlık hükümetlerin zulüm ve sitemlerine karşı İran dâhilinde yaşayan halkın sığınağı olmakla kalmayıp, aynı zamanda Irakta da Şii taklit makamının yüksek mertebe dini lideri sıfatıyla Şiilerin hukuki, şer'i ve günlük yaşantılarını kapsayan sıradan iş ve sorunlarını çözüyorlardı. İranlıların sosyal yaşantılarında ve özellikle Osmanlı idarecileriyle ortak yaşam alanlarında çeşitli meselelerle karşı

³⁴⁶Hampher, *Hatirat-ı Hamfer Casus-ı İngilizisi der Memalik-i İslami*, Farsça çev: Muhsin Müayyidi, Tahran 1361/1982, s. 52-53.

karşıya kalıyorlardı ve bu sorunları halletmede ulemanın rolü oldukça önemliydi.

Bağdat'ta 20.yy.ın ilk yıllarında İran'ın siyasi temsilcisi İhtişamü's-Saltana, hatıralarında Necef'in büyük müçtehitlerinin bu şehirde Osmanlı memurlarına karşı memleketlilerinin hukukunu koruduklarını bildirmiştir. İhtişamü's-Saltana kitabında kendini övmekten geri kalmayarak, Necef'te taklit makamı ile işbirliği yaparak İranlı şehir halkını Osmanlı memurlarına karşı nasıl koruduğundan bahsediyor. İhtişamü's-Saltana olaya şöyle değiniyor: "Bir grup İranlı ve birkaç Osmanlı askeri arasında meydana gelen bir kavga ile ilgili olarak Necef ulemasından olan Ahund Molla Kazım Horasani ayrıntılı üç mektup yazdı. Diğer ulemalarında imzasını alarak bunların birini Bağdat valisine, birini müşir'e ve bir diğerini de Bağdat'a İhtişamü's-Saltana'ya gönderdi. Diplomat, hatıratının devamında ilginç bir noktaya işaret ediyor: *"Şikâyetnameyi aldıktan sonra şahsen valinin yanına gittim ve çokça tekit ile ben bugün Kerbela, Necef ve Küfe etrafında otuz bin İranlı vatandaşa sahibim ve gidip bütün Osmanlı tebaasını katletmelerini, mallarını yağmalamalarını emredeceğim. İstanbul ve Tahran da eğer sorarlarsa, vali ve yandaşlarının rüşvet yiyici ve yetersiz kişiler olduğunu ve düzeni sağlayamadıklarını, vatandaşlarının can ve mal güvenliğini koruyamadıklarını söyleyeceğim."* İhtişamü's-Saltana'ya Kerbela, Necef ve Irak'ın diğer şehirlerine yerleşmiş İranlıların o güne dek böyle bir himaye görmediklerini belirterek mutluluktan bayram ettiklerini belirtiyor.³⁴⁷

Abdülhamid döneminde Irak'ta Şii'lerle ilgili bahislerde, İranlı Şii müçtehitlerin Osmanlı topraklarına ait olan bu bölgede İran'ın gözükmeyen nüfuzunu yaymakta önemini unutmamalıyız. Müçtehitler, kendilerini Şii

³⁴⁷İhtişamü's-Saltana, *Hatirat-ı İhtişamü's-Saltana*, hazırlayan: Seyyed Muhammed Musevi, tahran 1366/1987, c.I, s. 244.

İhtişamü's-Saltana, meşrutiyet ve özgürlük taraftarı İran'ın önde gelenlerindendi. Kaçarlılar döneminde bir müddet Alman büyükelçiliğinde görev yapmıştı. Hatıratında, sahip olduğu dirayet ve kabiliyeti ile Irak'taki İranlıların hukukunu tam bir iktidarla koruduğunu iddia ediyordu. Meşrutiyet'in kurulmasıyla İran Milli Şura Meclisi ilk dönem ikinci başkan sıfatıyla tekrar meşhur oldu. Daha fazla bilgi için bkz.

Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 79-81.

âleminin halifesi ve lideri olduklarını iddia eden Kaçarılarla bir alış verişe sahip olmaksızın, kendi maddi ve manevi nüfuzu ile bu topraklarda İran devletinin siyasi itibar ve nüfuzunu korumaktadırlar. Bu topraklarda bilinçli bir siyasi hedefleri olmaksızın, bilinçsiz bir şekilde İran'ın dış siyasetinin bir aracı haline geldiler. Osmanlı devleti de müçtehitleri İran'ın dâhili siyasetindeki öneminin farkında olaraktan, bu rehberlerle devlet ve saray arasındaki münasebetin şekline vakıf olarak, Irak topraklarının onlar için hazırladığı bu potansiyeli Irakta İran nüfuzunu kontrol ve bölgede İslam ittihadı siyasetini genişletmek için yararlanmaya çalıştı. Osmanlı tarafından müçtehitlere gösterilen saygının kalbi olarak bir İslam mezhep ve Ehl-i Beyt'e mensup Şii imamlara bağlı müçtehitler olarak gösterilen bir saygıdan ziyade bu bölgede onların içtimai ve siyasi değişikliklerde ki etkinliklerinden duyulan endişeden kaynaklanıyor olması büyük bir ihtimaldir. Osmanlı Devleti'nin Samerra şehrindeki siyaseti Mirza Şirazi'nin vefatından sonra Osmanlı devlet adamlarının bu meseleye ne şekilde değerlendirdiklerini göstermektedir. Bağdat müftüsü, Sait Efendi Mirza Şirazi'nin vefatından sonra İstanbul'a gönderdiği tezkirede Bab-ı Ali'ye şu tarz önerilerde bulunuyor: "Mirza Şirazi'nin vefatından sonra oluşan boşluktan istifade edilerek, Şiiilerin başına nüfuz sahibi bir rehber gelmeden Şiiilerin Osmanlı Devleti'ne karşı bir olay çıkarılmasını (Samerra hadisesi gibi) önlemek için Samerra şehrinde acilen bir Sünni eğitim merkezi takviye edilsin".³⁴⁸ Bab-ı Ali de bu isteğe özel bir ilgi göstererek Samerra'daki mescit ve medreseleri tamir ederek, Hanefi ulema ve müderrislere belirli bir meblağ ayırarak bu şehirde Şiiliğin zayıflaması için harekete geçti.³⁴⁹ Osmanlı Seraskeri de Mirza Şirazi'nin vefatından birkaç ay sonra Samerra'da Osmanlı ordusunu bu bölgede güçlendirmek üzere kendi sorumluluğunda askeri bir üst kurulmasını emretti.³⁵⁰

³⁴⁸BOA, Y.PRK.AZJ, 32/8, 20 Z 1312.

³⁴⁹BOA, İ.ML, 1313/RA6, 10 Ra 1313.

³⁵⁰BOA, İ.ASK, 1313-s-20/15.

2.3.2. İran Meşrutiyet Hareketlerinde Atabat-ı Aliyat'ın Rolü

Meşrutiyet İnkılâbı, İranlılar için yeni bir toplumsal ve siyasi yaşam alanı oluşturan ve onu önceki tarihten mütemayiz kılan, en önemli gelişmelerden biridir. İran'da Meşrutiyet taraftarlarının ilk hareketlerini oluşturmada Osmanlı imparatorluğu çeşitli şekillerde etkili olmuş ve İranlıların meşrutiyete aşinalık kazanmaları ve ortam hazırlamalarında etkin bir rol oynamıştır. Osmanlı toplumu İran çağdaş tarihinde ıslahat ve yenilik alanlarında gerçekleşen gelişmelerde etkili olmuştur. 19. yy. ortalarında dünyada ve bölgede yeni şartlar içerisinde olan İran, geri kalmışlığı gidermek ve ülke yönetiminde yeni bir düzen oluşturmaya yöneldiği anda İranlı devlet adamlarını örnek bir devlet olarak kendine çeken ilk ülke Osmanlı Devleti olmuştur. İran tarihinde bu alanda ıslahatçı düşüncelerin dikkatli bir şekilde incelendiği takdirde bu ıslahat taraftarları ile Osmanlı ıslahat taraftarları arasındaki düşünce çalkalanmalarının ciddi anlamda benzerlik gösterdiği görülecektir. Her ne kadar İran'da meşrutiyet hareketlerine zemin hazırlayan aslî sebepler, hükümetin halk üzerindeki baskısı, siyasi ve iktisadi adaletsizlikler olsa da, Meşrutiyet fikrinin asıl menşei Avrupa'daki siyasi değişim olmuş ve Osmanlı imparatorluğu bu düşüncelerin İran'a intikal etmesinde ortadaki halka olarak etkili bir rol oynamıştır. Bu çerçevede Osmanlı ve İran devletlerinin sorunları aşağı yukarı benzerlik göstermiştir. Meşrutiyetle ilgili asli terimlerin geneli Osmanlıdan İran'a girmiştir. Bunun asıl sebebi Osmanlı'nın İran ile olan komşuluğu ve Osmanlı toplumunda gerçekleşen yeniliklerle ilgili haber ve bilgilerin kolaylıkla İran'a intikal etmesidir. İran toplumunun gerilemesinin aksine Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen Tanzimat ıslahatları ümit verici olmuştur. Osmanlıdaki yenileşme hareketlerini İran büyükelçisi Müşirü'd- Devle düzenli olarak İstanbul'dan Tahran Sarayına bildiriyor ve Türklerin gelişmelerini İran Bakanlarının kulağına fısıldıyordu. Nasıreddin Şah, 1870 Eylülü'nde bir Osmanlı eyaletine dönüşen Atabat-Aliyat'a gittiğinde Mithat Paşa'nın faaliyetlerini bizzat müşahede etmişti. Mithat Paşa'nın Osmanlı yeni gelir ıslahatlarını vilayetlerinden sadece biri olan Bağdat'ta İran'ın bütün gelirlerine

ulaştırdığını, orduyu düzene soktuğunu, yeni bir deniz gücü tesis ederek yeni bir ülke oluşturduğunu, Osmanlının nüfuzunu Fars körfezinde artırdığını görmüştü.³⁵¹

Nasireddin Şah'ın gençliğinde, sadrazam olan Emir Kebir lakabıyla bilinen Mirza Taki Han Ferahani, İran'ın ilk ıslahatçılarından olup İran'ın ilk resmi gazetesinin ve meşhur Darü'l-Fünun müessesesinin kurucusudur. Emir Kebir, 1848 yılında Nasiriddin Şah döneminde sadrazamlık makamına geçmiştir. İran temsilcisi olarak Osmanlı devletine gittiğinde Osmanlı ıslahat hareketlerine yakından ilgi göstermiş ve Osmanlı ile olan komşuluğu bizzat onun bu ıslahatları İran'da gerçekleştirmesinde etkili olmuştur.³⁵² Bazı araştırmacılara göre, İran'daki ıslah çalışmaları Osmanlıdaki Tanzimat menşeli olup ve Emir Kebir zamanında başlamıştır. Emir Kebir Darü'l-fünun'un kurulmasında, kitap tercüme, telifi ve matbuatında Osmanlıdan etkilenmiştir Hatta İran'da meşrutiyet çalışmaları dahi Osmanlının etkisiyle gerçekleşmiştir.³⁵³ Müşirü'd-Devle lakabıyla bilinen Mirza Hüseyin Han Sipehsalar, 1871 yılında Nasireddin Şah'ın sadrazamlık makamına erişmiş ve 1859 dan 1862 yılına kadar üç yıl boyunca İran'ın Osmanlı büyükelçisi olarak İstanbul'da bulunmuştur. Müşirü'd-Devle'nin siyasi memuriyeti onun Osmanlıdaki yeni siyasi ve içtimai gelişmeleri takip etmesine sebep olmuştur. O, Tanzimat dönemi yenileşme taraftarları olan, Fuat Paşa, Ali Paşa ve Münif Paşa ile yakından dostluk kurmuştur.³⁵⁴ Mirza Hüseyin Han, kanunlar ve geleneklerle ilgili Avrupalı müellifler tarafından yazılmış ve Türkçe'ye tercüme olan bazı kitapları Nasireddin Şah'a gönderiyordu. Osmanlıdaki her türlü gerçekleşen ıslahatları düzenli olarak İran'a rapor ediyordu ve bunu yapmaktaki hedefi İran devletinin de ıslahat hareketlerine başlamasıydı. Kaçarlılar döneminde Osmanlının ıslahat çalışmaları etkisinde olan başka devlet adamları da vardı. Tebrizli Müsteşarü'd-Devle Mirza Yusuf Han da bunlardan biriydi. Mirza Yusuf Han Fransa'nın İran büyükelçisi Paris'teyken,

³⁵¹Feridun Ademiyet, *Endişeh-ye Terakki ve Hükümet-i Kanun*, Tahran 1385/2006, s. 123.

³⁵²Ervand Abrahamian, a.g.e, s. 70.

³⁵³Rahim Raisnia, a.g.e, s. 35.

³⁵⁴Müşir'üd-Devle ile ilgi daha detaylı bilgi için bakınız: Feridun Ademiyet, *Endişeh-ye Terakki ve Hükümet-i Kanun*, Tahran 1385/2006.

Osmanlı ıslahat planlarını açıklayarak İran devlet adamlarını Osmanlı ıslahat çalışmalarına yönlendirmeye çalışmıştır. Mirza Melküm Han uzun bir süre İstanbul'da yaşamış ve Osmanlı aydınlarıyla tanışarak bu ıslahat hareketlerine şahit olmuştur. Mirza Melküm Han'ın yazılarında Osmanlı siyasi ıstılahlarını kullanması onun Tanzimat döneminin siyasi ve kültürel olaylarından etkilendiğinin göstergesidir. Melküm Han, Nasıreddin Şah'ın dikkatini çekmek için İran Sarayına "Tanzimat Defteri"ni düzenlemiştir. Bu defter tamamen Osmanlı imparatorluğu Tanzimat dönemi hareketlerinden ilham alınarak yazılmış olup 19. yy.da ıslahatları gerçekleştirmek amacıyla yazılmış düzgün ve ilkeli planlardır.³⁵⁵

İran'da Meşrutiyet'in ilan edilmesinden önce yaşanan buhranlar üzerinde de Osmanlıların etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Osmanlı topraklarında özellikle İstanbul'da yaşayan İranlıların İran'daki istibdat yönetimine karşı faaliyetleri, Osmanlı Padişah'ının riyasetinde encümenlerin ve Farsça olarak yayınlanan gazetelerin tesis edilmesiyle 1907 yılında şiddetlendi. Bu yıllarda İstanbul'da yayınlanan en önemli gazete "Ahter" gazetesiydi. Bu gazeteyi 1875 yılında, İstanbul'da Mirza Mehdi ve Muhammed Tahir adlı İranlı gazeteciler çıkardı. Ahter gazetesi yayınlanmasının 22. yılında İran'daki istibdata karşı hareketleri destekledi. İran modern tarihçisi Hamit Algar, Ahter gazetesinin o zaman İstanbul'da şekillenen en etkili Türk gazetesi olduğu kanısındadır.³⁵⁶ Osmanlı topraklarında yayınlanan bu gazete İstanbul'a göç eden özgürlükçü İranlıların bir araya gelmesine sebep oldu. Ahter'in asıl amacı İran'ın içinde bulunduğu durumu insanlara duyurmak ve İran'ı diğer ülkelerle kıyaslayarak gelişmesini sağlamaya çalışmaktı.

Saadet Encümen grubu, Meşrutiyet'in ilanına yakın zamanlarda İstanbul'da kurulmuş olup, İran'daki meşrutiyet yanlılarını korumaya çalışmıştır. Bu grup Osmanlı topraklarında kurulduğu için özgür ve aşikâr bir şekilde faaliyet göstermiştir. Kaçarlı Muhammed Ali Şah tarafından İran

³⁵⁵Ervand Abrahamian, a.g.e, s. 94.

³⁵⁶Feridun Ademiyyet, *Şureş ber İmtiyaznameh-i Reji*, Tahran 1360/1981, s. 2.

Meşrutiyet Meclisi topa tutulduktan sonra, İran dışındaki Meşrutiyet'e dair en önemli faaliyeti Saadet Encümen grubu İstanbul'da gerçekleştirmiştir.³⁵⁷ Saadet Encümen'inin kurucusu Asadullah Harakani, Meclisin topa tutulmasından önce Necef sakinlerinden olup meclisin fesh edilmesi ve Meşrutiyetin yıkılmasından sonra İstanbul'a gitmiş, İranlı muhacirlerle Saadet Encümen'ini kurmuştu. Harakani, Necef ulemasından emir alıyor ve İran'a gönderiyordu. İran halkını Muhammed Ali Şah'a karşı ayaklandırmayı ve hükümetinin yıkılmasını istiyordu. Saadet Encümeni Necef uleması ile sürekli bir ilişki içerisindeydi.³⁵⁸ Ahund Horasani, Londra'daki İran Encümeni'ne gönderdiği mektupta, Saadet Encümeni'nin çabaları için teşekkür ve minnetlerini bildiriyordu. Muhammed Ali Şah'a ait devlet güçleri Meşrutiyet taraftarlarını bastırmak için Tebriz'e saldırdığında Tebriz halkı Saadet Encümeni aracılığıyla Necef ulemasından yardım istedi. Saadet Encümeni Necef'te de bir şubeye sahipti ve İran'daki Meşrutiyet olaylarına yardım amaçlı toplantılar düzenlemeye çalışıyordu. Encümen, 1908 yılında Muhammed Kazım Ahund Horasani'nin öğrencilerinden olan Hacı Ağa Şirazi'nin evinde işe başladı.³⁵⁹

İran Meşrutiyet hareketini Osmanlı Meşrutiyet'inden ayıran en önemli özelliklerinden biri, asli liderler olarak Şii ulemanın Meşrutiyetin ilanındaki başarılı rolüdür. Her ne kadar siyasi nizam alanındaki yenilikler 19. yy.in başlarında Kaçarlı Feth Ali Şah dönemine rastlansa da, Melküm Han, Talibof, Ahundzade, Müsteşarü'd-Devle, Mirza Ağahan Nuri ve diğerleri gibi İran seküler aydın ve düşünürlerinin İran'da kanun taraftarı düşüncelerin oluşmasındaki etkisi göz ardı edilemez. Bütün bu gerçeklerle birlikte İran'daki bu hareketlerin somut bir sonuca ulaşması Osmanlı imparatorluğu toprakları olan Irak'ta mukim olan dini liderlerin sayesinde gerçekleşmiştir. Bu dini liderler fetvalar çıkararak ve istibdat hükümetine karşı halkın itirazlarını kendi

³⁵⁷Ali Kayseri, *Roşenfikran-i İran der karn-i Bistum*, çev: Muhammed Dehgani, Tahran 1384/2005, s. 45.

³⁵⁸Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 730.

³⁵⁹Merkez-ı Asnad ve Tarih-i Diplomasi Vezaret-ı Harice-i İran, *MAVHI* [İran Dışişler Bakanlığı Arşivi] 1326, Karton: 21, Dosya: 6, ss:63-64.

risalelerinde her açıdan himaye etmiş ve birçok konuda bu genel itirazlara sebep olmuşlardır. Atabat-ı Aliyat'ta Necef şehrinde bulunan, Ahund Molla Muhammed Kazım Horasani İran meşrutiyet hareketinde mezhebi lider olarak en etkili isimlerden biridir. O sadece İran ve Iraklı Şii Meşrutiyet taraftarlarının lideri değil, aynı zamanda baştanbaşa İran halkının lideri olmuş ve halkın baskı karşısında başarısına ve İran meşrutiyet hareketlerinde önemli ve kilit noktası olmuşlardır. Meşrutiyet taraftarları ve faal olan halk dini liderlerle sürekli irtibat içinde olmuşlardır. Ahund Horasani'nin Meşrutiyet olaylarındaki etkili rolü, istibdatçıların onu ortadan kaldırmak çabalarına sebep oldu. 1900 yılına ait bir arşiv belgesinde, Bağdat valisi ve zabtiye komutanı bir grubu Ahund Horasani'yi öldürmeye kast etmek suçundan tutukladı. Bu planı tasarlayan Irak'ta gazete müdürü olan ve Meşrutiyete muhalif olan Şeyh Hüseyin'di. Bu kişi büyük bir ihtimalle Necef'e yerleşmiş olan İranlılardan biri olup, Şii müçtehitlerin ortadan kaldırılmasının Meşrutiyetin kurulmasına engel olacağına inanmaktaydı.³⁶⁰ Ahund Horasaninin katletme düşüncesi yıllar sonra öylece devam etti. 1910 Temmuz ayında, İranlı birkaç kişi daha Ahund Horasani'yi öldürmeye kast ettiği gerekçesiyle tutuklandı ve bu kişiler İran'dan bu iş için görevlendirildiğini itiraf ettiler.³⁶¹ Her halükarda Muhammed Kazım Horasani İran'da Meşrutiyetin gerçekleştiğini görece kadar hayatta kaldı ve Meşrutiyetin ilanından sonra Irak'ta Meşrutiyet isteyen diğer müçtehitlerle Meşrutiyete karşı olan müçtehitlerle sıkı bir mücadeleden sonra görevlerini ifa etmişlerdir.

İran Meşrutiyetinin Türkiye'deki Meşrutiyetten ayıran bir diğer özelliği de, sıradan halkın Meşrutiyetteki rolüdür. Halkın baskıcı düzene karşı Tahran ve sair büyük şehirlerde ayaklanması Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyet fermanını imzalanmasında etkili olmuştur. Bu anlamda Atabat'a yerleşmiş İranlı müçtehitler fetvalar çıkararak, ayaklanma ve itirazlara ortam hazırlayarak İran dâhilindeki halkı hâkim rejime karşı harekete geçmek üzere yönlendirmişlerdir. İran dâhilindeki ulema Meşrutiyet ayaklanma ve itiraz

³⁶⁰BOA, DH.MUİ, 2/129, 18 M 1318.

³⁶¹BOA, DH.MUİ, 47/81, 3 N 1328.

rolünü bütün Şii âlemin taklit makamı olan Irak ulemasına bırakmışlar ve onların fermanlarını halk arasında yaymakla yetinmişlerdir.

Meşrutiyet taraftarları, İran'da Meşrutiyetin ilanından ve Meclisin kurulmasından sonra Muhammed Ali Şah'ın muhalefetleri ile uğraştılar ve Atabat-ı Aliyat müçtehitlerine gönderdikleri telgraflarla onların himayelerini istediler. İran Meşrutiyetçileri Seyyid Muhammed Tabatabai ve Abdullah Behbehani Necef'e gönderdikleri telgrafla İran Şah'ının Meclise saldırması ve Meşrutiyeti kaldırması gibi uygulamalarından onları haberdar etti. Atabat-ı Aliyat uleması İran dâhilindeki dini liderlerin mektuplarına cevap vererek Meşrutiyeti desteklediğini göstermiştir.³⁶² Atabat sakini ulema ve onların başta geleni Muhammed Kazım Ahund Horasani, Meşrutiyet yönetiminin Muhammed Ali Şah'ın baskıcı düzeninden daha çok İslam'a uygun olduğu düşüncesindeydi ve çıkardığı fetvalarla Kaçar Şahı'nı meşrutiyete karşı gelmesine karşı uyarmaktaydı.³⁶³ Muhammed Ali Şah, Atabat-ı Aliyat ulemasının çıkardığı fetvalardan korktuğundan 18 Haziran 1908'de Irak müçtehitlerine bir mektupta, kendisinin Meşrutiyeti desteklediğini, halka özgürlüklerin verilmesi gerektiğine inandığını ve şariat menfaatine amel ettiğine dair ifadeler kullanmıştır. Irak büyük ulemaları olan Necil Halil, Kazım Horasani ve Abdullah Mazenderani Şah'ın mektubuna verdikleri cevapta, ulema ile Şah arasındaki ilişkinin tam olarak kopmadan önce meşrutiyetçilerin üzerindeki tehditlerden vazgeçmesi için uyardılar.³⁶⁴

Necef'e yerleşmiş İranlı büyük ulema, Meşrutiyet inkılâbını başından beri İran dâhilindeki meşrutiyetçileri, özellikle onların Tahrandaki dini liderler olan Tabatabai ve Behbehani'yi desteklemişlerdir. Tahran'ın önde gelen büyük ulemasından Şeyh Fazlullah Nuri "Meşrû'a" teorisiyle Meşrutiyet karşıtı bir tavır takındığında onlar yine de Meşrutiyet taraftarlıklarına devam ettiler ve açıkça "Nuri asayişi bozan bir müfsittir ve bu konudaki tasarrufu haramdır." demişlerdir. Tarihçi Kesrevi, bu günlerde Necef'in durumun güzel

³⁶²Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 617.

³⁶³Fazla bilgi için bk: *Hablü'l- Metin*, muharremden zi'lkade 1325 sayıları. Örneğin: Hablü'l –Metin, yıl 14, sayı:32.

³⁶⁴Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 614-615.

bir şekilde açıklamış ve şöyle yazmıştır: “İranlı Neceflilerin birçoğu Meşrutiyet taraftarıydı ve Şeyh Fazlullah Nuri'nin Meşru'ası taraftarı olan Seyyid Kazım Yezdi ile sürekli çekişme halindeydiler. Necef halkı ikiye bölünmüştü ve henüz Osmanlı'da Meşrutiyet ilan edilmediği için Sultan Abdülhamid'in memurları Meşrutiyete karşı çok büyük bir düşmanlık gösteriyorlardı. Necef yöneticileri de Seyyid Kazım tarafını tutuyorlardı ve Seyyid Kazım Kerbela ve Necef etrafındaki Arap Şii aşiretlerini sokak aralarında tüfek ve tabancalarla meşrutiyetçileri öldürmekle tehdit etmeleri için tahrik ediyordu.”³⁶⁵

Şeyh Fazlullah Nuri'nin İran Meşrutiyet hareketlerine karşı itiraz ve düşmanlıkları ve bu fikrini Atabat- ı Aliyat'ta yaymak niyetiyle oraya telgraf gönderdikten sonra , Necef'e Seyyid Kazım Yezdi de ona katıldı ve böylece Meşrutiyet taraftarı olan Ahund Horasani, Hacı Şeyh Mazanderani ve Hacı Tahrani'nin karşısında yer aldı. Bir rapora göre, İran'daki Meşrutiyet liderleri Şeyh Fazlullah'ın muhalefetini gördükten sonra onu İran'dan Irak'a sürmeye karar verdiler. Ama Bağdat yöneticisi, onun Atabat-ı Aliyat'a gitmesini caiz görmemiş ve Bab-ı Ali'ye, Şeyh Fazlullah'ın oğlu, Seyyid Ziya'nın Necef'in fesat ehlinde sayıldığını göz önünde bulundurarak, Şeyh Fazlullah'ın Irak'a gelmesini yasaklamasını tavsiye etti.³⁶⁶ Necef İranlılarının birçoğu Kesrevi'nin dediği gibi Meşrutiyet ve özgürlük taraftarıydılar. Onlar Seyyid Kazım Yezdi'nin kötü konuşmasını engellemenin yanı sıra Milli Meclise telgrafla meşrutiyeti desteklediğini bildirmesini istiyorlardı fakat Seyyid kabul etmedi. Meşrutiyet taraftarlarından bir grup Seyyid aleyhine tehdit edici bir yazı yazdılar ve Hz. Ali'nin türbe sahasına astılar. Seyyid taraftarları bu yazıyı bahane edip Seyyid'i öldürmek istiyorlar diye ortalığı karıştırdılar ve meşrutiyetçilere açık düşmanlık gösterdiler. Böylece Necef'te iki grup oluştu. Osmanlıda henüz Meşrutiyet ilan edilmediği için Sultan Abdülhamid'in memurları Meşrutiyet taraftarlarına çok katı davranıyordu. Necef yöneticileri de Seyyid taraftarı olarak ayağa kalktılar. Arap öğrenciler ve Necef yerlileri de Seyyid taraftarıydı. Meşrutiyet ve özgürlük taraftarı sayılan Kesrevi, Seyyid

³⁶⁵Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 381.

³⁶⁶BOA, DH.MKT, 1184/67, 11 C 1325.

Kazım'ı insanları meşrutiyete karşı kışkırtan hilebaz biri olarak tanıtır: *“Seyyid Kazım Necef ve Kerbela etrafında yerleşik olan Şii Arap kabilelerine silahlarıyla Necef'e gelmeleri ve onun himayesinde harekete geçmeleri için mesaj gönderiyordu. Seyyid Kazım taraftarları Meşrutiyet ve özgürlük taraftarlarına eziyet ediyorlardı. Seyyid her gün namaz için Hz. Ali'nin türbesine geliyor ve taraftarlarından birkaç bin kişi onun ardında saf oluyordu. Ahund Horasani'nin ardında ise otuz kişiden fazla kişi yoktu”*. Kesrevi'nin iddialarına göre, Osmanlı yönetimi İran'daki Meşrutiyet hareketine bu tür fikirlerin Osmanlı topraklarında yayılacağından duyduğu endişeden dolayı düşmanlık besliyordu ve haliyle Seyyid Kazım Yazdi'yi destekliyordu.³⁶⁷ Osmanlı arşiv belgeleri de Kesrevi'nin iddialarını destekler niteliktedir. 22 Haziran 1907 yılında Bağdat valisinin gönderdiği raporda şöyle yazıyor: *“Meşrutiyet taraftarı talebelerden birkaç yüz kişi Seyyid Kazım'ı öldürmeye kastettiler ve Osmanlı asker memurları onu evinde gözetim altında tutmuştur. Bağdat valisi geçici olarak, olaylar yatışınca dek Seyyid Kazım'ı Küfe'ye gönderdi.”*³⁶⁸

Irak ulemasının faaliyetleri Meclis bombalanmadan önce çok ciddi olmayıp, Muhammed Ali Şah'ın Rus Çarı ile işbirliği yapmasından sonra hem fikrî hem de fiilî olarak olaya dâhil oldu. Başka bir deyişle “istibdat-ı sagir” [küçük istibdat] dönemi yani Meclis'in bombalanmasından (23 Haziran 1908) Tahran'ın meşruteçilrin elline geçmesine kadar (16 Temmuz 1909) Atabat-ı Aliyat ulemasının ayaklanması ve İran yönetimi ile çatışmasının asıl sebebi olmuştur.³⁶⁹

Atabat-ı Aliyat sakini Meşrutiyet taraftarı ulema istibdat karşıtı faaliyetlerini özellikle Meclis'in sonra Ahund Horasani liderliğinde şiddetlenmiştir. 4 Eylül 1908 yılında, Muhammed Ali Şah karşısında atılacak adımları belirlemek için Horasaninin evinde bir toplantı düzenlendi.³⁷⁰ Meşrutiyet taraftarı Tebriz'in güçlü dini lideri Sıkatü'l- İslam Tebrizi de,

³⁶⁷ Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 381.

³⁶⁸ BOA, DH.MKT, 1184/67, 11 C 1325.

³⁶⁹ Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 108.

³⁷⁰ Hablü'l-Metin, 7 şaban, sayı: 12, 1326.

Atabat-ı Aliyat Meşrutiyet taraftarlarını İran'a ve özellikle Tebriz'e doğru harekete geçirmeye teşvik etmek için Kazımiye'ye gitmiştir.³⁷¹

II.Abdülhamid'in saltanatının sona erdiği yıllar İran'ın Meşrutiyet ve Meclis'in kurulması için Muhammed Ali Şah'a karşı özgürlük savaşı ile aynı döneme rastlamaktadır. Bu yıllar İran ve Osmanlı Devleti arasındaki sınırlarla ilgili sorunların çok yoğun olduğu bir dönemdir. Kesrevi'nin iddiasına göre, İran sınır bölgelerinde yaşayan Aşiretlerin istekleri hasebiyle Urumiye ve Tebriz Milli Encümenleri, Osmanlıların ilerlemesi, katletme ve yağmalamalarına engel olması için Muhammed Ali Şah ve İran sarayından sınırlara askeri güç göndermesini istemişler fakat bir sonuç alamamışlardır. Defalarca Milli Meclis'te Batı sınırlarına asker gönderilmesi mevzu bahis olmuştur ama her seferinde saray bu konuya çok sıcak bakmamıştır. İran büyükelçisi Mirza Rıza Han Erfau'd- Devle İstanbul'da, Türklerin İran sınırındaki tecavüzlerine dair Tebriz Encümeninin iddialarının yalan olduğunu ifade etmiştir. Kesrevi, Osmanlı ıslahatçılarının oluşturduğu İttihat ve Terakki Komitesinin Paris'ten İran Meclis'ine ve Tebriz Encümen'ine gönderdiği bildiriye, kendi ülkesinin davranışlarını zalimce ve rahatsız verici olduğunu beyan etmişlerdir. Kesrevi'nin bildirdiğine göre, İran sarayının Türklerin ilerlemesi hususunda rahat olması, Muhammed Ali Şah ve II.Abdülhamid sultan'ın Meşrutiyeti ve özgürlükçüleri bastırma konusunda aynı yönde bir siyasete sahip olmalarından kaynaklanmaktaydı. Mısır'da bir Fransız gazetesinin ele geçirdiği bir senette şöyle diyordu: "Abdülhamid, Muhammed Ali Şah'a, onu özgürlük taraftarlarına karşı direnmeye cesaretlendirmek için mektup yazmıştır."³⁷²

23 Temmuz 1908 yılında Osmanlı'da II.Meşrutiyet ilan edildi. Irak'ta bu olay çok sevindirici bir şekilde karşılandı. Meşrutiyetin Osmanlı devletinde ansızın gerçekleştirilmesi, Molla Kazım Ahund Horasani taraftarları için bu çok önemli bir gelişme olup, Seyyid Kazım Yezdi'nin taraftarları inzivaya çekilmelerine sebep oldu. Nefes hakimi o zamanlarda Naci Süveydi adında

³⁷¹Hablü'l-Metin, 25 şaban, sayı: 15, 1326.

³⁷²Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 476.

biriydi. O Bağdatlıydı ve kültürlü biriydi. Meşrutiyet taraftarları ile iyi ilişkiler içindeydi ve onlara elinden gelen her yardımı yapmıştı. Osmanlı ittifatçı liderlerinden Süreyya Bey Necef'e gelip Kazım Horasani ile bir medresede görüştü. O zamanlar Horasani taraftarları düşmanlarının aksine gelişen olaylardan dolayı mutluydular. Seyyid Yezdi'nin taraftarlarının birçoğu ona yüz çevirip ve yeni yönetimin tarafına geçmişler ve "Yaşasın kanun" diye bağırıyorlardı.³⁷³ Aralık 1908 yılında Tahran'daki Osmanlı büyükelçiliği Bab-ı Ali'ye, Şah'a karşı ulemayı birleştirmek için görevli birini Necef uleması ile görüşmek için göndermesini tavsiye etmiştir. Tahran büyükelçiliği açısından, Şah karşısında ulemanın sağlam bir ittifak oluşturulması, Sünni-Şii ittifakı için atılan bir adım olarak değerlendirilmekteydi. Osmanlı'da da Meşrutiyet ilan edilmiş olduğu için artık Meşrutiyetin gölgesi altında bu doğrultuda çalışılmıyordu.³⁷⁴

Muhammed Ali Şah 1908 yılında birinci Meclis başkanı ile işbirliği yaparak Meclisi topa tutmuş, birçok değerli özgürlükçü ve meşrutiyetçileri öldürdü ya da sürmüştür. Böyle bir ortamda Irak'a yerleşmiş İranlı ulema Muhammed Ali Şah'ın cellâtlarının elinden emin oldukları için özgürlük ve Meşrutiyet faaliyetlerini rahatça devam edebilmişlerdir. Muhammed Ali karşıtı ulema ve taraftarları ayaklandılar çünkü M. Ali'yi İslam düşmanı ve İranlı Müslümanları öldüren birisi olarak görüyorlardı. Demokrasinin ayaklar altına alınması ulema için önemli bir konu değildi, onlar için önemli olan gayri İslami ve zorba devletin ortadan kalkması ve kâfir askerlerin İran topraklarından çıkarılmasıydı. Bu bakış açısıyla Irak'a yerleşmiş ulema Muhammed Ali Şah ve taraftarlarının zorba hükümeti karşısında mücadele etmiş ve Meşrutiyeti desteğini değerli kılmışlardır.³⁷⁵ Irak'a yerleşmiş İranlı ulema bu doğrultuda, Muhammed Ali Şah'a ve onun görevlilerine vergilerin ödenmesinin şer'i

³⁷³Ali El-Verdi, a.g.e, c. I, s.477.

³⁷⁴BOA, MV, 123/39, 24 Za 1326.

³⁷⁵Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 109.

anlamda haram olduğuna dair fetvalar çıkardılar.³⁷⁶ Onlar başka bir fetvayla Kaçar Şah'ına karşı İranlı askerlerin halka katılmasını istediler.³⁷⁷

Yine aynı dönemde, Irak uleması Osmanlıların İslam Birliği çağrısına olumlu cevap verdi. Ulema ve Osmanlı yönetimi arasındaki bu ortaklığın sebebi Genç Türkler Cemiyeti ve İran Meşrutiyetçileri arasında oluşan ortak hedef olup, bu onları birbirine yakınlaştırıyordu. Genç Türkler Irak Şii ulemanın İslam ittihadı siyasetinde desteğini almaya çok istekliydi. Muhammed Ali Şah İran'da Meşrutiyet'i yıkmak için Rus asker komutanıyla el birliği yapması, Necef ulemasını rahatsız etti ve zor durumda bıraktı. Ulema Şah'ı bir avuç kâfire yani Ruslara hizmet ettiği kanısındaydı. Muhammed Ali Şah'ın Rusların yardımıyla İranlıları öldürmekle meşgul olduğunu görünce, Osmanlı sultanına yönelmeyi ve onu Müslümanların halifesi olarak kabul edip bu konuda aracı kılmayı gerekli görmüşlerdir. Ağustos 1909 yılında Ahund Horasani ve Şeyh Abdullah Mazenderani Osmanlı devletinden Rusya'nın İran'ı işgali karşısında yardım istemişlerdi.³⁷⁸ Hatta ulemanın dikkat çekici bir faaliyeti de, Bağdat'ta Hollanda temsilcisi aracılığıyla Muhammed Şah'ın zalimce yaptırımlarını uluslar arası Lahey mahkemesine şikâyet etmek üzere dilekçe sundular.³⁷⁹

Rus askerlerinin İran'dan çekilmediğini, kalmaya devam ettiğini ve Muhammed Ali Şah'ın ıslahatçıları öldürmeye devam ettiğini görünce, Irak uleması özellikle Necef sakinleri Ruslara ve Şah'a karşı hücumla geçtiler. İstanbul'da yaşayan İranlılar, Horasani'nin daha ciddi mücadele için İran'a gitmesini tavsiye ediyorlardı. Bu yüzden Horasani, kendi temsilcisi olarak Şeyh Asadullah Mamagani'yi İstanbul'daki İranlılarla temasa geçmesi için İstanbul'a gönderdi.³⁸⁰

³⁷⁶Hablü'l-Metin, 14 şevval, sayı: 17, 1326.

³⁷⁷Hablü'l-Metin, Cemazi'l- Ahir, sayı:42, 1327.

³⁷⁸BOA, DH.MKT. 2881/26, 20 B 1327.

³⁷⁹Hablü'l-Metin, 28 Ramazan, sayı: 20, 1326.

³⁸⁰Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 112.

Irak ulemasının kâfir Ruslar ile savaşmak üzere İran'a hareket etmeye niyetlerinin olduğuna dair bir söylenti yayıldığında, Rusya ve İngiltere ulemayı, Rus askerlerinin İran'a iç işlerine karışmak için gelmediğini, İran'da yabancıların can ve mal güvenliğinden emin olmak ve Tahran ve yabancı devletlerarasında ilişkiler sağlanması için geldiklerine dair ikna etmeye çalıştılar. Horasani ve diğer ulema Ruslarla olan mücadeleleri esnasında, İngiltere gibi bazı yabancı devletleri, kendi nüfuzlarını İran aleyhine kullanarak, Rusya'ya İran topraklarını terk etmeyi tavsiye etmesi için zorlamaya çalışıyorlardı. Horasani ve diğer Necef müçtehitleri, Bağdat'taki İngiltere makamlarına bu konuda mesajlar gönderiyorlardı. Ulema, Bağdat'ta İngiltere Başkonsolosluğunu ziyaret etmek ve Rusya'nın tecavüzleri hakkında konuşup, dostça tavsiyelerde bulunup, Rus askerlerinin İran'da kalmaya devam etmesi halinde doğacak kötü sonuçlar için İngiltere'yi uyararak üzere dört kişi görevlendirdiler.³⁸¹ İran'daki yabancı devletlerin iç işlerine karışması ve Muhammed Ali Şah'ın zorba hükümetine karşı ulemanın takibi ve güçlü mücadelesi, Rusya ve İngiltere'yi tehdit ettiğinin göstergesidir. Bu iki devletin, Temmuz 1909 yılında Horasani'nin bütün Arap Necef ulemasıyla birlikte itiraz etmek için Kerbela'ya doğru yola çıktıklarını öğrendiklerinde rahatsızlığı artmıştır. Şii âlemi baştanbaşa, İran ve Lübnan'ın Cebel Amil bölgesi Şii Arap ve ulema tarafından, Necef taklit makamına gönderilen çeşitli telgraflarda, büyük Necef ulemasının onlarla birlikte İran'a doğru hareket etmesi halinde kendilerinin de buna hazır olduğunu ilan ediyordu.³⁸² Ulemanın amacı önce Kazimiye'ye ve daha sonra İran'a doğru hareket etmektir. Sonunda Ahund Horasani Irak'ta kalmayı ve İran dışından istibdat karşısında mücadeleyi takip etme kararı aldı. Horasani'nin Necef talebelerine verdiği bir dersinin sonunda tekid ettiği "*İran'a gitmek için henüz zaruri bir durum görmediği ve İran'a gitmeye niyeti olmadığını*" beyan ettiği haber Tebriz Encümeni gazetesinde yer almıştır.³⁸³ Meşrutiyet taraftarlarının başarısı ve halk güçlerinin İran'ın eyaletlerine girdiği ve Muhammed Ali Şah'ın kaçıp, Rus elçiliğine sığınması

³⁸¹ Abdülhadi Hairî, a.g.e, s. 116.

³⁸² Hablü'l-Metin, 15 Receb, sayı: 5, 1327; Hablü'l-Metin, 22 Receb, sayı:6, 1327.

³⁸³ Ruznameh-i Anjümen-i Tebriz, 4 şevval, yıl: 3, sayı:16, 1326.

haberlerinde açıklandığı gibi, Ahund Horasani ve beraberindeki ulamanın İran'a yolculuğa devam etmekten vazgeçmesine sebep olmuştur.³⁸⁴

Şeyh Fazlullah Nuri'nin Meşrutiyet taraftarları üzerine yürütmesine rağmen İslami hadislere uygun olarak, Behbehani ve Tabatabai meşrutiyet taraftarlarını desteklemeye devam etti ve hatta Molla Muhammed Kazım Horasani, Hacı Mirza Hüseyin Necil Halil Tahrani ve Molla Abdullah Mazenderani gibi üç önemli Necef müçtehidini de onlara katıldı. Onlar Meşrutiyet taraftarlarını onaylayan telgraflar göndererek ve fetvalar çıkararak İran'daki olaylar üzerinde, Mirza Hasan Şirazi'nin on beş yıl önce Samerra şehrinde yaptığı gibi nüfuz oluşturabilmişlerdir. Ulema, Meşrutiyet taraftarlarının faaliyetlerini desteklemenin dini bir görev olduğunu ilan etmiş ve Şeyh Fazlullah Nuri'nin itirazlarının yersiz olduğunu belirtmişlerdir. 1908 Eylül ayında Necef uleması Nuri'ye gönderdikleri telgrafta onu Meşrutiyetle ilgili ikili düşüncesinden dolayı eleştirdiler.³⁸⁵ Bu ikili düşünceden maksat, onun önce meşrutiyet taraftarı olması ve daha sonra muhalefet etmesiydi. Muhammed Kazım Horasani'nin öğrencilerinden olan Şeyh Muhammed Hüseyin Naiyni "Tanzihü'l -Ümme ve tenzihü'l- mille der esas ve usul-ü Meşrutiyet" adlı kitabında Şeyh Fazlullah Nuri'nin itirazlarını reddetti. Naiyni'ye göre, Meşrutiyete muhalefet etmek haliyle istibdatı desteklemeye delalet eder ve istibdatı desteklemek ise bid'at sayılmaktaydı.³⁸⁶

İran'da Meşrutiyetin başarıya ulaşmasında özellikle Muhammed Ali Şah'ın Meclisi topa tutmasından sonra Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi ve Irak sakini ulemanın rolü hususunda Meşrutiyet dönemi tarihçi Kesrevi'nin değerlendirmesini kabul etmemiz gerekir: "Eğer Necef ulemasının fetvaları olmasaydı çok az kişi Meşrutiyeti desteklerdi."³⁸⁷ Bununla birlikte İran dini rehberlerin geniş desteği ve özellikle Atabat-ı Aliyat'ta bulunan yüksek rütbeli ulemanın istibdat karşıtlığı meşrutiyet hareketlerinin başarıya ulaşmasında en önemli etken olarak durmaktadır.

³⁸⁴ Abdülhadi Hairi, a.g.e, s. 117.

³⁸⁵ Hablü'l-Metin, 19 şaban, sayı: 17, 1326.

³⁸⁶ Hamed Algar, a.g.e, s. 375-376.

³⁸⁷ Ahmed Kesrevi, a.g.e, s. 730.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜMÜ

IRAKLI ŞİİLERİN VE ATABAT-I ALİYAT'TA YAŞAYAN İRANLILARIN MESELELERİ

3.1. İRANLILARIN ATABAT-I ALİYAT'TA ZİYARET VE DEFİN İŞLEMLERİ VE OSMANLI MEMURLARININ TUTUMU

İranlıların, Atabat-ı Aliyat'taki varlıkları, birçoğunun dini ziyaret için gittikleri mukaddes mekânları olan Irak topraklarına zamanla yerleşmeleriyle gerçekleşmiştir. Birçok İranlının, Şii imamlara verdiği önem onların türbelerini ziyaret etmeyi dini bir vecibe olarak telakki etmelerine sebep oluyordu. Atabat-ı Aliyat'ı ziyaret etmek, Şii mezhebinin önemli akidelerinden biridir.. Bazı Şiiler, Hz. Hüseyin'in mukaddes türbesini ziyaret ederek onun şefaatine nail olmanın günahlarının bağışlanmasına vesile olacağına inanıyorlar ve bu yüzden ne şekilde olursa olsun Kербela'ya gitmek ya da öldükten sonra cenazelerinin Necef ya da Kербela'ya, Şii imamlarının etrafında bir yere, (Atabat'a) defnedilmesini istiyorlardı.³⁸⁸ Irak'a ek olarak İranlı ziyaretçilerinin ziyaretlerinin seyahatlerinin son noktası Mekke'ydi. Her Müslüman'ın mali güce sahip olduğu takdirde, İslam'ın gereği olan Hac farizesini ömründe bir defa gitmek kaydıyla yerine getirmesi gerekmektedir. İranlı ziyaretçilerin kara yoluyla gittikleri Hicaz yolu, Osmanlı İmparatorluğu toprakları olan Irak üzerinden geçmekteydi. Hac niyetiyle yola koyulan İranlı hacılar, yollarının üzerinde olan Irak'ta bir müddet duraklayıp, vakit geçiriyorlardı ve fırsat buldukları takdirde imamların türbelerini de ziyaret ediyorlardı. Atabat-ı Aliyat'a yolcu olan İranlılar dört grup olarak değerlendiriliyordu: İlk ziyaretçi grup, Irak'a, onlar için kutsal sayılan şehirleri ziyaret maksadıyla gidenlerdir. İkinci grup, ticaret ve alış veriş maksadıyla mukaddes şehirlere yönelen esnaf ve tacirlerdir. Üçüncü grup, yakınlarının cenazelerini Atabat-ı Aliyat'a, Şii imamların türbelerinin etrafına defnetmek maksadıyla getiren ziyaretçilerdir.

³⁸⁸ Azermidoht Ferini, *Mesail-i Merzi-i İran ve Irak*, Tahran 1367/1987,c.1, s.11.

İran Dışişleri Bakanlığı istatistiklerine göre, her yıl yirmi bin civarında cenaze İran'dan Atabat'a nakil ediliyordu ve Hanikin şehrinde, her bir cenaze için 12 Kıran, Kerbela ve Necef'in umumi kabristanlarına defin edilebilmek için her cenaze için 8 ila 14 Kıran alınmaktaydı.³⁸⁹ Dördüncü grup ise, hac amacıyla yola çıkmış ama aynı zamanda yolları üzerinde olan Atabat-ı Aliyat'ı ziyaret edip, Mekke yoluna devam etmek isteyen İran hacılarıydı. İranlı ziyaretçilerin bir diğer önemi ise, Osmanlı ve özellikle Irak için maddi gelir kaynağı olmasıdır. İranlıların Irak'ta bulunması Irak esnafının ticaretine hareketlilik kazandırıyordu. Yapılan tahminlere göre, yıllık ortalama olarak 50 milyon dinar, İranlı ziyaretçiler tarafından Irak'ta harcanmaktaydı.³⁹⁰ 1878 yılında, Samerra ve Kerbela ayaklanmaları sebebiyle, İranlı ziyaretçilerin Irak'a olan ziyaretleri azaldığı için Atabat-ı Aliyat'ın iktisadi hareketliliği zayıflamıştı.³⁹¹

İranlı ziyaretçilerin yolculuğu kara yoluyla Kirmanşah ve deniz yoluyla Hürremşehir üzerinden olmak üzere iki şekilde gerçekleşmekteydi: İran'ın orta, doğu ve kuzeyinden gelen ziyaretçilerinin çoğunluğu ilk güzergah olan Kirmanşah'tan Hanikin'e giden yolu tercih ediyorlardı. Kirmanşah'ta toplanan ziyaretçiler Kasrışirin'den Hanikin'e ve Hanikin'den Bağdat'a geçiyorlardı. İran'ın güney bölgesinden gelen ziyaretçiler onlara yakın olan Hürremşehir'den deniz yolunu yani Basra yolunu tercih ediyorlardı. İranlılar Kerbela ve Hz.Hüseyin'in türbesine duydukları saygı dolayısıyla Irak'a girdikten sonra öncelikle Kerbela'yı ziyarete gidiyorlardı. Kerbela'dan Necef'e ve daha sonrada diğer kutsal saydıkları mekânları ziyaret ediyorlardı.³⁹²

Kirmanşah'tan Atabat'a yapılan yolculukta İranlı ziyaretçilerin katlanmak zorunda kaldıkları birçok zorluk söz konusuydu. Osmanlı sınırında çalışan devlet memurlarının baskıları, İranlı ziyaretçilerin tezkire ve gümrük ödemeleri, karantina ve sağlık meseleleri, yolların zorluğu ve güzergahın emniyetinin olmaması başlıca zorluklardandı. Ziyaretçiler Atabat-ı Aliyat'a hareket ettiklerinde üzerlerinde en fazla baskıyı, Kasr-ı Şirin'den Kirmanşah'a

³⁸⁹MAVHİ, 1290, Karton: 14, Dosya: 185.

³⁹⁰Zehir Labbaf, *İrak ve Revabit-i An ba İran*, Tahran 1352/1973, s. 29

³⁹¹Ahter, sayı: 23, 1295.

³⁹²Muhammed Adili, *Rahnima-i zuvvar-i Atabat-i Aliyat-i Mukaddise-i İrak*, Tahran?, s. 1-2.

ve oradan Hanikin'e kadar olan yollarda hissediyorlardı. Kaçarlar dönemi devlet adamlarından Adibü'l- Memalik, Atabat'a yolculuk yapmış biri olarak, geçmişe nispetle emniyet ve yol rahatlığının daha iyi durumda olduğunu zikretmekle beraber "Kasr-ı Şirin'den Hanikin'e kadar devam eden yol 5 fersenkir [yaklaşık 30 km], yolu dağlık ve taşlıdır. Ziyaretçiler bu yolda çok sıkıntı çekmekte ve malları yolda çalınmaktadır..." diye özellikle eşkıyalardan şikayet etmiştir.³⁹³ İran'ın bir diğer devlet adamı İtisamü'l-Mülk bu güzergahla ilgili olarak, yolun emniyetinin olmadığını, sürekli yol kesicilerin tehdidi altında olduğunu belirtmiş ve ona ve ailesine bu yoldan geçerken bir zarar uğramadığı için Allah'a şükretmiştir.³⁹⁴

Her halükarda Osmanlı İmparatorluğu toprakları sayılan Irak, imamların türbelerinin bulunduğu bir mekândı ve özellikle Muharrem ve Sefer aylarında yoğun ziyaretçi akınına uğruyordu. Hac kabileleri de Şevval ve Zilkade aylarında yolculuğa çıkmaya başlıyorlardı. Necef ve Kerbela'yı ziyaret ettikten sonra Medine ve Mekke'yi ziyaret ediyorlardı. Bu şekilde çok sayıda İranlı ziyaretçilerin, yılın altı ayını Osmanlı topraklarında geçirdiklerini düşünebiliriz. Bu ziyaretçilerin birçoğu mukaddes şehirlerde yaşamaktaydılar. İkinci Erzurum Antlaşması (1847) yapıldıktan sonra, İran ve Osmanlı arasında iki ülkenin barışını sağlandı ve İranlıların bu bölgeye gidiş gelişleri arttı. Kaçar dönemi şahlarının, âlim ve tacirlerin Atabat'a gitmeleri hususunda teşvik etmesi, İranlıların Şii imamlara olan ilgisinin ve bu bölgede İranlı nüfusunun artmasına sebep oldu. İran'dan Atabat-ı Aliyat'a ziyaret için giden ziyaretçilerin sayısını eldeki mevcut belgelerden tahmini olarak çıkarmak mümkündür. Hurşit Paşa, Hanikin karantina defterine, 1849–50 yıllarında, ziyaretçi, tacir ve İran'dan giren ölümlerin sayısını 52969 kişi olarak kayıt etmiştir. Defnedilmek üzere İran'dan Atabat'a nakledilen cenaze sayısı 3176'dır.³⁹⁵ Hurşit Paşa'nın Hanikin gümrük kayıt defterlerine göre düzenlenen istatistiğinin, sadece kanuni yoldan tezkireleri ile geçen kişileri

³⁹³ Adibü'l-Memalik, *Safarname-i Adibü'l-Memalik be Atabat (1273)*, hazırlayan: Mesud Gülzari, Tahran 1364/1985, s. 163.

³⁹⁴ Mirza Hanlerhan İtisamü'l-Mülk, *Sefername*, hazırlayan: Menuçih Muhammedi, Tahran 1351/1972, s. 61.

³⁹⁵ Mehmet Hurşid Paşa, *Seyahetname-i Hudud*, Çevrimyazı: Alaattin Eser, İstanbul 1997, s. 92

kapsadığını göz önünde bulundurmalıyız. Birçok ziyaretçi yasa dışı yollarla, tezkiresiz olarak Irak'a girmektedirler. Bunları da göz önünde bulundurursak bu sayı Hurşit Paşa'nın istatistiklerinin çok üzerine çıkacaktır. Charles İsevi'ye göre İran'dan Atabatü Aliyat'a yıllık ziyaretçi sayısı yaklaşık olarak yüz bin kişiydi.³⁹⁶ İstanbul'da Farsça yayınlanan Ahter gazetesinin bildirdiğine göre, 1888 yılı ilk dört ayında Irak'a giriş yapan İranlı ziyaretçilerin sayısı yaklaşık 150000 kişidir.³⁹⁷ Heblü'l- Metin gazetesi, 1893 yılına ait bir haberde, her yıl Atabat'a giden ziyaretçi sayısını 500000- 600000 kişi olarak ifade etmiştir.³⁹⁸

İranlı ziyaretçilerin ziyaretlerinin durumu Osmanlı ve İran devletlerinin ilişkisine göre değişmekteydi. Her iki ülke arasında iyi ilişkiler söz konusu olduğunda İranlı ziyaretçilerin sayısı artmaktaydı. Fakat iki ülke arasındaki ilişkiler bozulduğunda ya da biraz soğuduğunda, ziyaretçilerin sınırdan geçerken karşılaştıkları sorunlar artıyordu ve haliyle ziyaretçi sayısı azalıyordu. Buna rağmen İranlıların Şii imamların türbelerine olan arzu ve iştiağı onları ziyaretten alıkoymuyordu. Onlar tüm bu zor şartları göz önünde bulundurup Atabat'a gidiyorlardı. Osmanlı ve İran arasındaki ilişkiler bozulduğunda İran devleti Atabat-ı Aliyat'a ziyaretçi kervanlarının girmesini önlemeye çalışıyordu. İran hükümetinin 19 Mart 1877 yılında, İngiltere Büyükelçiliğine yazdığı mektupta, 4 yıl boyunca İranlı ziyaretçilerin Atabat-ı Aliyat'a gitmeleri yasaklandığını açıkladı. Bu mektupta İran Dışişleri Bakanlığı şöyle bir açıklaması var: "Osmanlı topraklarında İranlı ziyaretçilere o kadar kötü muamele edildi, hakları ve antlaşmaları göz ardı edildi ki, nihayetinde İran devleti kendi halkının nefretini kazandı. İran uzun yıllar Osmanlı Devletinden ziyaretçilerin emniyetini sağlaması için ricada bulundu fakat bir sonuç alamadı... Ziyaretçilerin malları, kanları, canları ve namusları bu ülkede heder olacak duruma geldi. İran devleti ısrar ve ricalarının bir yere ulaşmadığını, aksine bir neticeye ulaştığını görünce, çare olarak Osmanlı Devletiyle arasındaki dostluğu bozmadan, bu olayı kendi vatandaşlarını

³⁹⁶Charls İsevi, *Tarih-i İktisadi-i İran*, farsça çev: Yakub Ajend, Tahran 1369/1990, s.197.

³⁹⁷Ahter, yıl: 15, sayı: 21, 1306.

³⁹⁸Hablü'l- Metin, yıl: 8, sayı: 9, 1311 .

ziyarete gitmekten alıkoymdu ve böylece ziyaretçiler 4 yıl ziyaretten mahrum kaldılar...” Mektubun sonunda İngiltere’den, iki devletin hayrını istediği takdirde, Osmanlıyı ziyaretçilerin hukukuna riayet etmesi hususunda, iki devlet arasında kabul edilen antlaşmaya uyması için nasihat etmesini istedi.³⁹⁹

Osmanlı memurları ve güzergah üzerindeki aşiretler tarafından ziyaretçilere yapılan baskılar, İran devletini endişelendiren en önemli sorundu.⁴⁰⁰ Osmanlı Devleti, kutsal toprakları koruma meselesinde kendini mutlak hak sahibi olarak görüyordu. Öbür taraftan da İran ziyaretçilerin ve vatandaşlarının can ve mal güvenliğine kayıtsız kalamıyordu. Bu yüzden ziyaretçilerin Irak’a gitmelerini önlemek için onlara bir takım sınırlandırmalar getiriyordu. Ama tüm bu sınırlandırmalara rağmen İranlıların ziyarete gitme sonsuz istek ve iştiaqları, yasa dışı ve kaçakçı olarak çeşitli sınırlardan Irak’a girmeye neden oluyordu. Bazen, taun gibi bulaşıcı hastalıkların yayılması İranlıların yolculuklarının ve cenazelerini Atabat’a götürmeleri İran devleti tarafından sınırlandırılıyordu. Örnek olarak, 1870 yılında Nasireddin Şah’ın Atabat-ı Aliyat’a cenazelerin götürülmesiyle ilgili fermanı⁴⁰¹ ve 1874 yılında yine Nasireddin Şah’ın Kazvin şehir halkının yolculuğunu önlemek ve sınırda karantina uygulanması, gösterilebilir.⁴⁰²

Osmanlı ve İran devletleri arasında ihtilaf konusu olan ve iki ülke devlet adamlarını meşgul eden bir mesele de, 19. yy.başlarında Osmanlı Devletinin ve sınır memurlarının ziyaretçilerle, Atabat-ı Aliyat’ta yaşayan İranlı tebaa ve oraya nakledilen cenazelerle ilgili tutumlarıydı. Osmanlı memurlarının yanlış davranışları, Kürt ve Arap aşiretlerinin İranlı ziyaretçilerin can ve mallarına tecavüzü konularında yapılan itirazlar, Osmanlı ve İranlı önde gelenlerin yazışmalarının tamamında mevcut olup, iki ülke arasında en fazla bahsedilen mesele olduğu gözlenmektedir. İranlılar daima Osmanlı memurlarının İranlı tebaa ve özellikle ziyaretçiler hususundaki davranışlarının

³⁹⁹Farhad Mutamid, *Ravabit-i Siyaysi-i İran ve Osmani*, Tahran?, c.II, s. 111-112.

⁴⁰⁰Hablü’l- Metin, yıl:8, sayı3, 1311 .

⁴⁰¹Sazman-I Asnad Milli İran, SAMİ [İran Milli Arşivi], Ra, A5A 611, Dosya: 8/143

⁴⁰²SAMİ, Za, A1A596, Dosya: 296000465.

haksız ve zalimce olduğunu düşünmüşler ve bu yüzden her fırsatta Osmanlı devlet adamları ile müzakerelerde Osmanlı devlet memurlarının kötü muamelesinden bahsetmişlerdir. İki ülke arasında yapılan antlaşmalar ve muvafakatnameler daima bu mevzularla ilgili olarak imzalanmıştır. 1. Erzurum Barış antlaşmasının (28 Temmuz 1823) ikinci maddesi, Osmanlı çalışanlarının İranlı ziyaretçiler ve yolcularla olan davranışlarının düzenlenmesiyle ilgiliydi: “Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevver’e ziyarete giden İranlı ziyaretçilere Rum beldeleri gibi diğer bölgelerin ziyaretçilerine davranıldığı gibi davranılacaktır. Aynı şekilde, yanlarında ticari malı olmayan Atabat-ı Aliyat ziyaretçilerinden vergi talep edilmemelidir. Ticari malı olan kişilerden alışlagelmiş şekilde yani dört yüzlük kuruş vergi olarak alınacak ve bundan fazlası alınmayacaktır. Hac ve Atabat-ı Aliyat’a ziyarete giden İran Şah’ı, şehzadeler, onların haremleri ve sair İran büyükleri için gerekli saygıya riayet edilecektir. Osmanlı topraklarındaki tacirler ve İranlı tebaa ile dostluk ve İslami toplumun gerektirdiği çerçevede muamele edilecektir.”⁴⁰³ Mayıs 1840 yılında, İran Sadrazamı Hacı Mirza Ağası Osmanlı büyükelçisi Sârim Efendi’ye gönderdiği mektupta, Osmanlı Devleti yöneticilerinden İranlı Atabat-ı Aliyat ziyaretçilerinin hukukunun ve yol emniyetlerinin sağlanmasını istedi.⁴⁰⁴ Kısa bir süre sonra tekrar İran Bağdat Konsolosu Muhammet Hüseyin Han Sipehsalar Osmanlı Tahran büyükelçisi Ahmet Çelebi’ye yazdığı mektubunda, Osmanlı topraklarında yerleşik Kürt, Arap ve aşiretlerin İranlı ziyaretçilere karşı uygunsuz davranışlarından dolayı şikayet etti ve Osmanlı Devleti erkanından bu meseleyi araştırmasını istedi. Muhammet Hüseyin Han “Bir yıl boyunca Atabat-ı Aliyat’a giden İranlı ziyaretçileri eşkiyalar soydular ve birkaç kişiyi öldürdüler ve Osmanlı memurları bu olayla ilgili hiçbir araştırma yapmadı...” diye bilgi vermiştir.⁴⁰⁵

II.Erzurum antlaşmasının (2 Temmuz 1847) 2. Maddesi, her ne kadar Atabat’a giden İranlı ziyaretçi ve tacirlerin hukukuna riayet edileceği taahhüt edilmiş olsa da Irak Osmanlı hâkimlerinin İranlı tacir ve ziyaretçiler ile olan

⁴⁰³Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Paşa*, 'Amire Matbası, İstanbul 1301, c.XII, ss.271-272.

⁴⁰⁴MAVHİ, 1256, Karton: 14, Dosya: 185,s. 2.

⁴⁰⁵*Esnad ve Mukatebat-i Tarihi-i İran*, c.I, s.185.

davranışları İran devletinin hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. II.Erzurum antlaşmasının 7.maddesi İran devletinin her zaman ısrar ettiği Osmanlı memurlarının kötü davranışlarını, İranlı ziyaretçilerin Atabat'a yolculuklarını kolaylaştırmak üzere düzenlenmiştir.⁴⁰⁶ 5 Zilhicce 1267 yılında, İran hükümeti "Osmanlı memurlarının Bağdat taraflarına gidip gelen İranlı ziyaretçilere davranışı hakkında" 12 maddelik bir şikâyetnameyi Bab-ı Ali'ye sunmuştur. Bab-ı Ali de, İran devletinin iddia ettiği konuları, örneğin Osmanlı memurlarının kabir kiralardan bin ila iki bin tümen aldığına dair iddiaların araştırılması için emir vermiştir.⁴⁰⁷ 1883 yıl Haziran ayında, İran Dışişleri Bakanlığı Tahran'da Osmanlı Büyükelçiliğine gönderdiği mektupta, merkezi hükümetten Atabat-ı Aliyat'a giden İranlı tebaalarına tecavüzde bulunanlara karşı tedbirler alınmasını istedi. Bu olayın aslı, Kum ve Save şehirlerinden 120 ziyaretçi Samerra'dan dönerken Osmanlı Devleti memurlarının eziyetine maruz kaldılar ve onlardan bazıları öldürüldü. Bu mektupta, Samerra müftüsü ve belediye reisi İranlı Şiilerin hapis edilmelerinden dolayı eleştirilmişti.⁴⁰⁸ Osmanlı Devleti Bağdat'tan bilgi istedikten ve mahalli araştırmadan sonra İran'ın bu suçlamasını bir iddia olarak değerlendirdi ve bu olayı sahih olmayan bir olay olarak ilan etti.⁴⁰⁹

Osmanlı Devleti'nin bu tutumundan sonra İran, vatandaşlarının Arap bölgesi olan Irak'a gitmesini önleme kararı aldı. Ama İranlıların mukaddes topraklara olan haddinden fazla ilgisi ve ulemanın dini baskısı bu kararın uygulamadan kaldırılmasına sebep oldu. Aslında İran, yolların emniyetsiz oluşu meselesinin ve Osmanlının olumsuz siyasetinin sonucu iyice belli oluncaya dek geçici olarak Atabat'a gidilmesini önlemeye amaçlamıştı. Ulemanın ve halkın ısrarı İran'ın ziyaretçilerin yeniden Atabat'a gitme iznini vermesine sebep oldu. İranlılar bu fırsattan yararlanarak gruplar halinde tekrar Atabat-ı Aliyat'a gitmeye başladı. Ziyaretçilerin bu şekilde hareket

⁴⁰⁶Mirza Seyyed Cafer han mühendis Başı, *Risale-i Tahkikat-i Sarhaddiye*, hazırlayan: Muhammed Müşiri, Tahran 1348/1969, s.45

⁴⁰⁷BOA, A. MKT.UM, 62/39, 5 Z 1267.

⁴⁰⁸BOA, Y.PRK.EŞA, 5/41, 28 N 1303.

⁴⁰⁹BOA, Y.A.HUS, 193/86.

etmesi düzensizliklere sebep oldu.⁴¹⁰ İranlıların kabileler halinde mukaddes topraklara gitmesi, Osmanlı Devletinin Irak'taki siyasetiyle tezat teşkil ediyordu. Osmanlı Devletinin hedefi, bu bölgede huzuru ve düzeni sağlamaktı ve bu sebeple İranlı ziyaretçilerin düzensiz kabileler halinde büyük gruplarla Atabat-ı Aliyat'a gitmesine izin veremezdi. Bu yüzden Ahmet Vefik Efendi 8 maddelik bir öneriyi İran devletine sundu ve bu önerinin uygulanmasını öncelikle İranlıların asayişini için zaruri olduğunu belirtti. Osmanlı Devletinin önerisine göre, İranlıların Irak topraklarına gidip gelmelerini kolaylaştırmak ve asayişini sağlamak konusunda bazı taahhütleri kabul etti.⁴¹¹

Vefik Paşa'nın 8 maddelik antlaşması, Osmanlı ve İran arasında yapılan diğer antlaşmalar gibi, Irak'ta yerleşmiş İranlılar konusunda ameli bir icra ile sonuçlanmadı. Atabat'a gidip gelen İranlı ziyaretçilerin Osmanlı memurlarının kötü muamelesine maruz kalması Osmanlı Devletinin sonuna değin hal olmamış bir mesele olarak her iki devletin devlet adamlarının dikkatini çeken bir mesele olarak kalmıştır. İranlı ziyaretçilerin, Necid ve Cebel'de güzergahları üzerindeki kabilelerin tecavüzleri ve Osmanlı memurlarının davranışlarından şikâyetleri ile ilgili haberler defalarca İran devletine bildiriliyordu. Bu şikâyetler sadece Irak ile ilgili olmayıp, Hac ve Mekke yollarında da söz konusuydu. Osmanlı toprakları içerisinde İranlı hacılara kötü muamele ve yolların emniyetsiz olması özellikle Necid şeyhlerinin etkisiyle meydana gelen olaylar, İran Dışişleri Bakanlığının, ziyaretçilerin Necid ve Cebel yolundan gitmeleri yasak etmesine sebep oldu.⁴¹² 1893 yılında, İran devleti ve Bağdat valisi arasında, İranlı ziyaretçiler ve hacılar Osmanlı topraklarından rahat ve emniyet içinde geçmeleri için İranlı hacıların gidişinin kurallar altına alınmasına karar veren bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmanın ilk bölümünde, hacılar arasından altı kişinin kervan yöneticisi olarak belirlenmesi ve onların işbirliği içinde olmaları belirtilmişti.

⁴¹⁰Muhammad Reza Nasiri, *Nasreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Tokyo 1991, p.94.

⁴¹¹Muhammad Reza Nasiri, a.g.e, p. 96.

⁴¹²MAVHİ,1300, Karton: 21, Dosya: ?.

Antlaşmanın sonraki bölümleri ise, hac vergileri kanunları, kanun dışı ve fazla alınan vergiler, taşıma, nakliyat ve kira hazinelerinin belirlenmesi ve hacıların can ve mal güvenliklerini içeriyordu.⁴¹³

İranlı ziyaretçilerin Osmanlı memurlarının kötü muamelesi ve yolların emniyetsiz oluşunun yanı sıra sürekli şikâyet ettikleri bir diğer konu da, ziyaretçilerden alınan kanuni ve gayri kanuni gümrük vergileriydi. İstanbul'da ve Bağdat'ta İran elçilikleri tarafından defalarca yazılan Osmanlı gümrük gelirleriyle ilgili mektuplar, İran Dışişleri Bakanlığına ulaştırılıyordu. İranlı ziyaretçilerden kendi atları için alınan gümrük vergisi bu tarz vergilere örnek teşkil etmektedir. Bu şekilde İran'dan Osmanlı topraklarına giden İranlı ziyaretçiler, dönerken kendileri için at satın alıyorlardı ve Osmanlı sınırında onlardan beş lira gümrük hakkı alıyorlardı. Buna ek olarak, ziyaretçilerin eşyaları gümrükte tutuluyordu. İstanbul'da İran büyükelçisi Osmanlı devlet adamlarına hatırlatmada bulundu: "Atlar için kararlaştırdığınız bu beş lira gümrük hakkı için öncelikle artık ülkenizden at dışarı çıkarmayacaklardır. Saniyen, Atabat'a yıllık olarak giden bunca ziyaretçiye uyguladığınız tüm bu taassubunuz ve zorlamalarınız onların geçişlerinin kesilmesine sebep olacaktır. Irak'ın geliri bu ziyaretçilere bağlıdır, her bir ziyaretçi bu topraklarda en az kırk tümen harcıyor, yılda devletin kesesine ne kadar ulaşıyor baksınlar..."⁴¹⁴

Burada işaret edilmesi gereken bir diğer konu da, İranlıların şikâyetlerinin sadece Osmanlı memurlarının şahsında ve kanun dışı uygulamalar ile ilgili olmayıp, iki devleti de kapsayan işbirliği ve kanunları da kapsıyordu. Buna bir örnek olmak üzere yukarıda bahsedilen ziyaretçilerin atları için alınan bedelden bahsedebiliriz. 1901 yılında, İstanbul'daki İran büyükelçiliği Bab-ı Ali'den İranlı ziyaretçilerin Hanikin şehrinden aldıkları at ve develer için alınan vergilerin kaldırılmasını istedi. Bab-ı Ali'de İran büyükelçiliğine cevaben: "bu vergiler İranlı ziyaretçilere bir sorun yaratmıyor zira Erzurum vilayetinde de yaygın olduğu üzere, hayvanları sayıp, renk ve

⁴¹³MAVHİ, 1310, Karton:22, Dosya: ?.

⁴¹⁴MAVHİ, 1320, Karton:11, Dosya: 32.No: 249.

şekillerini yazıyorlardı ve hayvanların sahiplerinden belli bir bedel karşılığında onları ödünç alıyorlardı. Hayvanı alan kişi hayvanı geri getireceği zaman eğer hayvanın satmamış ve başına bir zarar getirmediyse ne ala aksi takdirde bir bedel alınıyordu”⁴¹⁵ diye beyan etmiştir. Her halükarda İran devleti, gümrüklerde Osmanlı tebaasın ödediği vergiler dolayısıyla Osmanlı Devleti topraklarında onların can ve mal güvenliğini sağlaması beklentisi içerisindeydi. 1898 yılında, Bağdat'ta İran Konsolosu İran Dışişleri Bakanlığına yazdığı mektupta ziyaretçilerin mesirinin emniyetsiz oluşuna teessüfle değindi ve Irak topraklarının ziyaretçiler için ölüm yeri olduğunu ifade etti. O raporunda şöyle belirtiyor: “Osmanlı her ziyaretçiden tezkirelerinin imzalanması için bir tümen ve ziyaretçilerin emniyet ve güvenlik ücreti olarak beş bin karantina tezkiresi alıyor. Antlaşmaların esasına göre, ziyaretçilerin emniyetini sağlamak görevini üstlenmiş bulunmakta olup ziyaretçilerin silahlarını Hanikin sınırında ellerinde alıp hiçbir savunma aracına sahip olmaksızın kendi topraklarına giriş yapması sağlanıyor. Ziyaretçilerin can ve mal güvenliğini üstlenmiş olmasına rağmen Irak toprakları ziyaretçiler ve zavallı Müslümanların ölüm yeri sayılmaktadır...” Mektubun sonunda emniyet sağlanmadığı takdirde devletin bu topraklara ziyaretçilerin girişini yasaklaması gerektiğini hatırlatıyor.⁴¹⁶

Osmanlı Devleti, Atabat-ı Aliyat'a İranlı cenazelerin defin edilmesi hususunda, cenazelerin Irak'a girişinde düzenlemeler yapma, karantina uygulama, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için tek taraflı kurallar uygularken, cenazelerin kaçak ve kanun dışı olarak Irak'a girişini önlemek için İran devleti ile işbirliği yapıyordu. 1870 yılında, Bağdat valisi Mehmet Paşa ve İstanbul İran büyükelçisi Hüseyin Müşirü'd-Devle arasında sözleşme yapıldı. Bu sözleşmede, Irak'a sevk edilen ölümü üzerinden zaman geçmemiş cenazelerin zararları göz önünde bulundurularak, İran'daki kabristanlarda defnedilen ölümlerin üç yıl dolmadan önce Osmanlı topraklarına sevk edilmeleri yasaklanmıştır. “Öncelikle bu cenazelerin gömüldükleri

⁴¹⁵MAVHİ,1320, Karton:11, Dosya: 32.No: 249.

⁴¹⁶MAVHİ,1316, Karton:35, Dosya: 35, No: 25.

bölgede defin tarihlerinin kayıt edilmesi gerekir ve defin edilmek isteyenlerin mezarları üç yıl sonra açılıp, kemiklerinin Atabat'ta defin edilecekleri bölgeye resmi bir şahadetname hazırlandıktan sonra resmi intikalleri gerçekleştirilmelidir. İki ülke memurları şahadetnamesi olmayan cenazelerin girişini önlemekle görevlidirler.”⁴¹⁷ Bu sözleşmeye rağmen, cenaze sahiplerinin cenazelerini intikal ederken birçok sorunla karşılaşıyorlardı. Örnek olarak, 23 Aralık 1899 yılında İran Dışişleri Bakanlığı Tahran Osmanlı Büyükelçiliğine gönderdiği mektupta, Hanikin karantina memurlarının cenazelerini geçirmede zorluk çıkardığı gerekçesiyle şikâyet etti. İran, karantina memurlarının ölüm tarihinden üç yıl geçmiş ve şahadetnamesi olan cenazelerin geçişlerine dahi izin vermediklerini iddia etmiştir.⁴¹⁸ İranlıların cenazeleri ile ilgili sorunlarının devam etmesi sonraki yıllarda tekrar bir sözleşme yapılmasına sebep oldu. 1907 yılında İran ve Osmanlı arasında yapılan antlaşmaya göre, ölümden üç yıl geçen cenazelerin Osmanlı topraklarına girişinin önlenmesine karar verildi. Bu sözleşmenin uygulanması için Kirmanşah'ta bir doktorun görevlendirilmesine ve Hanikin karantinasına yerleştirilmiş sıhhiye memurlarının intikal edilen cenazelerinin vaziyetini kontrol etmeleri ve yaptıkları muayeneye göre cenazenin Irak'a girip giremeyeceğini belirlemeleri kararlaştırıldı. Cenazeleri kaçak yolla sınırdan geçirmek isteyen kaçakçılar kanuni takibe alınması ve tutuklandıkları takdirde 1 Osmanlı lirası cezaya çarptırılması ön görüldü.⁴¹⁹

Osmanlı Devletinin kaçak olarak cesetlerin sınırdan geçirilmesine karşı uyguladığı yaptırımlar tamamıyla bu sorunu halletmek için yeterli olmamıştır. 26 Ekim 1909 yılında sıhhiye nezareti, mahalli hükümet her anlamda destek sağlamadığı için istenilen başarıya ulaşmadıklarını itiraf etti. Sıhhiye nezareti, çeşitli hükümet memurlarından Hanikin mahalli hükümetinin memurlarına bu konuda yardım etmelerini istedi.⁴²⁰ Sıhhiye nezaretinin görüşüne göre, cenaze kaçakçılığının sebebi, kaçakçıların cenazelerini kirli ve bulaşıcı

⁴¹⁷BOA, ŞD, 2764/51, 16 L 1287; *Muahidat ve Karardadha-i Tarihi de Doreh-i Kacar*, hazırlayan: Kulam Rıza Tabatabayi, Tahran 1373/1994, s.360-361.

⁴¹⁸MAVHİ,1317, Karton:6, Dosya: 11/5.

⁴¹⁹BOA, ŞD, 2764/51, 19 Ra 1325

⁴²⁰BOA, DH.MUİ, 28-1/67, 11 L1327.

hastalıklı bölgelerden geçirdikten sonra ya da ölümünden üç yıldan az bir zaman geçen cenazelerini karantina ve sıhhiye merkezlerine teslim etmek istemeyişleridir. Zira sıhhiye memurları yapılan sözleşme esasına göre onların girişini önleyecekti.⁴²¹ Osmanlı Devleti için cenazelerin geçirilmesinin semeresiz olmadığını da belirtelim. Çünkü intikalin geçmesine izin verdiği takdirde cenaze sahiplerinden resmi defin işlemi için bir bedel almaktaydı. Osmanlı Devletinin resmi bir raporuna göre, İranlı mevtalar için belirlenen her bir kabir için bin ila iki bin tümen almaktaydı.⁴²² Gümrük geliri ve hazinesi uygulaması Irak'ın diğer gelir uygulamaları arasında önemli bir yere sahipti ve Bağdat vilayeti yönetiminde hesap ediliyordu. 1892 yılına ait kimin yazdığı bilinmeyen ama Irak bölgesinde dini ortam hakkında sahih bilgisi bulunan bir kişinin Irak'ta Şiiliğin yasaklanması konusunda Bab-ı Ali'ye gönderdiği bir layihada, Atabat-ı Aliyat'ta defnedilen Şii mevtaların uygulamasına ehli-sünnetin tanınması ve ilimlerinin ihya edilmesi için Irak'ta hazine sağlanmasını istedi. Yazarın belirttiğine göre, zikredilen uygulamada Atabat'a hizmeti için küçük bir meblağ ödenmekte ve bir miktar da Osmanlı Devleti vakıflar hazinesinden alınmaktaydı. Layihanın sonunda, Atabat'ta Sünni medreselere ihtiyaç olduğundan kâfi derecede mali kaynak için zikredilen uygulamanın ilim talebeleri ve bu dört kasabanın adliye teşkilatına hazine sağlanması önerilmektedir.⁴²³ Bu tarz önerilerin sonraki yıllarda Bab-ı Ali devlet adamları tarafından göz önünde bulundurulma ihtimali vardır. Bir belgede verilen bilgilere göre, 1899 yılında Necef'te kurulan bir medresenin mali kaynağı ve medrese imamının maaşı olan 600 kuruş Necef ve Kerbela'daki defin resminden karşılanmıştır.⁴²⁴

Defin resmi işlemi ya da cesetlerin Irak ve Atabat-ı Aliyat'a intikali için Osmanlı memurları tarafından alınan bedel İranlıların şikâyetine sebebiyet veriyordu. O günlerde karantina şartlarına şahit olmuş seyyahların raporlarına göre, sınırlardaki karantina şartlarının sağlıksız ve gümrük

⁴²¹BOA, DH.MUİ, 28-1/67, 11 L 1327

⁴²²BOA, A.MKT.UM, 62/39, 5 Z 1267.

⁴²³BOA, İ.MMS, 129/5537, 24 Ş 1309.

⁴²⁴BOA, İ.ML, 31/1316 Za-18, 14 L1316.

uygulamalarının istenilen şekilde olmadığı beyan edilmiştir. Stefan Langrec, Osmanlının karantina şartlarından şu şekilde bahsetmiştir: “Fav, Basra, Hanikin ve Şiilerin mukaddes toprakları ve ziyaretçilerin durakladığı diğer noktalarda karantina duraklarında işler karışıktı. İş liyakatine sahip olamayan memurlar çocukça karmaşaya sebep olan durumlarda yabancılara karşı kolaylıkla silah çekebiliyorlardı. Buna rağmen her kes çok az bir ücretle her şekilde muaf olabiliyordu.⁴²⁵ 1903 yılında Bağdat’taki İran Konsolosluğu Osmanlı tarafından karantinalar için konulan yeni kanunlar hakkında Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektuplarda bilgiler sunmaktadır. Konsolosun bildirdiğine göre, İstanbul’dan atanan yeni Bağdat karantina başkanı, Kazimiye, Necef ve Samerra şehirlerinde vefat eden kişiler için elli kuruş ödenmesine karar verdi ama bu uygulama tamamen eski kanunların aykırı bir uygulamadır çünkü daha önce bu şehirlerde vefat eden kişilerden her hangi bir ücret alınmamaktaydı.⁴²⁶ 1907 yılında kararlaştırılmış kanuna göre, Necef, Kazimiye ve Kerbela şehirlerinde kutsal türbelere hizmet için bir bedel alınmamaktaydı. Bu kanun 20 Mayıs 1911 yılında değişti ve Necef, Kazimiye ve Kerbela’da defin edilen mevtalar için belli bir meblağ alınması öngörüldü. Aynı zamanda, İran’dan ya da Osmanlının diğer bölgelerinden Necef, Kerbela ve Kazimiye’ye taze cenazelerin nakil edilmesi kesinlikle yasaklanıp sadece kurumuş olan cenazelerin belirli resmi izinlerle intikali serbest bırakıldı.⁴²⁷

Öte yandan devlet adamlarının, tacir ve zenginlerin Atabat-ı Aliyat’ta Şii ziyaret alanlarını tamir ve genişletmek için ciddi miktarlarda para yardımı yaptıkları görülmektedir.⁴²⁸ 1887 yılında, Tebrizli tacir Mahmut Han, Bab-ı Ali’den devlet sermayesinin yetersizliği dolayısıyla Hanikin köprüsünün yarım kalan tamirini tamamlamak için izin verilmesini istedi. Bab-ı Ali ilk aşamada

⁴²⁵Stephen Hemsley Longrigg, *Irak 1500-1900, Tarih-i Siyasi, İctimai ve İktisadi*, Farsça çev: Asadullah Tavakuli, Meşhed 1378/1999, s. 504.

⁴²⁶MAVHİ, 1321, Karton:11, Dosya: 8, No: 90.

⁴²⁷BOA, İ.MMS, 166/1331.c.26. 26 C 1331.

⁴²⁸İran Dışişleri bakanlık Ariivinde İranlı Şehzadeler ve Tüccarların Atabat-ı Aliyat’ta köprü ve ya hastane yapacaklarına dair istekleri ile ilgili bir çok sayıda rapor bulunmaktadır. Bu raporlara için bkz: *Atabat-i Aliyat, arş-i Derecat*, hazırlayan: Seyit Ali Mucani, Tahran 1389/2010.

siyasi gerekçelerle izin vermekte tereddüt etti fakat daha sonra yaptığı araştırmayla İranlı tacirin niyetinin hayırseverlikten kaynaklandığına kanaat edip köprüyü tamir etmesine izin verdi. Tacir Mahmut Han, Hanikin'den Bağdat'a gelen Atabat-ı Aliyat ziyaretçilerin yolculuğunu kolaylaştırmak ve hayırda bulunmak maksadıyla bu işe girişmişti.⁴²⁹ Keza Bihbahan adlı bir tacir, 1902 yılında, Kufe'de ziyaretçilerin kalacağı bir bina yaptırmıştır.⁴³⁰ 1889 yılında Kirmanşah valisi Hüsamü'l-Mülk, Osmanlı Devletinden aldığı izinle, Bağdat ve Hanikin arasındaki yol üzerinde Atabat-ı Aliyat ziyaretçileri için bir misafirhane yaparak, Bab-ı Ali'ye hediye etti. Bab-ı Ali, misafirhanenin yapılacağı yerin stratejik açıdan sınıra yakın olduğu için izinin çıkarılmasını askeriye dairesi araştırmasına intikal ettirdi.⁴³¹ İmamların türbelerine nezirlerde bulunup, hediyeler sunma, tamir ve restore faaliyetleri Safevi döneminde yaygın olan padişah ve devlet adamlarının geleneğinin devamıydı. Kaçar şah ve devlet adamları da bu geleneği özenle sürdürmüştür. 1907 yılında, Muhammet Ali Şah, Kazımiye Hareminin aydınlatma sistemi için 300 tümen harcamada bulunmuştur.⁴³² 1908 yılında, yine M. Ali Şah Necef ve Kerbela'nın mukaddes bahçesinin aydınlatma masrafları için İran'da bir fabrikanın kira masraflarını karşıladı.⁴³³ Nasıreddin Şah'ın sadrazamı Ali Asker Eminü's-Sultan 1903 yılında Kerbela Hüseyiniye adlı nehrinin tabanının temizliğinin ücretini ödedi.⁴³⁴ 1901 yılında Urumiye şehrinden İranlı bir devlet adamı, Kerbela'da İmam Hüseyinin kardeşi Hazreti Abbas'ın Hareminin minaresine 9000 tümen değerinde altın işleme yaptırdı.⁴³⁵ Aynı dönemlerde İran devleti, Kerbela'da ziyaretçiler için bir hastane yaptırdı.⁴³⁶

Kaçar sultanları ve devlet adamlarının Irak'ta halkın genelinin faydalandığı bir takım faaliyetlerde bulunmalarının asıl nedeni, Şii âlemin koruyuculuğunu üstlenmek, İran dâhilinde kendi halkının rızasını kazanmak

⁴²⁹BOA, İ.MMS 87/3758, 16 Ca 1304.

⁴³⁰Hablü'l- Metin, sayı: 26, 19 M 1320 .

⁴³¹BOA, İ. MMS, 104/4447, 14 N 1306.

⁴³²MAVHİ, 1325, Karton: 6, Dosya: 5.

⁴³³MAVHİ, 1326, Karton: 40, Dosya: 7.

⁴³⁴Hablü'l- Metin, yıl: 11, sayı: 18, 20 Ş 1321

⁴³⁵Hablü'l- Metin, yıl: 8, sayı: 37, 21 Ra 1319 .

⁴³⁶BOA, MV, 102/46, 22 S 1319.

ve siyasi-dini meşruyetlerini güçlendirmektir. Ayrıca Atabat-ı Aliyyat şehirlerinin istenilen düzeyde olmayan iktisadi durumu ve Bağdat vilayetinin şehir altyapısının olmaması İranlı tacir ve devlet adamlarının bu bölgede tesisler kurmak istemelerinin sebeplerindendir. Sağlık hizmetleri büyük şehirlerin dışında başka bir yerde gerçekleştirilemiyordu. Sadece Bağdat'ta umumi bir hastane vardı.⁴³⁷ 1903 yılında, Atabat uleması Bab-ı Ali'den kolera gibi hastalıklarının yayıldığını göz önünde bulundurarak bu bölgede birkaç tane hastane ve sağlık ocağı açılmasını istediler.⁴³⁸ Bu dilekçeden birkaç ay önce, İranlı 50 kişi Osmanlı sınırı yakınlarında yaygın olan bir hastalıktan dolayı vefat etti.⁴³⁹ Bu yüzden İranlılar şahsi gelirlerinden bir kısmını bağışlayarak herkesin istifade edebileceği binalar kurarak hem Atabat-ı Aliyyat'ta defnedilmiş Şii imamlarının rızasını kazanıp sevap işlemek ve hem de vatandaşlarından uzakta kalmış memleketlilerinin istifadesi için bu şehirlerin ve yollarının kalkınmasına katkıda bulunuyorlardı.

3.2. İRANLILARIN HUKUKİ SORUNLARI

İranlıların Osmanlı imparatorluğu toprakları içerisinde yer alan Atabat-ı Aliyyat şehirlerine yerleşmiş olmaları iki ülke arasında daima bir takım münakaşaların var olmasına sebep olmuştur. İran'ın siyasi ve iktisadi durumunun kötü olması, İranlıların daha iyi iş ve gelir elde etmek için bu topraklara göç edip yerleşmelerinin sebeplerinden sayılmaktadır. İran toplumunun bu bölge ile olan dini bağları da bu göçlerinde etkili olmuştur. Şiiiler bu mukaddes şehirlere yerleşmeye çalışıyorlardı. Pasaport sahibi İranlıların iskân konusu Osmanlı kanunlarına göre onların korunması gerekliliği, iki devlet arasında daima ihtilaf konusu olmuştur. Irak'a yerleşmiş İranlı tacir ve esnaf kendilerini İranlı olarak tanımlıyor, Osmanlı tebaasını almaktan sakınmakla birlikte bölgede ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. İran tebaasının Osmanlı topraklarında bulunmaları onlar için bir takım kanuni

⁴³⁷Stephen Hemsley Longrigg, a.g.e, s. 504

⁴³⁸Hablü'l- Metin, yıl:11, sayı: 22, 1321 .

⁴³⁹BOA, DH. MKT, 790/43, 15 Ş 1321.

sıkıntılar doğuruyordu. Atabat-ı Aliyat'ta mukim İranlıların genelde karşılaştıkları, Osmanlı ve İran devletleri arasındaki ilişkileri teşkil eden bu sorunlar kısaca şunlardan oluşmaktadır: mülk almak, İranlı tebaasında olmak, Osmanlı tebaası ile evlenmek, askerlik sorunu, çalışmak ve Osmanlıya vergi ödemedir..

Hâkim devletlerin toprakları içerisinde gidip gelmek eskiden beri tabiiyet meselesini yabancıların ülke içerisinde hukuku ve ülke dışındaki bir ülkede, tebaasının hukukunu koruma ve siyasi temsilcilerin korunması gibi konular daima ortaya konulmuş olsa da tabiiyet meselesi bugünkü kadar açıklığa kavuşturulmuş bir mevzu değildir. Geçmişte daha çok vatandaş ve vatandaş olmayanların hukuku açısından değerlendirmeler yapılmaktaydı ve onların yaptıkları bu tahlillerden tabiiyet meselesi de takip edilebilir çünkü tabiiyet ve vatandaşlık arasındaki rabita oldukça yakın bir ilişkidir. O günlerde bir ülkenin tebaasını başka bir ülkenin tebaasından ayıran miyarların ne olduğu açık bir şekilde ortaya konmamıştır. Geçmişte bir ülkede doğmak ve orada ikamet etmek gibi örfi değerler tabiiyeti belirlemekteydi. İran ve Osmanlı devletleri arasında bir kişinin tebaası hakkında meydana gelen ihtilaf ile ilgili olarak, İran devleti Osmanlıya gönderdiği tarihsiz mektupta kişinin İran tabiiyetini kanıtlamak için şu tarz bir delil sunuyor: "Herkesin bildiği gibi, onun Erdebil'de ikameti vardı ve onun ataları da hayatlarının sonuna kadar bu devlete hizmet ettiler öyleyse bu kişi de İran tebaasındandır."⁴⁴⁰

Atabat-ı Aliyat'ta İranlı nüfusunun artması, onların ikamet meseleleri, Osmanlı tebaasındaki kadınlarla evlenmeleri ve çocuklarının tebaasının tayini İranlıların en önemli sorunlarından olup zamanla iki ülke arasında en önemli konulardan birini oluşturdu. Tabiiyet bu dönemde yeni bir boyut ve şekle büründü. Bağdat'taki İran konsolosunun İranlıların Atabat-ı Aliyat'taki tabiiyetleri ile ilgili raporunda şöyle yazıyor: "*İranlı olduklarını iddia eden kişiler üç gruba ayrılır. Birinci grupta olanlar, aslen Osmanlı tebaasında olan fakat kanun ortaya koyulmadan önce İran tabiiyetini seçen kişilerdir. İkinci grup, aslen*

⁴⁴⁰ Ala'addin Maraşi, **Tabiiyet der İran**, Tahran 1316/1937, s. 7

*İranlı olan fakat çok eskiden beri Osmanlı topraklarında yaşamakta olan kişileri içerir. Son grup ise, aslen İranlı olan ve ticaret ya da ziyaret için Osmanlı topraklarına gelip giden kişilerden oluşmuştur. İranlı olmaları sorun yaratacak kişilerin belirlenmesi için ilk iki gruptaki kişilerin kanunnamenin ilanından önce mi yoksa sonra mı İran tabiiyetine girdiğine dikkat etmek gerekir.*⁴⁴¹ 1835 kanunnamesi esasına göre Osmanlı tabiiyetine sahip olmak için ebeveynlerden birinin Osmanlı tabiiyetine sahip olması gerekir. Osmanlı topraklarında beş yıl aralıksız kalan her kes tabiiyet için başvuruda bulunma hakkına sahip olup istediği an Osmanlı tabiiyetine çabucak kabul edilecektir.⁴⁴²

İranlıların Osmanlılarla evlenmesi meselesi, askerlik kanunu ilan edilmeden önce İranlılar için o denli sorun yaratmıyordu. Fakat zikredilen kanunun ilanı ile Osmanlı hükümeti Osmanlı kadınlardan doğan İranlıların çocuklarını kendi tabiiyetine alıyordu ve böylece askerlikle sorumlu tutuluyorlardı. Hatta Osmanlı Devleti, Osmanlı tabiiyeti olan bir kadın ile evlenen kişinin çocukları annesinin mülküne varis olamıyordu.⁴⁴³ Osmanlı Devleti, çocukların annelerinin Osmanlı tabiiyetinin olup olmadığını araştırıyordu. Bunların Osmanlı tabiiyeti varsa çocukları Osmanlı tebaasından sayıyordu. Ayrıca İranlılar hakkında bu konuda dikkatle ve titizlikle araştırma yapılması gerektiği belirtiliyordu.⁴⁴⁴ Bu konu birkaç yıl İstanbul'daki İran büyükelçiliği ve Bab-ı Ali arasında müzakere oldu. İran'ın en fazla şikâyet ettiği mesele, Osmanlı topraklarına sadece ticaret ve ziyaret amacıyla gelen ve Osmanlı tabiiyeti almak zorunda olmayan kişileri kapsamaktaydı. 1867 yılında, Osmanlı hükümeti çocuğun Osmanlı anneden irs sürdüremediğini bildirince İran'ın şiddetli tepki göstermesine sebep oldu.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ **Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani**, Vahid-i Neşr-i Esnad-ı Defter-ı Mütalaat-ı Siyasi ve Beynelmileli, Tahran 1369/1990, c. V, s. 518.

⁴⁴² **Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani**, c. III, s. 246.

⁴⁴³ **Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani**, c. III, s. 231

⁴⁴⁴ **Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani**, c. VII, s. 518.

⁴⁴⁵ **Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani**, c. III, s. 223.

Nasıreddin Şah'ın 1859 yılı Muharrem ayında İstanbul büyükelçisi Eminü'd-Devle Ferruh Han'a yazdığı mektupta şöyle bir açıklamada bulunuyor: "... Osmanlıların İranlılarla, seyitler, ulema ve diğerlerine karşı bu tutumu, İran'da karışıklığa sebep oldu ve olmaya devam edecek. Bizim dostluk taraftarı olduğumuz bellidir ama eğer yönetim elimizden çıkarsa halkın gayrete gelip bir harekette bulunmasından korkuyorum."⁴⁴⁶ Ferruh Han, Osmanlılarla ikinci kez müzakereye oturdu. Bab-ı Ali yüksek mecliste inceleme ve araştırma emri verdi ve 2 Eylül 1858 tarihinde neticeyi açıklayacağını ilan etti. Yüksek Meclis Ahmet Vefik Efendi'nin sekiz maddelik layihasını kabul etmiş ve başka konularda bu tasarıya eklenip açıklandı. İranlıların tabiiyeti ile ilgili maddeler aşağıda açıklanmıştır:

Üçüncü madde: İstanbul'da sanayi ile uğraşan İranlı tebaası esnaftan sayıldığı için diğer esnaftan olduğu gibi onlardan da vergi alınacaktır.

Yedinci madde: Aslında Osmanlı tebaasında iken İranlı tebaasına geçen ve aynı şekilde aslında İranlı tebaasında iken Osmanlı tebaasına geçen kişiler hep birlikte ve bir defterde kayıt altına alınacaktır. Karışmış kişilerin tabiiyeti, doğum ve ikamet yeri belirlenecektir.

Dokuzuncu madde: İran'dan gelen Ermeniler ya da İranlı olduğunu iddia eden kişiler, durumlarını meşru yollardan ispat edemedikleri takdirde yani İranlı olduklarını ispatlayamazlarsa onlar Osmanlı tebaasından sayılacaktır. Böyle bir durumda İran onları himaye etmesi söz konusu olamayacaktır.⁴⁴⁷

İranlıların diğer şehirlere oranla çoğunlukta olduğu şehirlerde tabiiyet meselesi, Osmanlı çalışanları ve İranlı devlet adamlarını sıkıntıya sokmuştur. Kerbela'da Osmanlı memurlarının bazı İranlıları Osmanlı tebaasını almaları için baskı altına aldığı bildirilince Bağdat'taki İran Konsolosu 1883 yılında Tahran'a gönderdiği raporunda, eğer devlet yöneticileri Osmanlı mahalli

⁴⁴⁶Mirza Ali Han Eminü'd- Devle, *Hatirat-ı Siyaysi-i Mirza Ali Han*, hazırlayan: Fermanferma, Tahran: 1341/1962, c. III, s. 284.

⁴⁴⁷Mirza Ali Han Eminü'd- Devle, a.g.e, c. III, s. 99-269.

memurlarının uygulamaları karşısında tepkisiz kalırsa dört beş yıl içerisinde İranlı tebaa Osmanlı Devletinin tabiyyetine geçecek.⁴⁴⁸

1873 yılında Osmanlı ve İran devletleri arasında imzalanan antlaşmada 13 maddelik kararlar alındı, en önemli olan kararlar şunlardan ibarettir: 2. Madde: Osmanlı topraklarında yaşayan İranlı tebaa, Osmanlı tebaası gibi sanayi alanda bir işle meşgul olmak istediğinde Osmanlı Devletinin bütün nizam ve kanunlarından faydalanabilecek ve aynı zamanda Osmanlı esnafının yükümlü olduğu vergilerden sorumlu olacaktır. 6. madde: Osmanlı topraklarında yaşayan ve yabancı tebaa sınıfına mensup kişiler diğer yabancı tebaa gibi Osmanlı tebaasına özgü, askerlik gibi yükümlülüklerden muaf tutulacaktır. 11. madde: Eğer İran devleti, emlak tasarruf hukukundan İran tebaasının faydalanmasını isterse bu konuda ayrı bir kararname yazılacak ve mezkûr kararname hazırlanıncaya dek emlak tasarrufun keyfiyeti önceki kararlar üzerinde kalacaktır. 12. madde: İranlı tebaadan biri eğer Osmanlı tebaasından biriyle evlenmek isterse bu konuda da bir sözleşme hazırlanacaktır. Sözleşmenin sonuna, Osmanlı memleketlerindeki İranlı tebaa ve İran dâhilinde ki Osmanlı tebaa yabancı devletlerin sair tebaasına ait imtiyaz ve kolaylıklardan faydalanacaktır, diye bir ibare getirilecektir.⁴⁴⁹

1887 yılında İran ve Osmanlı arasında, İranlı tebaanın görev ve hukuku ile ilgili bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma beş maddeden oluşmaktadır: 1. Osmanlı kadınlarının İranlı erkeklerle evlenmesi yasaktır. 2. Yasakların aksine davranıldığı takdirde İran'a sürüleceklerdir. 3. Osmanlı topraklarına tekrar döndükleri zaman yirmi yaşına geldiklerinde askerliğe gönderileceklerdir. 4. Bu kanun 1887 tarihinden önceki kişileri kapsamayacaktır. 5. Bu tarihten önce Osmanlı kadınlardan doğan İranlılar askerlik hizmetinden muaftırlar.⁴⁵⁰ Osmanlı Devleti bu antlaşma

⁴⁴⁸Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani, c. III, s. 261.

⁴⁴⁹Güzideh-i Esnad-ı siyasi ve Osmani, c. III, s. 249-252.

⁴⁵⁰MAVHİ, 1305, 2 Dosya: 14; BOA, DH. MKT, 1467/95, 18 Ra 1305

imzalandıktan sonra gazete ve camilerde İranlıların Osmanlı kadınlarla evlenmesinin yasak olduğunu halka duyurulması için emir verdi.⁴⁵¹

Irak'ta mukim olan İranlıların tabiiyet sorunlarını halletmek için İran ve Osmanlı tarafından pek çok adım atılmasına rağmen İranlıların Osmanlı toplumunda hâkim kanun ve usullere ilgisiz kalması ve Osmanlı memurlarının taarruz ve baskıları bu adımlardan verimli sonuç alınamamasına ve bu sorunların çözülmemesine sebep olmuştur.

Atabat-ı Aliyat'taki İran tebaasının sorunlarından biri de bu şehirlerde gayrimenkul sahibi olmalarının yasak olmasıydı. Osmanlı Devleti vergi kurallarına göre, Osmanlı topraklarında mülk sahibi olan İranlı tebaanın vergi ödemekle yükümlü olduğunu kararlaştırmıştı. Bir taraftan da İranlı tebaanın Osmanlı tabiiyeti olmadığı için emlak sahiplerinin ölümünden sonra onların terk ettiği her şey Osmanlı memurlarının tasarrufuna geçmiş oluyordu. Bu konu Atabat'ta mukim olan ama Bağdat'ta çalışan İranlıların itirazına sebep oluyordu.

23 Ağustos 1852 yılında Bağdat valisi Muhammet Namık Paşa, Meclis-i Vala'ya sunduğu bir tezkirede, İranlı tebaanın ev ve dükkânlarını tamiri konusunda şöyle bir açıklamada bulunuyor: "*Kerbela ve Nefes İranlıları ev ve dükkânlarını tamir etmek için yardım istiyorlar. Bunlar Şii oldukları için ve yine Şiiilerle evlendikleri için nüfuzları her gün artmaktadır. İranlılar zahiren tamir izini istiyorlar gibi görünüyor ama aslında onlar yeni binalar yapmak niyetindedir*".⁴⁵² Meclis-i Vala İranlıların dilekçesini ve Muhammet Namık Paşanın raporunu incelemeye aldı ve 23 Aralık 1852 tarihinde şöyle bir sonuca vardı: "*Eskiden beri İranlılar ev ve dükkân gibi mülklerini tamir etmeden önce devletten izin istiyorlardı. Şimdi böyle bir şeyin tamamen lağvı ihtilafa sebep olacaktır. İranlı tebaanın binalarının zorunlu tamiri için şimdiye kadar satılma şartı konulmuş ama satılmamış emlaklerini tamir etmek için izin verilecektir. Bu emlak ve araziler için Osmanlı tebaanın ödemediği vergiden*

⁴⁵¹BOA, DH.MKT,1524/53, 14 Z 1305.

⁴⁵²Muhammad Reza Nasiri, a.g.e, s. 93.

*daha fazlası bir vergi onlardan alınacaktır. Bu karar onları emlaklerini satmaya mecbur edecek ve bizi de istediğimiz sonuca ulaştıracaktır.*⁴⁵³

15 Eylül 1853 yılında İran Bağdat Konsolosu Osmanlı Devletinin uygulamalarından şikâyet eden bir rapor sadır etti, şikâyeti konusu “*Mehmet Reşit Paşa [bağdat valisi] ve Arap Irak’ın Paşası Sultan adıyla oraya yerleşmiş İranlı tebaayı her ev başına iki tümen vergi vermeye ve ek olarak onların askerlik hizmetiyle görevlendirilmelerine zorlamıştır.*”⁴⁵⁴ O zamana kadar iki devlet arasında böyle bir uygulama gerçekleşmemiştir ve İranlı tebaanın hukuku aynen Osmanlı tebaanın hukukuna uygun bir şekilde gibi göz önünde bulundurulmuştur. Bunun için İran bu konuda şikâyet etti ve Rus ve İngiltere büyükelçilerini yardıma çağırıldı.

1867 yılında İstanbul İran büyükelçisi Mirza Cafer Han Müşirü’-d-Devle, İranlıların emlak sorunlarının halledilmesi için Bab-ı Ali’ye mektup gönderdi. Müşirü’-d-Devle bu mektupta, İranlı halk yedi-sekiz yüzyıl boyunca Şii ulemanın düzenlediği belgelerle rahatlıkla emlak alış verişinde bulunurken ve Osmanlı sultanlarının hiçbir zaman itirazı ile karşı karşıya gelmemiştir. Bugün mahalli yönetim bu belgeleri reddediyor ve zorla İranlı tebaanın emlaklerini elinden alıyor.⁴⁵⁵ Ancak bu çağrı da çok fazla işe yaramamıştı.

Aslında Atabat-ı Aliyat’ta ikameti olan ve uzmanlık gerektiren işlerde çalışan İranlılar kendilerini Osmanlı tebaası olarak görmedikleri için devlete ödenen her türlü vergiden kaçınıyorlardı. Bağdat valisi İranlı tacir ve esnafın da vergi ödemesi gerektiğini kararlaştırdı. O zaman Müşavirü’l-Memalik olan İran Bağdat konsolosu Kerbela halkının şikayetlerini araştırmak için İran devletinden İranlılardan alınan vergiler için Bab-ı Ali ile müzakere yapmasını istedi.⁴⁵⁶ 20 Nisan 1900 yılında Müşirü’-d-Devle, Bab-ı Ali’ye yazdığı mektupta şimdiye kadar söz konusu olamayan, Kerbela mahalli idaresi tarafından İranlı

⁴⁵³Muhammad Reza Nasiri, a.g.e, s. 93.

⁴⁵⁴Muhammad Reza Nasiri, a.g.e, s. 94.

⁴⁵⁵MAVHİ, 1283, Karton: 12, Dosya: 45.

⁴⁵⁶MAVHİ, 1317, Karton: 1, Dosya: 31.

tacirlerden alınan harçlardan dolayı eleştiride bulundu ve bu uygulamanın durdurulmasını istedi.⁴⁵⁷

İran devletinin iddiası, eskiden beri Atabat'ta mukim İranlıların gayrimenkul satın alabildikleri ve mal sahibi olabildikleri yönündeydi. Hiçbir zaman Osmanlı ve İran devletleri arasında bu uygulamayı yasaklayan bir antlaşma gerçekleşmedi. İranlı tebaanın Osmanlı tabiiyetinde olmadığı için vergi ödemekten de muaf olmalıydı. İran devletinin takiplerine rağmen Osmanlı memurlarının ısrarı bu meselenin halledilmeden öylece kalmasına ve yıllar sonra İran ve Osmanlı arasında münakaşaya sebep olan bir meseleye dönüşmüştür. İran devletinin zaafı dolayısıyla İran konsolusları kendi tebaasını korumayı başaramamıştır ve bunun için mahalli idare ve memurlar tarafından İranlılar aleyhinde her gün yeni bir karar alınmıştır. Örnek olarak, sınırda İranlıların pasaportlarını imzalamak için alınmaya başlanan ücretler gösterilebilir. Bu uygulama İranlıların yolculukları esnasında Osmanlı pasaportu kullanmaya başlamalarına sebep olmuştur. İran devleti bu uygulamaları kişisel ve uluslar arası hukuka aykırı olarak değerlendirdi. 29 Kasım 1882 yılında İran büyükelçiliği Bab-ı Ali'den İran devletinin ticaret faaliyetlerine ve İranlı tebaanın ferdi özgürlüklerine engel olmamasını istedi. Bu itirazların bir faydası olmadı, Bağdat İranlı tebaası askerliğe çağrıldı ve İranlıların Osmanlı tebaası ile evlenmesi yasaklandı.⁴⁵⁸

İran dışişleri nazırı, Bağdat vilayetinin bu uygulamasına itiraz etti. Bağdat valisinin bu keyfi uygulamalardan vazgeçmediği takdirde İran devletinin artık bundan sonra kendi tebaasına sahip çıkmayacağını açıkladı. İranlı tebaanın hukukuna saygı gösterilmesi gerektiğini tekit etti ve Bab-ı Ali'nin bu konuda bir karar almaması halinde, onun tebaasının Arap topraklarına girmesine izin vermeyeceklerini ve hatta vatandan uzak kalanları vatanlarına dönmeleri için teşvik edeceklerini açıkladı.⁴⁵⁹ Osmanlı Devletinin asıl amacı İranlıların nüfuzunun artmasına engel olmaktı. Bu yüzden

⁴⁵⁷MAVHİ, 1317, Karton1, Dosya: 17.

⁴⁵⁸MAVHİ, 1300, Karton: 17, Dosya: 154.

⁴⁵⁹MAVHİ, 1300, Karton: 19, Dosya: 143.

İranlıların Irak'a girişini yasaklamak ya da yasaklamamak Osmanlı için fark etmediğinden İran'ın itirazları fayda sağlamadı.

Yerel araştırmalarda, Bağdat'ta askerlik yapmaktan kaçmak için İran tabiiyetine geçen kişiler tespit edilmiştir. İstatistiklerde çok önceden Irak topraklarına yerleşmiş olup, Osmanlı kadınlarıyla evlenmiş 20000 kişi kayıt edilmiştir.⁴⁶⁰ 15 Mart 1888'de İranlıların evlilik ve askerlik meseleleri Mecliste araştırıldı ve aşağıdaki kararlar alındı:

1. Yasa dışı evlenenler tabiiyeti ne olursa olsun fark gözetilmeksizin cezalandırılacak ve anında Osmanlı toprağından çıkarılacaklardır.

2. Çoğunluğunu İranlıların oluşturdukları Irak'ta mukim olanların sayılması için Bağdat valisine gereken emir verilecek.

3. Evlilik yasaklarına aykırı davranan İranlıların çocukları Osmanlı topraklarında kaldığı takdirde askerlik kanununa tabi tutulacaklardır.

4. 29 Ağustos 1874 tarihli nizamnameden önce evlenenlerin çocukları askerlik hizmetinden muaf tutulacaktır.

5. Osmanlı topraklarında sakin olan kişiler Osmanlı tabiiyetinde sayılacaklardır.

6. Osmanlı topraklarında asayiş bozan kişiler sınır dışı edileceklerdir.

7. İranlıların nüfusunun artmasını önlemek için İranlıların Osmanlılarla evlenmesi yasaklanmalıdır.⁴⁶¹ Osmanlı Devleti zikredilen kararların icra edilmesi için durumu vilayet yöneticilerine bildirdi. Tüm bu gelişmelere rağmen iki ülke arasındaki tabiiyet ve evlilik meselesi aynı şekilde devam etti.

⁴⁶⁰Muhammad Reza Nasiri, a.g.e, s. 116.

⁴⁶¹Muhammad Reza Nasiri, a.g.e, s. 118.

3.3. ATABAT-I ALİYAT'TA YAŞAYAN ŞİİLER VE SÜNNİLER ARASINDAKİ ÇATIŞMALAR

Irak'taki Sünni ve Şii ihtilaflarının geçmişi ve onların arasındaki dini rekabet çok eski zamanlarda ve hatta onuncu asırda bazen kanlı savaşlara da sebep olmuştur. Osmanlı imparatorluğu Irak'taki hâkimiyeti dönemimde bu toprakların doğu sınırlarında Safevi Devletinin güç kazanmasıyla mezhebi ihtilaflarda yeni bir dönem başlamıştı. Bu ihtilaflar dini mahiyetine ek olarak siyasi boyutluydu. Her iki devlet Sünni ve Şiiliği koruma görevini üstlendi ve kendi tebaaları da geleneksel Sünni ve Şii rekabet ve sürtüşmelere giriştiler. Büveyhiler döneminde Bağdat Sünni ve Şii kavgalarının sahnesi durumundaydı ve bu şehirde Sünni ve Şiiler arasında defalarca kanlı savaşlar yaşanmıştı. 1056 yılında yapılan savaşta pek çok insan öldürülmüş ya da işkence ve zulme uğramıştı.⁴⁶²

Safevi Devletinin oluşmasıyla İran Şiiileri, Irak'a yerleşerek Şiiler ile yakından irtibat kurdular. İran'dan ziyaretçi kervanları Atabat-ı Aliyat'a gitti ve birçok İranlı mukaddes şehirlere yerleşerek bu topraklarda Şii mezhebi merasim ve törenlerini icra edip bu topraklara hareketlilik kazandırdılar. 19.yüzyılda ise ilişkilerin diplomatik açıdan gelişmesi ve hâkim bölgelerde azınlıkların haklarının korunması ile özgürlükler çemberi genişledi. Bunun paralelinde devletler halk arasındaki Şii ve Sünni rekabetini çözme yolları aradılar.

19 yy. sonlarında Irak'ta yerleşik Şii nüfusunun ve İranlıların mukaddes topraklara gidiş gelişlerin artması, mahalli hükümetlerin Şii nüfus ile karşılıklı ilişkilerinin gelişmesine sebebiyet verdi. Kaçarlıların son dönem ulema ve devlet adamlarından olan Mirza Ebu Talip Han, Atabat'a yaptığı yolculukla ilgili olarak: "*Samerra, Necef ve Kerbela'da küfür ve düşmanlık revaçtır. Halkın ve bu beldelerde yerleşmiş kişilerin çoğu Şii mezhebinden olup, alenen bu şehirlerde yaşamaktadırlar. Osmanlılar her ne kadar Şiileri*

⁴⁶²Ali Asghar Fakihi, *Al-i Buya Nahostin silsile-i Kodretmend Şi'a*, Saba yayınları, Tahran 1375/1996, s. 348.

görmekten hoşlanmasalar da Şiilere karşı saygısız davranmıyorlar. Bu tarz yerlerde göz yummaktan başka çareleri yok. Bunun sebebini sordum ve bazıları, komşuluk ve İran padişahının korkusunun sebep olduğunu söylediler.” Diye nakletmektedir ⁴⁶³. Mirza Ebu Talip kendi görüşünü reddediyor ve Osmanlının Şii kabilelere zorluk çıkarmamasının sebebini İranlı ziyaretçilerin Irak’a sağladığı iktisadi menfaatleri olduğunu belirtiyordu. Zira *“Osmanlının İranlılara işleri zorlaştırması ve kaba davranması halinde ziyaretçilerin gelmelerini olumsuz olarak etkilemesi mümkündür.”* Kaydını düşüyor. Mirza Ebu Talip açıklamalarının sonunda, Osmanlının Irak’ta İranlılara ve Şiilere saygı göstermesinin zahiri ve siyasi yönünün olduğunu ispatlayacak birçok hadisenin şahit olabileceğini ekliyor. Bu hadiseler şunlardı: Ziyaretçilere karşı merhametsizce davranılması ve Şii imamların türbelerinin tamir ve onarılmasına ilgisiz kalınması.⁴⁶⁴ Onun özellikle Bağdat vilayeti idarecilerinin, ziyaretçilerle olan ilişkilerinde zor ve bazen de kasıtlı davranışları konusundaki değerlendirmesi yerinde olsa da Osmanlı Devletinin Atabat-ı Aliyat’taki mukaddes türbelere ilgi göstermediği iddiası biraz insafsızcadır. Osmanlı Devletinin kendi gücü yettiği ölçüde Şiiilerin kutsal türbelerinin bakımına ehemmiyet verdiğini ispatlayan birçok senet ve rapor mevcuttur. Osmanlı Devleti birkaç yılda bir Şiiilerin ziyaret yerlerini tamir ederek yeniliyordu. II.Abdülhamid’in emriyle, Kerbela’da İmam Hüseyin’in haremünün dış duvarını yenilendi. Bu tamir 1891 yılında sona erdi. ⁴⁶⁵ 1894 yılında Osmanlı Devleti, Kerbela’da Hz. Ali’nin haremünün bahçesini ve İmam Hüseyin’in kardeşi olan Hz. Abulfazl’ın kümbetinin tamirine emretti. 1892 yılında Kazımiye’yi restore etmek için Avrupa’dan bir mühendis görevlendirilmişti. 1899 yılında, Kerbela’da İmam Hüseyin’in haremünü tamiri Osmanlı Devletinin aracılığıyla gerçekleşti. ⁴⁶⁶ Bu tarz örnekler çoktur.

Atabat’ta huzur ve asayişin sağlanmasında Bab-ı Ali’nin siyasetlerinin aksine Bağdat vilayeti yönetimin muamele şekli Sünni ve Şii çatışmalarında

⁴⁶³Mirza Abu Talib Han, *Mesir-i Talibi*, hazırlayan: Hadiv Jam, İlmi ve Ferhengi yayınları, Tahran 1373/1994, s. 401.

⁴⁶⁴Mirza Abu Talib Han, A.g.e, s. 402.

⁴⁶⁵BOA, DH.MKT, 2940/24, 12 N 1309.

⁴⁶⁶BOA, İ.EV, 23/1317 Ş 15, 13 Ş 1317.

etkili olmaktadır. Sünni ve Şii ayırımı, Arşiv belgelerine göre Bağdat Osmanlı mahalli idaresi ihtilafı ve karmaşayı ateşlemekte etkili olmaktadır. 1886 yılında, Kerbela naibi Şakir Efendi Şiiler aleyhine bir risale yayınladı. Bu olayın ardından Bağdat vilayetinde yaşayan Şiiler durumlarını beyan eden bir mektubu Şeyhülislam dairesine gönderdi. Onlar bu mektupun içinde yer alan bu risaleden Şiilere hakaret ettiği gerekçesiyle şikâyetçi oldular.⁴⁶⁷ Kerbela Naibi'nin kötü muamelesinden sonra 1890'da Kerbela müçtehitlerinden birkaç kişi, Şii halkın temsilcisi olarak, Kerbela Naibi Ahmet Efendi'yi Bab-ı Ali'ye şikâyet edip, azledilmesini istediler. Ulemadan tanınmış dört kişinin imzasıyla hazırlanan bu şikâyetnamede Kerbela Naibi'nin davranışları, Firavun'un İsrail oğullarına yaptığı zulümlerden daha kötü bir şekilde vasıflandırılmış ve artık Kerbela'da emniyet, asayiş ve huzurun kalmadığı belirtilmiştir.⁴⁶⁸

Muharrem ayında özellikle Muharrem'in onuncu gününde yani Hz. İmam Hüseyin'in şehit edildiği gün olan Aşura günü gerçekleştirilen yas ve matem merasimleri Şiilerin yaşadığı Atabat-ı Aliyat şehirlerinde dini kargaşanın uç noktaya ulaştığı günlerdendir. Bu günlerde ordu ve güvenlik güçlerinin olayları kontrol altına almak için görevlendirildikleri ve her türlü mezhebi çatışmayı önlemeye çalıştıkları raporlarda yer almaktadır. Zaptiye Nezareti Bağdat'tan gönderilen bu raporları alıyor ve onları Bab-ı Ali'ye gönderiyordu. II.Abdülhamid dönemi boyunca 1876'dan 1908'e kadar Şiilerin yas merasim zamanı olan Muharrem'in onuncu günü Irak'ta mahalli idare ve Şiiler arasında karışıklıklara sebep oluyordu. 10 Muharrem 1308/26 Ağustos 1890 yılında Şiiler Hz.Ali'nin türbesinin bahçesinde yas merasimlerini gerçekleştirirken Osmanlı askerleri tarafından üzerlerine ateş açıldı ve İranlıların söylediklerine göre bu olayda çok sayıda kişi öldü. Ahter gazetesinin 23 Eylül 1890 sayısında yani bu olaydan bir ay sonra bir yazı yayınladı ve Osmanlı askerleri tarafından öldürülen İranlıların sayısını 11 kişi olarak açıkladı. Ahter gazetesinin bildirdiğine göre, Necef Şiileri her yıl olduğu gibi Aşura merasimini gerçekleştirmekteyken Osmanlı memurları tarafından

⁴⁶⁷BOA, DH.MKT, 1398/21, 13 Ca 1304.

⁴⁶⁸BOA, HR.TO, 397/34, 1308.

saldırıya uğramışlardı.⁴⁶⁹ Bu olay İran'da büyük yankı uyandırdı. İran şahı Nasıreddin Şah, Şii devlet lideri olarak, İranlı vatandaşlarının hukukunun koruyucusu sıfatıyla kendini bu konuya dâhil etme gereğini duydu. Nasıreddin Şah Abdülhamid Sultan'a mektup yazıp ondan bu hadisenin meydana gelmesinde etkin olan kişileri, başta Necef şehrinin Kaymakamı olmak üzere cezalandırılmasını istedi. Nasıreddin Şah mektubunda, bu tarz İranlılara karşı hoşla gitmeyen uygulamalar Osmanlının ittihat-ı islam niyetleri ile örtüşmediği ve bu tarz olayların önlenmesi gerektiğini zikretti.⁴⁷⁰ Osmanlı Devleti İran'ın istediği doğrultuda konuyu inceledi. 10 Kasım 1890 yılında dâhiliye Nezaretinden Sadrazamlığa gönderilen mektupta, İranlıların çaba ve tahrikleri karmaşanın gerekçesi olarak açıklanıyordu. Aynı şekilde bu mektupta İranlıların Osmanlı askerleri tarafından katledildiğini reddediyor; hatta Osmanlı tebaasından bir kadının olaylar esnasında öldürüldüğünü iddia ediyordu.⁴⁷¹ Osmanlı Devleti yaptığı araştırma sonunda, Necef'in o zamanki Kaymakamı vazife esnasında tedbirsizliği ve haddinden fazla tepki gösterdiği gerekçesiyle görevden aldı.⁴⁷² Ahter gazetesinin haberine göre, Necef Kaymakamı daha önce de Kazımiye'de de Şiiler hakkında ortaya atılan bir fitne dolayısıyla oradan da görevden alınmıştı. Ahter gazetesi yazısının devamında, Osmanlı Devletine bu tarz fitneci kişileri görevlendirmemesi için tavsiyede bulunuyordu.⁴⁷³

Zikredilen bu olay, Osmanlı ve İran toplumlarında aydınların geneli ve Osmanlı padişahı ve İran şahının çabasıyla İslam İttihadı fikri söz konusu olduğu bir dönemde gerçekleşti. Osmanlı sarayında Cemalettin Esedabadi (Afgani) Şiiler ile Sünniler arasında birlik oluşacağı ümidini taşıyordu. Osmanlı sarayının Necef hadisesini titizlikle incelemesi ve Bağdat yerel hükümetine, Necef'in Kaymakamını azletmesi ve zabıta memurlarını tasfiye etmesi için gösterdiği sert tepki, İran devletine verdiği müspet cevabın

⁴⁶⁹Ahter, yıl: 17, sayı: 6, 1308.

⁴⁷⁰BOA, Y.PRK.A, 6/7, 28 S 1308.

⁴⁷¹BOA, İ.DH, 1203/94142 10 Ca 1308.

⁴⁷²BOA, Y.PRK.A, 6/7, 28 S 1308.

⁴⁷³Ahter, yıl: 17, sayı: 15, 1308.

göstergesi ve iki devletin arasında ittifadın gerçekleşmesi doğrultusunda bir uygulama olarak görmek mümkündür.

Öte yandan, Bağdat vilayetinin idarecileri, Irak Şiilerinin günden güne artış gösterdiğini müşahede ettiklerinde, Atabat-ı Aliyat Şiilerinin dini özgürlüklerini kısıtlayıp, dini merasimlerini gerçekleştirmelerini sınırlandırarak onlar aleyhinde şiddetli tedbirler almışlardır. 1891'de Irak'taki devlet görevlilerinden birinin merkezi hükümete gönderdiği layihada, Şiilerle olan ilişkilerde müsamaha gösterilmemesini tavsiye ediyordu: *"Her yıl seksen, doksan bin İranlı ziyaretçi bu kasabalara (Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra) geliyor ve her biri çok miktarda para harcıyorlar ve Sünni hükümet memurları onların karmaşa ve karışıklık çıkaracağı korkusuyla işlerinde onlara yardım ediyor ve bu muamele bu dört kasabayı İran toprakları dâhili bir yere çevirmiştir. Bu şehirlerde yas merasimleri olan Şii geleneği icra ediliyor ve Şii düşüncesi giderek yaygınlaşıyor..."*⁴⁷⁴ diye yazmıştı.

Yerel idarenin Irak'ta mukim İranlı Şiilere muamele tarzı, 1893 yılında tekrar yerli Şii ve Sünni halk arasındaki kavgayı tetikledi. Bab-ı Ali bir grubun yaralanması ve ölmesine sebep olan Samerra şehrinde gerçekleşen olayın gerekçesini öncelikle yerel hükümetin tedbirsizliğinden kaynaklandığını bildirdi: *"Samerrada bir alış veriş esnasında meydana gelen tatışma, vilayet memurlarının tedbirsizliği yerli Şii, Sünni ve İranlılar arasında kavgaya dönüştürdü..."*⁴⁷⁵ Osmanlı Devleti bu olayda da Samerra kaymakamını ve memurlarını tedip ederek Samerra halkını ve İranlıların gönlünü almıştır.⁴⁷⁶ Bu olayda zikredilmesi gereken bir konu da, bu olayı birkaç yıl önce gerçekleşen başka bir olaydan ayıran nokta yüksek makam sahibi Şii müçtehitlerin etkisi ve İngiltere'nin olaya dâhil olması ve bu olayı Irak'ta kendi siyasi menfaatleri için bir fırsat olarak kullanmasıdır.

Bunun yanı sıra Mirza Şirazi ve çocuklarına taarruzda bulunulması, taraftarlarının onu korumak için harekete geçip kavgaya girmelerine sebep

⁴⁷⁴BOA, İ.MMS, 129/5537, 24 Ş 1309.

⁴⁷⁵BOA, İ.HUS, 24/1, 12 Za 1311

⁴⁷⁶BOA, Y.A.HUS, 301/7, 21 Z 1311

oldu. Bu arada İngiltere konsolosluğu Mirza Şirazi'nin önemli konumunu farkındaydı ve onu kendi nüfuzu altında bulundurmak için bazı girişimlere el atmıştı.⁴⁷⁷ Osmanlı Sarayının olayın ciddiyetini anlaması ve İngiltere'nin olaya karışmasını önlemek için hiç zaman kaybetmeden Mirza Şirazi'yi himaye ederek Şiilerin gönlünü alıp sorunu halletti. Bab-ı Ali Samerra olaylarının ayrıntılarını incelemek üzere bir komisyon kurulmasını sağladı ve Irak'taki Şiiler ile karşılıklı ilişkileri geliştirme yolları arayıp İran'ın Irak'taki nüfuzunu önlemek üzere harekete geçti.⁴⁷⁸ Bu olayda Kerbela Müçtehitleri de Samerra Şiilerini himaye altına alarak olaya karıştılar ve Şiilerin ayaklanmasında rol aldılar.⁴⁷⁹ Bağdat'ta Samerra olaylarına benzer olayların meydana gelmesi, 1893 yılında mezhebi rekabetlerin ve karmaşanın boyutlarını gözler önüne sermektedir. Buna benzer olaylar Irak'ın başka bölgelerinde de görülmüştür. Bağdat Şiileri halkın ve Ehl-i Sünnet'in onları tehdit ve tahkir eden vaazlarını Bab-ı Aliye şikayet ettiler. Bab-ı Ali yaptığı inceleme sonucunda yerel devlet memurlarını bu uygulamadan sorumlu tutup Nusret Paşa gibi bazı ordu komutanlarını Irak'tan ihraç etti.⁴⁸⁰

Osmanlı Devleti, Şiilerin Muharrem ve Safer aylarında yaptıkları dini merasimlerinin, Asker ve Zaptiye memurları tarafından daha kolay kontrol altına alınması için bir dizi tedbirler almaya çalıştı. Bunun için merasimlerin kısa yapılmasına ve daha az katılımcı olmasına gayret gösterdi. Nitekim 1900 yılında Osmanlı altıncı ordu müşirinin İstanbul'a gönderdiği raporda, Kazimiye şehrinde Muharrem ayının onuncu gününde gerçekleştirilen merasimlerin sakin geçmesinin sebebinin o yıl merasimlerin geçmiş yıllara oranla daha kısa sürmesine bağladı. Altıncı Ordu Müşiri, Muharrem ayının onuncu günü gerçekleştirilecek merasimlerden önce Sadrazamlığa gönderdiği mektupta, yas törenlerine yüz kişiden fazla katılımcı iştirak

⁴⁷⁷BOA, İ.HUS 24/1311 Za-12, 1 Za 1311

⁴⁷⁸BOA, İ.HUS 24/1311 Za-12, 1Za 1311.

⁴⁷⁹BOA, İ.HUS, 24/1, 12 Za 1311.

⁴⁸⁰BOA, Y.A. HUS, 299/27, 2 Z 1311.

edeceği takdirde mahalli yönetimin Şiilere karşı daha sert bir tepki göstereceğini belirtti.⁴⁸¹

Atabat-ı Aliyat'tan başka Muharrem ayı merasimlerinin gerçekleştirilmesinde hassas şehirlerden biri olarak görüyordu. İstanbul birçok tacir, diplomat ve sıradan İranlının yaşadıkları bir yerdi. Onlar Muharrem ayında kendilerine ait bilindik yerlerde toplanıyorlar ve dini merasimlerini gerçekleştiriyorlardı. 26 Ağustos 1890 yılında, zabtiye nazırı Muharremde gerçekleştirilen dini merasim hakkında şöyle rapor ediyor: "Her yıl Muharrem ayının onunda olduğu gibi, iki binden fazla İranlı, Üsküdar'da Ahmet Seyit deresinde bulunan kendilerine mahsus mekânda dini merasimlerini gerçekleştirdiler. Birçok kişi de bu merasimi izlemek üzere orda toplandı bu yüzden gerektiği kadar asker, jandarma ve polis olay yerine gönderildi." Raporu tutan kişi sözlerinin sonunda, bu merasimlerde olumsuz hiçbir gelişme olmadığını, Şiiler ve zabitler arasında tartışma olmaksızın merasim bittikten sonra herkesin sakince evlerine döndüğünü eklemiştir.⁴⁸²

Arşiv belgeleri ve tarihi bilgiler, Şiilerin dini inançlarının tahkir edilmesinin çoğunluğunun Sünni olduğu Osmanlı Devleti tebaası tarafından gerçekleştirilmediğini göstermektedir. Buna mukabil Şiilerin kendileri mezhebi çatışma ortamı yaratmıştır. Irak'ın tarihi ve coğrafi şartları ve özellikle İran Şii devleti ile olan komşuluğu, Irak'ta yerleşik azınlıkların imparatorluğun diğer azınlıklarına göre farklı şartlara sahip olmasına sebep olmuştur. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, genel olarak azınlık mefhumunun, İmparatorluk içersinde Irak'ta yerleşik Şiiler ile ilgili olarak kullanılması doğru değildir. Osmanlı arşivlerinde mevcut belgelerde, Şiilerin Irak'taki Sünnileri tahkir ettiğine dair bilgiler vardır. Mesela 7 Mayıs 1900 yılında Şiiler Hz. Peygamberin eşi Hz. Ayşe'nin resmini yapıp, sokaklarda gezdirmişler ve bu şekilde bu şahsiyete saygısızlıkta bulunmuşlardı.⁴⁸³ 6 Mayıs 1900 yılında, yine bu doğrultuda Şiilerin Kazımiye'de İmam Musa Kazım türbesinde ilk üç

⁴⁸¹BOA, DH. MKT, 2419/83, 1 B 1318

⁴⁸²BOA, Y.PRK.ZB, 5/108, 10 M 1308

⁴⁸³BOA, Y.PRK.ASK,161/19, 11 M 1318.

halifeye hakaret ettiler ve Erkan-ı Harbiye'den Esat Bey'in dediği gibi "Müslümanların kalplerin yaktılar."⁴⁸⁴

İran Devleti İran ve Irak dâhilinde Şii merasimlerini desteklemekteydi. İran devlet adamları, yöneticileri ve hepsinin üzerinde Kaçar Şahları daimi bir görev olarak Şii mezhebinin törenlerini yaymakta kendilerini görevli hissediyor ve bu merasimlere öncülük edip, ciddi meblağda maddi destek sağlıyorlardı. Bu tarz halk merasimlerine katılmak onların dindar yönlerinin halk arasında gelişmesine ve çeşitli halk tabakaları arasında On İki İmam ve Şii inançlarına bağlılıklarının göstergesi olarak algılanıyordu. Atabat-ı Aliyat'ta bu merasimlere yapılan resmi ve gayri resmi mali yardımlar bu doğrultuydu. 1895 yılında, İran Dışişleri Bakanlığı, Atabat-ı Aliyat'a yas merasim masrafları için Kербela ve Necef konsoloslarına yedi yüz ruble oranında ödeme yapıldığını onaylamıştı.⁴⁸⁵

⁴⁸⁴BOA, Y.PRK.ASK,161/19, 11 M 1318.

⁴⁸⁵SAMİ, 1 A 1 A L 831, Dosya: 240015815, 1313 H.Ş.

SONUÇ

19.yüzyılda Şiilik, Irak'ın güneyinde, Şehirli olmayan halk arasında yayılmaya başlamış; fakat bu yayılma, bazı çağdaş araştırmacıların belirttiği gibi Irak'ta İran devletinin tebliği sonucunda olmamıştır. Sünni aşiretler ve Araplar arasında Şiiliğin yayılması için ortam hazırlayan en önemli sebep, Atabat-ı Aliyat'ta âli makam müçtehitlerin sahip oldukları mezhebi makam ve mali nüfuzu altında yönetilen Şii eğitim sistem ve talebelerin aşiretler arasında yayılması için gösterdikleri çabalardır. Bunun yanı sıra, Irak Sünni medrese düzeninin ihmalkârlığı ve zaafı göz ardı edilmemelidir. Irak'ın imparatorluğun merkezinden uzak olması, devletin dini yönetim işlerine yeterince ilgilenememesi, aşiretlerin eğitimi ve öğretimi için kâfi derecede donanımına sahip olmamasına karşın, Şiiliğin dini eğitim olanakları sağlayan maddi ve manevi düzeninin cazibesi 19. yy.da Irak'ta Şiiliğin gelişmesine sebep olan amillerden sayılabilir.

Atabat-ı Aliyat'ta Şii İranlı ulema hakkında dikkat çekici bir diğer unsur da, ulemanın Kaçarlı Hanedanı ile pek de sıcak olmayan ilişkisidir. Osmanlı Devleti bu durumun farkında olarak, ulemanın İran devletine olan bu mesafesinden faydalanmaya çalışmış, İranlı Şii ulema ve müçtehitleri kendi tarafına çekip, onlardan İran ile olan ilişkisinde etkili bir unsur olarak faydalanmaya çalışmıştır. Şii ulemanın İran hükümeti ile uzlaşmaması, hükümetle ilgili Şii siyasi düşüncesine ve fikhî nazariyesine bağlıdır. Şii ulema imamlara münhasır kıldıkları meşru hükümet anlayışı dolayısıyla her türlü siyasi nizam ve devlet mefhumuna muhalif olmuşlar ve On İkinci İmam'ın kayıp olması döneminde her türlü siyasi düzeni zulüm olarak algılıyorlardı. Kaçar hanedanının siyasetleri de ulemanın ve Şii olan İranlı halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Hükümetin ulema ve halka karşı uyguladığı zalimce siyaseti, devletin iktisadi anlamda geri kalmışlığı, İran'ın iktisadi, içtimai ve siyasi konularında ecnebi ve Hıristiyanların nüfuz etmesi için uygun ortam hazırlanması gibi konular halkın ve ulemanın hoşnutsuzluğuna sebep olan meselelerdir. Irak'taki ulema ve Osmanlı devlet

adamları, Irak'a yerleşmiş olan İranlı ulema ve Şiiilerle komşuluğu sonucunda bu konulardan haberdar olmuşlardır. İran dâhilinde ki işlerde Irak'taki İranlı müçtehitlerin gücünün iyice farkında olan Osmanlı yönetimi, defalarca yerel yönetimlere müçtehitlerle olan ilişkilerini geliştirerek onların Osmanlıya yönelmelerini sağlamalarını tavsiye ediyordu.

Osmanlı Devletinin Atabat-ı Aliyat'ta mukim Islahat ve Meşrutiyet taraftarı İranlıların faaliyetleri hususundaki siyaseti iki şekilde beyan edilmiştir. II. Abdülhamit'in istibdat yönetiminin hâkim olduğu Bab-ı Ali ve Irak yerel yönetimi İranlıların mukaddes topraklarda meşrutiyet taraftarı hareketlerini hoş karşılamıyorlardı ve açık ve gizli olarak Kaçar Hanedanı Muhammet Ali Şah taraftarları ile birlikte Osmanlı topraklarında özgürlük düşüncelerinin yayılmasını önlemeye çalışıyorlardı. Bütün bunlarla birlikte, Osmanlı hükümeti ilk aşamada, Atabat-ı Aliyat'ta İranlı meşrutiyet karşıtları ve taraftarlarının çatışması meselesini İran'ın dâhili bir sorunu olarak görüyor ve bu faaliyetlerde tarafsızlığını korumaya çalışıyordu. II.Abdülhamit iktidarı yıkıldıktan ve İttihat ve Terakki partisinin siyasetiyle II.meşrutiyet'in ilanından sonraki aşamada ise, olaylar İran meşrutiyet taraftarları lehine değişti ve böylece Muhammet Ali Şah taraftarları ve meşrutiyet karşıtlarının güçleri zayıflamaya başladı.

İran müçtehitleri, Irak'ta İran toplumunun isimsiz ve gayri resmi memuru durumundaydılar. Onlar, cihanda Şii âlemin hilafet ve riyasetliği iddiasında olan Kaçar hükümeti ile uzlaşmayı düşünmeksizin, bu topraklarda Şii toplumunun ve bazen de İran'ın Irak'taki siyasi itibarını ve nüfuzunu korumaya çalışıyorlardı. Bununla birlikte onlar Osmanlı topraklarında bilinçli siyasi bir hedef gütmeksizin ve farkında olmaksızın İran'ın dış siyaset araçlarından biri durumuna gelmişlerdi. Elbette, İran ile Osmanlı Devletinin siyasi rekabetlerinde, kendi doğdukları toprakları ve Şiiilerin menfaatlerini yabancılara karşı savunmak için İran tarafını tutuyor olmaları doğaldır. Her halükarda Osmanlı Devleti, İran iç siyasetinde müçtehitlerin önemini ve onların İran Devleti ile sıcak olmayan ilişkilerini anlayıp, bu güçlü dini

rehberlerle iyi ilişkiler kurarak Irak topraklarında oluşmuş bu potansiyeli İran nüfuzunu kontrol altına almak ve bölgede İslam İttihadı siyasetini geliştirmek için kullanmak istiyordu. Atabat- ı Aliyat'ta yaşayan İranlı ya da İranlı olmayan Şii müçtehitler İran ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerde ortada bir halka görevi görmekteydiler ve Irak'ta yerel yönetim ve halk arasında ortaya çıkan münakaşalar çoğunlukla bu müçtehitlerin arabuluculuğu ile halledilmekteydi.

Diğer taraftan Osmanlı memurları ve Irak dini makam sahipleri, İran devletinin her halükarda Irak'taki Şiilerin dini faaliyetlerinde arka planda yer aldığını düşünmekteydiler ve Şiilerin faaliyetleri üzerinde kontrol sağlanamaması halinde Osmanlı hâkimiyeti altındaki bu topraklarda Şii hüviyetinin güçleneceğine inanıyorlardı. Bu bölgede, İranlılara ve Şiilere müspet bir bakış açısı yoktu ve merkezi hükümetin Sünni ve Şii ihtilaflarını ortadan kaldırmak ve İslam birliğini yaratmak için uyguladığı müsamahalı siyasetleri sorunları çözecek oranda sonuca varmadı. Şii ve Sünni ahali arasındaki umumi rekabetleri devletin kanun ve emirleri dışında davranıyordu ve bu rekabetler mezhebi karmaşaya ortam hazırlıyordu.

Her ne kadar Osmanlı Devleti, Irak'ta Şiiliğin ne durumda olduğunu ve İran ile ilişkilerinin boyutlarını iyi anlamış olsa da Atabat-ı Aliyat'ta uyguladığı siyaset, tek ve istikrarlı bir siyaset değildir. Bab-ı Ali ve Bağdat mahalli İdarenin Atabat-ı Aliyat'ta Şiilerle ilgili siyasetlerinde farklı bakış açıları ve uygulamaları bu güçsüzlüğün en açık göstergesidir. Şiiliğin yayılmasını önlemekte maruz kalınan başarısızlık, İranlı ziyaretçilerin mukaddes topraklarda yaşadıkları sorunların devam etmesi, yerel ahali arasındaki Şii-Sünni çekişmeleri hususunda çözümler getirmekte yetersiz olunması ve yanlış uygulamalara gidilmesi Osmanlı Devletinin, Irak'taki potansiyelleri kullanıp, İslamcılık çerçevesinde tam bir İslam İttihadını gerçekleştirmekte başarısız kalması bizzat bu tezat ve ikilikten kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Belgeleri

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Y.PRK.UM: Yıldız Perakende-Umum Vilayetler Tahrirâtı

Y.PRK. AZJ : Yıldız Perakende-Arzuhal ve Journaller

Y.PRK.MK: Yıldız Perakende-

Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende-Komisyenler Maruzatı

Y.PRK.HR: Yıldız Perakende-Hariciye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.EŞA: Yıldız Perakende-Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı

Y.PRK.A: Yıldız Perakende-Sadaret Maruzatı

Y.PRK.ZB: Yıldız Perakende-Zabtiye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.ASK: Yıldız Perakende-Askeri Maruzat

Y.PRK.MF: Yıldız Perakende-Maarif Nezareti Maruzatı

İ.DH: İrade -Dahiliye

İ.ML: İrade-Maliye

İ.MŞH: İrade-Meşihat

İ.HUS : İrade-Hususi

İ. ASK: İrade-Askeri

İ.EV: İrade-Evkaf

İ.MMS: İrade-Meclis-i Mahsus

DH.TMIK.S: Dahiliye-Tesri-i Muamelat ve İslahat Komisyonu

DH.MKT: Dahiliye Mektubi

DH.MUİ: Dahiliye-Muharebat-i Umumiye idaresi

A.MKT.UM: Sadaret Mektubi-Umumi Vileyaet

ML.MSF: Maliye Masraf Defterleri

MV: Meclis-i Vükela

Y.MTV: Yıldız Mütanevvi Maruzat Evrakı

Y.A.RES: Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y.A.HUS: Sedaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.EE: Yıldız Esas Evrakı

ŞD: Şura-yı Devlet

HR.TO: Hariciye Tercüme Odası

Ayn.Def: Ayniyat Defteri

BŞK: Başkitabet

2. Merkez-ı Asnad ve Tarih-i Diploması Vezaret-ı Harice-i İnan, (MAVHi)

İnan Hariciye Bakanlık Arşivi

Karton:1,2,6,11,12,14,17,19,22,35,40

3. Sazman-ı Asnad-ı Milli-i İran, (SAMİ), İran Milli Arşivi

4-Yayınlanmış Belgeler

Güzide-i Esnad-ı İran ve Osmani, Vahid-i Neşr-i Asnad-i Defter-i Mutaleat-ı siyasi ve beyne'l- mileli, Tahran 1369.

Muahidat ve Karardadha-i Tarihi der Doreh-i Kacar, hazırlayan: Kulam Riza Tabatabayi, Mokufat-İrec Afşar yayınları, Tahran 1373.

Esnad ve mükatebat-ı Tarihi İran, hazırlayan: Muhammed Riza Nasiri, 1.Cilt, Keyhan yayınları, Tahran 1366.

B.Gazeteler

Ahter

Hablü'l- Metin

Hikmet

Ruznameh-i Anjümen-i Tebriz

C.Kitaplar ve Makaleler

ABRAHAMİAN, Ervand, **İran beyn-i Do İnkilab**, farsça çev: Ahmed Gülmammedi, Muhammed İbrahim Fattahi, Tahran 1382/2004.

ADEMİYYET, Feridun, **Emir Kebir ve İran**, Tahran 1385/2007.

ADEMİYYET, Feridun, **Endişeh-ye Terakki ve Hükümet-i Kanun**, harezmi yayınları, Tahran 1385/2007.

ADEMİYYET, Feridun, **Şureş ber İmtiyaznameh-i Reji**, Tahran 1360/1982.

ADİBÜ'L-MEMALİK, **Safarname-i Adibü'l-Memalik be Atabat (1273.H)**,
hazırlayan: Mesud Gülzari, İntişarat Dadcu, Tahran 1364/1985.

ADİLİ, Muhammed, **Rahnima-i zuvvar-i Atabat-i Aliyat-i Mukaddise-i İrak**,
Merkezi yayınları, Tahran?.

ALGAR ,Hamed, **Din ve Devlet der İran**, farsça çev: Abülkasım Sırri, Tahran
1369/1990.

AL-I MAHBUBE, Cafer Şeyh Bakır, **Maziu'l-Necef ve Haziruha**, Daru'l-Ezva,
Beyrut, 1406/1986.

ASNAD-I EMİNÜ'D-DEVLE, hazırlayan: İsfahanian, Farsça çev: Kudretü'l-
Lah Roşeni, Danişgah-ı Tahran, 1358/1979.

ATABAT-I ALİYAT, Arş-ı Derecat, hazırlayan: Seyyed ali Mucani, Mecm'a
Cihani-i Ahl-i Beyt, Tahran, 1389/2010.

AUBEN, Jan, **İran-ı imruz,(1906-1907)**,Farsça çev: Ali Asger Saidi, Züvvar
yayınları,Tahran,1362/1983.

AZDÜ'L-MÜLK, **Safarname-i Azdü'l- Mülk**, hazırlayan: Hasan Mürselvend,
Müassese-i Pejuhiş ve Mütaleat-ı Ferhengi, Tahran, 1370/1991.

BABAİ, Said, **Simay-ı Necef-ı Eşref**, sazman-ı Teblikat-ı islami yayınları,
Tahran, 1376/1997.

BOSWORTH, Kliford Edmaund, **Sülaleha-i İslami**, Farsça çev: Feridun
Bedrei, Bünyad-i Ferheng yayınları, Tahran, 1349/1970.

BELAGİ, Abdul-Hücce, **Tarih-i Necef-i Eşref ve Hire**, Mazaheri,
Tahran,1368/1989.

- CAFERİ, Seyyed Hüseyin Muhammed, **Teşeyyu' der Mesir-e Tarih**, Farsça çeviri: Muhammed Taki Ayetu'l-Lahi, Tahran, Defter Neşr-i Ferheng-i İslami, 1374/1995.
- CAFERİAN, Resul, **Atlas-ı Şia**, İntişarat-ı Sazman Coğrafiya-i Niruhay-i musalleh, Tahran,1388/2009.
- CAFERİYAN, Rasul, **Teşeyyu' der Irak, Merce'iyet ve İran**, Müessese -i Mütalaat-ı Tarih-i Müasır, Tahran, 1386/2007.
- CEVDET PAŞA, **Tarih-i Cevdet Paşa**, 'Amire Matbası, İstanbul, 1292/1875.
- ÇETİNSAYA, Gökhan ,“İsmi Olup Da Cismi Olmayan Kuvvet, II Abdülhamid'in Pan-İslamizma Politikası Üzerinde Bir Deneme”, *Osmanlı*, c. II. Siyaset, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- DEFTERİ, Ferhat, **Tarih ve Akaid-i İsmailiye**, farsça çev: Feridun Bedrei, Neşr-i Furuzan, Tahran,1376/1997.
- DERİNGİL, Selim, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2007.
- DERİNGİL, Selim, “The Struggle against shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman /counter-Propaganda”, *Die Welt des Islams*, New Ser., Bd. 30, Nr. 1/4. (1990).
- DEVLET ABADI,Yahya, **Hayat-ı Yahya**, Attar-Firdevsi yayınları, Tahran 1371/1992.
- DÜNBELİ, Abdurrezak Beyk, **Measirül-Sultaniyye**, GholamHüseyin Zergeri Nejad, İran Gazetesi yayın evi. Tahran 1383/2004.

- EDRİSİ ARİMİ, Mihri, **Tarih-ı Tahavvulat-ı Saiyasi**, İctimai, İktisadi ve Ferhengi-i İran der devre-i Afşarian ve Zendian, Peyami Nur yayınları, Tahran,1385/2006.
- EL-AZZAVİ, Abbas, **Tarihü'l- Irak Beyne-ı İhtilaleyn**, Bağdat, Ticaret ve Tibaat Basımevi, 1955.
- EL-BARAKİ Seyyed Hüseyin bin Ahmet, **Tarihe'l-Küfe**, Beyrut, Daru'l-Ezva, 1987.
- EL-BİLAZÜRİ ,Abu'l-Hasan Bin Yayha, **Fütuḥ'ul- Büldan**, Neşr-ı Nukre, Farsça çev: Mohammed Tevekkül, Tahran,1337/1958.
- EL-KURANİ EL-AMİLİ, Ali, **Sililetü'l- Kabailü'l- Arabiyye Fi'l -Irak (El- Irak Arine'l-Kabailel'-Arabiyye)**, Bağdat, 2010.
- EL-İFRİKİ EL-MİSRİ, İbn-i Manzur, El-İmam'ul-Allame Ebi Fazıl Cemaleddin Muhammed Bin Mükerrrem, **Lisanü'l-Arab**, Neşr-i Edebi'l-Hawze,Kum, 1405/1984.
- EL-HALİLİ, Cafer, **Mevsu'ehu'l-'Atabat'l-Mukaddise**, Müessise el alemi lil-matbuat, 1407/1986.
- EL-KADDAME, Bin Cafer, **El -Harac ve san'atü'l Kitabe**, Neşr-i Elborz, Tahran, 1370/1991.
- EL-KAZVİNİ, Zekeriyya Bin Muhammed ibn-i Mahmud, **Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad**, Beyrut, Letteba'e ven'-Neşr, Darı-Sar, Dar-ı Beyrut, 1380/1960.
- EL-MAKDESİ, Ebu Abdullah Muhammed İbn-i Ahme, **Ahsenü't-Tekasim fi Marifet'ül-Akalim**, Farsça çev: Alinaki münzavi, Şirket muelifan ve Müterciman,Tahran,1361/1982.

EL-MES'UDİ, Ali İbn-i Hasan, **Mürücü'z-Zaheb ve Me'adını'c-Cevahir**, Çevirmen: Abulkasım Payende, Bongah-ı Tercüme ve neşr-ı Kitap, Tahran 1347/1968.

EL-VERDİ, Ali, **Tarih-i Irak**, Farça çev: Hadi Ansari, Şirket Çap ve Neşr-i Beyne'l- Millel, Tahran,1389/2010.

EL-YAKUBİ, Ahmed bin Ebi Yakub, **El-Büldan**, Farsça çev: Mohammed İbrahim Ayeti, Bongah Tercume ve Neşr-i Kitap, Tahran, 2536/1977.

EMİNÜ'D-DEVLE, Mirza Ali Han, **Hatirat-ı Siyaysi-i Mirza Ali Han**, hazırlayan: Fermanferma, Tahran,1341/1962.

ERASLAN, cezmi, "İrak'ta Türk-İngiliz Rekabeti: (1876-1915)", **İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sayı: 35, İstanbul, 1994.

ERASLAN, cezmi, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri", **Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, istanbul, 1991.

ERASLAN,cezmi, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, 1992.

ESTER ABADİ, Mirza Mehdi Han, **Cihangüşa-i Nadiri**, hazırlayan: Abdullah Envar, Encüman-ı Asar-ı Milli yayınları,Tahran,1377/1998.

FAHRULMÜLK, Abulhasan han, **Ez Harem Ta Harim, Sefernameh-ye Abulhasan han Fahrulmülk Be Atabat**, hazırlayan: Muhammed Riza Abbasi, İntişarat sazman-ı Asnad-ı Milli-i İran, Tahran,1372/1993.

FAKİHİ, Ali Asghar, **Al-ı Buya Nahostin silsile-i Kodretmend Şi'a**, Saba yayınları, Tahran,1375/1996.

FERİNİ, Azermidoht, **Mesail-i Merzi-i İran ve Irak**, Amir kebir yayınları, Tahran, 1367/1988.

FEYZ, Mirza Abbas, **Tarih-i Kazemeyn ve Bağdat**, Kum ?.

FİGUERA, Garcia du Silva, **Sefername**, Farsça çev: Gholamreza Sami'i, Neşr-ı Nev yayınları, Tahran,1363/1984.

HAFIZ ABRU, **Coğrafiya -i Hafız Abru**, Miras-ı Mektub, Tahran,1375/1996.

HAİRİ, Abdülhadi ,**Teşeyyu ve Meşrutiyet der İran ve Nekş-i Iranian- i mukim –i Irak**, Amirkebir yayınları, Tahran,1377/1998.

HALAÇOĞLU,Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.

HAMPHER, **Hatirat-ı Hamfer Casus-ı İngilizisi der Memalik-i İslami**, Farsça çev: Hasan Müayyidi, EmirKebir yayınları, Tahran, 1361/1982.

HARDİNG, Sir Artur, **Hatirat-ı Siyasi sir Artur Harding**, Farsça çev: Cevad Şeyhü'l islami, Neşr-i Danişgahi, Tahran,1363/1984.

HAYDERİ BAĞDADİ, İbrahim, **Ünvanü'l- Mecd Fi Beyan-ı Ahval-ı Bağdat ve'l –Basra ve'l- Neced**, Darü'l Hikme yayınları, Londra, 1419/1998.

HİMEVİ BAĞDADİ,Yakut, Şehabeddin Abi 'Abdullah, **M'ücemü'l- Büldan**, Farsça çev: Ali Neki Münzavi, Sazman-ı Miras-ı Ferhengi, Tahran, 1383/2004.

HURŞİD PAŞA, Mehmet, **Seyahetname-i Hudud**, Çevrimyazı: Alaattin Eser, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık Ltd.Şti, İstanbul, 1997.

HUŞENG MAHDEVİ, Abdü'l-Riza, **Tarih-i Revabit-i Harici-i İran**, Emir Kebir yayınları, Tahran, 1369/1990.

İBN BATUTA, **Rahle ibn Batute**, Ageh, Tahran, 1376/1997.

İHTİŞAMÜ'S- SALTANE, **Hatırat-ı İhtişamü's-Saltane**, hazırlayan: Seyyid Mehdi Musevi Züvvar, tahrân, 1366/1987.

İMAMİ, Muhammed Taki, "Sülh-ı Amasiya ez Didgah-ı müverihan-ı Türk", Feslname-i Mütaliat-ı Tarihi, **Meşhed Firdevsi Üniversitesi Degisi**, sayı 7-8, 1384/2005.

İNALCIK, Halil, Seyitdanlıoğlu, Mehmet, Tanzimat **Reform Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Fonix Yayınları, Ankara, 2006.

İNAYET, Hamit, **Andişeh-i Siyasi der İslam-ı Muasır**, Farsça çev: Bahaidin Hürremşahi, Harezmi yayınları, Tahrân, 1372/1993.

İSEVİ, Charls, **Tarih-i İktisadi-i İran**, farsça çev: Yakub Ajend, Gostareh yayınları, Tahrân, 1369/1990.

İSFAHANİ, İmadüd'din Hüseyin, **Tarih-ı Coğrafiya-i Kerbela-ı Müalla**, Mecelley-i Hired, Tahrân?.

İSMAL ANSİKLOPEDİSİ, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1966.

İTİMAD'ÜS-SALTENE, Muhammed hasan han, **Miratü'l-Büldan**, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahrân, Tahrân, 1367/1988.

İTİMADÜ'S-SALTANA, Muhammed hasan han, **EL-Maasır ve'l- Asar**, hazırlayan: İrec Afşar, Asatir yayınları, Tahrân, 1374/1995.

İTİSAMÜ'L -MÜLK, Mirza Hanlerhan, **Sefername**, hazırlayan: Menuçih Muhammedi, Şirket Sahami Has yayınları, Tahrân, 1351/1972.

İTİZAD'ÜS-SALTENE, Ali kulu Mirza, **Eksirüt-Tevarih**, Cemşid Kiyân Fer çalışmalarıyla, Veysen yayınları, Tahrân, 1370/1991.

İTİSAMÜ'L-MÜLK, Mirza Hanler Han, **Sefername**, hazırlayan: Seyyid Menüçih Muhammedi, Tahrân, 1351/1972.

KADİRİ, Hatem, **Andişeha-i Siyasi De islam ve İran**, Semt yayınları, Tahran, 1382/2003.

KALANTARİ, Yahya, **Fath-ali Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1797-1834)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1976.

KARAÇANLU, Hüseyin, **Coğrafiya-yı Tarihi-i Keşverha- yı İslami**, Semt yayınları, Tahran, 1380/2001.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

KAŞANİ, Abulhasan Gaffari, **Gülşen-ı Murad**, hazırlayan:Gholamriza Tabatabai Mecd, Zerrin yayınları, Tahran 1369/1990.

KAYSERİ, Ali, **Roşenfikran-i İran der karn-i Bistum**, çev: Muhammed Dehgani, Hermes yayınları, Tahran, 1384/2005.

KESREVİ, Ahmed, **Tarih-i Meşruteh-i İran**, Emir Kebir yayınları, Tahran 1378/1999.

KILIÇ, Remzi, **Irak Ve Suriye' nin Tarihi Coğrayası (XIX. Yüzyıl Sonu)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1990.

KİRMANİ, Nazimü'l-İslam, **Tarih-i Bidari-i İranian**, Emirkebir yayınları, Tahran, 1363/1984.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, **Osmanlı-İran İlişkileri, 1578-1590**, İÜE, İstanbul, 1962.

LABBAF, Zehir, **İrak ve Revabit-i An ba İran**, A'alami yayınları, Tahran, 1352/1973.

LESTRANGE, **Coğrafiya-i Tarihi-i Serzeminha-ı Hilafet-ı Şarki**, farça çev: Mahmud İrfan, Bongah Tercume ve Neşr-i Kitab, Tahran, 1337/1958.

LONGRİGG, Stephen Hemsley, **İrak 1500-1900, Tarih-i Siyasi, İctimai ve İktisadi**, Farsça çev: Asadullah Tavakuli, Astan-ı Kuds Razavi, Meşhed, 1378/1999.

LORİMER, **Delilü-l Halic**, çev: Katar Hakiminin Kültür Bürosu, Beyrut, 1970.

MALKOM, Sir John, **İran Tarihi**, çeviri: Mirza Hayret, Dünya-i Kitap yayınları, Tahran, 1362/1983.

MAKDESİ, Abu Abdullah Muhammed ibn-i Ahmet, **Ahsenü't-Tekasim fi Marefetü'l- Ekalim**, Farsça çev: Alinaki münzavi, Şirket muelifan ve Müterciman, Tahran, 1361/1982.

MARUFOĞLU, Sinan, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", **İrak Dosyası**, cilt I, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, İstanbul, 2003.

MARAŞİ, Ala'addin, **Tabiiyet der İran**, Tahran, 1316/1937.

MELİKZADE, Mehdi, **Tarih-i İnkilab-ı İran**, İlmî yayınları, Tahran, 1358/1979.

MERVİ, Muhammed Kazım, **'Alem-Aray-ı Nadiri**, hazırlayan: Muhammed Amin Riyahi, İlmî yayınları, Tahran, 1374/1995.

MİRZA ABU TALİB HAN, **Mesir-i Talibi**, hazırlayan: Hadiv Jam, İlmî ve Ferhengi yayınları, Tahran, 1373/1994.

MUSEVİ El-Zencani, Seyyed İbrahim, **Cevleh-u Fi'l-Emakene'l-Mukaddese**, müassise el-alemi Lil- Metbuat, Beyrut, 1405/1985.

MUTAMİD, Farhad, **Ravabit-i Siyaysi-i İran ve Osmani**, İbn-i Sina yayınları, Tahran?.

MÜHENDİS BAŞI, Mirza Seyyed Cafer han, **Risale-i Tahkikat-i Sarhaddiye**, hazırlayan: Muhammed Müşiri, Bünyad Fereng İran yayınları, Tahran, 1348/2005

MÜSTEVFİ, Hamdullah, **Nüzhatü'l Kulub**, hazırlayan: G. Lestrangle, Dünya-i Kitap, Tahran, 1362/1983.

NAKAŞ ,İshak, **Şiatü'l Irak**, Arabca çev: Abdüllah Naimi, Darü'l-Medi Li'l Sikafetü ven'-Neşr, Dimaşk, 1996.

NAKASH İshak, "The conversion of Iraq's tribes to shicism", **Int. J Middle East /stud.** 26 (1994).

NAMİ, Muhammed Sadık, **Tarih-i Giti-Güşa**, hazırlayan: Said Nefisi, İkbal yayınları, Tahran, 1317/1938.

NASIR HÜSREV, **Sefername-i Nasır Hüsrev**, Hazırlayan: Mohammed Debir Siyaki, İntişarat-ı Züvvar, Tahran, 1381/2002.

NASIREDDİN ŞAH, **Şehriyar-ı Cadeha**, hazırlayan: Muhammed Riza Abbasi, Perviz Bedii, Sazman Asnad Milli İran, Tahran 1372/1993.

NASIREDDİN ŞAH, **Sefernameh-i Ataba-ı Nasireddin Şah**, hazırlayan: İrec Afşar, Ferdevsi-Attar yayınları, Tahran, 1363/1984.

NASİRİ, Muhammad Riza, **Nasireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)**, Institute For The Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1991.

NECCAR, Cemil Musa, **El İdaretül- Osmanniye fi Vilayet -i Bağdat**, Mektebt Medbuli yayınları, Kahire, 1991.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

Osmanlı Devlet Tarihi, 1.Cilt, Editör: E. İhsanoğlu, Feza Gazeteçilik A.Ş, İstanbul, 1999.

ÖZCAN, Azmi, **Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Türkiyr Diyanet Vakfı, Ankara, 1997.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü**, cilt I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.

REİSNİA, Rehim, **İran ve Osmani der Astane-i Karn-i Bistum**, Sutudeh yayınları, Tahran, 1374/1995.

RUMLU, Hasan Bey, **Ahsenü't-Tevarih**, hazırlayan: Charles Normen Siden, Şem Kütüphanesi, Tahran, 1347/1968.

Salname-i Devlet 1286, (def'a-i 24), Darettebaa-i Amire, İstanbul ?.

Salname-i Devlet 1274, Darettebaa- i Amire, İstanbul ?.

Salname-i Devlet 1305, (def'a-i 43), Maarif Nezaret-i Celilesi, İstanbul, 1305/1888.

Salname-i Devlet 1325, Maarif Nezaret-i Celilesi, İstanbul, 1325/1907.

Salname-i Bağdat, 1319/1901.

SİPEHR, Abdülhüseyn han, **Yaddaştıha-imelikü'l Müverrihin ve Mir'atül Vakayı -ı müzafferi**, hazırlayan: abdülhüseyn Nevai, Tahran, 1368/1989.

SİPEHR, Muhammed Taki, **Nasihüt' Tavarıh**, İslamiyye yayınları, Tahran, 1353/1974.

SİR JOHN MALKOM, **Tarihi-İran**, çeviri: Mirza Hayret, Dünya-i Kitap yayınları, Tahran, 1362/1983.

SİVORY, Roger, **İran-ı Asr-ı Safavai**, Fransıya çev: Kambiz Azizi, Neşr-i Merkez yayınları, Tahran, 1376/1997.

SIFATGÜL, Mensur, **Feraz ve Furud-ı Safavian**, Kanun-u Endişe-i Civan Yayınları, Tahran, 1388/2009.

ŞAMİM, Ali Asghar, **İran der Doreh-i Saltanat-i Kacar**, İtişarat-ı Müdebbir, Tahran, 1375/1996.

TABERİ, Muhammed İbn-i Cerir, **Tarih-i Taberi**, Farsça Çeviri: Abul-Kasım Payende, Bongah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap, Tahran, 1354/1975.

Tarih-i İslam, Cambridge Üniversitesi Araştırma Merkezi, editör: P.M.Hault, Ann,

K,s Lempton, çeviri: Ahmet Aram, Amir Kebir yayınları, Tahran, 1386/2007.

Türk Ansiklopedisi, Cilt XXI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1971.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2002.

TÜRKMAN, İskender Bey, **Tarih-i 'Alem-Aray-i 'Abbasi**, hazırlayan: İrec Afşar, Emir Kebir yayınları, Tahran, 1350/1971.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, IV. Cilt, II. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

WILEY, Joyce N, **The Islamic Movement of İraqi Shi'as**, Lynne Rienner Publishers, London?.

ÖZET

ARABKHANİ, Rasool. Sultan II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Atabat-I Aliyat (Samerra, Kerbela, Kazımiyye, Necef), Doktora Tezi, Ankara, 2012.

Irak'ta, İranlılar tarafından "Atabat-ı Aliyat" yani Yüksek Eşikler olarak ifade edilen Şii mukaddes şehirleri olan Necef, Kerbela, Kazımiye ve Samerra, Osmanlı İmparatorluğunun en doğusunda yer alan şehirler olarak, II .Abdülhamit döneminde Osmanlı ve İran siyasi ilişkilerinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı imparatorluğunun İran toplumu ile tarihi, kültürel ve dini ortaklıkları olan bu toprakların, Şii olan İran rakip devletin sınırlarına yakınlığı, Şii imamlardan altısının türbesinin bu topraklarda defin edilmiş olması, İran ve Şii dünyasının en önemli mezhebi önderlerinin bu topraklarda bulunması, Osmanlının İran ile olan ilişkilerinde, dış siyasetini uygulamada bu toprakların maddi ve manevi potansiyelinden faydalanmak istemesi ve II.Abdülhamit'in İslam İttihadı siyasetindeki önemli rolü Atabat-ı Aliyat'ı her iki devlet nazarında önemli kılan sebeplerdir. Her iki devlet yönetici ve siyasetçileri çeşitli yollarla kendi nüfuzlarını bu topraklarda artırmaya ve birbirleriyle olan siyasi ilişkilerini bu potansiyel çerçevesinde düzenlemeye çalışmışlardır.

II. Abdülhamit döneminde Irak'ta Şiiliğin yayılmaya başlaması, Atabat-ı Aliyat'ın İran'ın dâhili siyasi meselelerindeki öneminin artması, mukaddes şehirlerde İranlı muhacirlerin nüfusunun gün geçtikçe çoğalması, Sünni ve Şii arasındaki rekabetin oluşması ve Bağdat vilayeti yerel İdarenin memurlarının Şii olan İranlılara karşı tutum ve davranışları İran ve Osmanlı ilişkilerinde bir takım sorunları da beraberinde getiren amillerdendir.

Bu Tez çalışmasında, Farsça, Arapça ve Türkçe kaynaklara dayanılarak Atabat-ı Aliyat'ın II.Abdülhamit döneminde Osmanlı ve İran devletleri arasındaki münasebetlerde önemi beyan edilmeye çalışılmıştır. Aynı hedef doğrultusunda, Atabat-ı Aliyat'ı kuşatan bu toprakların coğrafi,

tarihi ve kültürel özelliklerini tanıtarak, İran ve Osmanlı Devleti nezdinde yeri ve öneminin yanı sıra, her iki devlet arasında ilişkilerin oluşmasında ne şekilde etkili olduğu araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

1. Atabat-ı Aliyat
2. Osmanlı
3. Şiilik
4. II. Abdülhamit
5. İran

ABSTRACT

ARABKHANI, Rasool. The Role Of Atabat-i Aliyat In Ottoman-Iran Relations Under Sultan II. Abdulhamid (Samerra, Kerbela, Kazimiyye, Nejef), Ph.D Thesis Ankara, 2012.

Shiite sacred cities of Arab Iraq known as Atabat-e Aliyat (The prominent Shrines) by Shiites, including Najaf-e Ashraf, Karbala, Kazimin and Samerra as the farthest eastern colonies of Ottoman empire as well as population centers of its Shiite minority, enjoying a high role in Ottoman ties with Iran under Abdulhamid II.

Historical, cultural and religious common points of this part Ottoman empire with Iranian community along with its nearness to rival and shiite regime of Iran and presence of 6 shiite imams' shrines in above mentioned cities in which the most influential religious leaders of Iranians and Shiites lived, provided them with material and spritual capacities, important for Ottoman Sultans to conduct their foreign policies in case of Iran for which Abdulhamid considered a great role in his Islamic Unity Policy, were all among factors that made them be of crucial importance in the eyes of both Iran and Ottoman Empires. Statesmen of both countries tried to extend their domain influence over them in different ways and make use of their potentials to regulate their mutual political ties. Also presence of some other issues like increasing Shiite population in Iraq in this era, high importance of these cities in Iran's internal political affairs, overwhelming number of Iranian immigrants residing there, rivalry between sunni majority and Shiite minority and mistreatment of Baghdad province local officials with Iranians and Shiites there were among other factors that challenged Iran-Ottoman ties under Abdulhamid II.

This disertation tries to shed light on the status of these sacred cities in Iran-Ottoman ties under Abdulhamid the 2nd through using Persian, Turkish and Arabic sources. To achieve this goal, first historical cultural and

geographical characteristics of this land are introduced and then we attend the role and importance of them for Iran and Ottoman government and their impact on the mutual ties.

Keywords:

1. Atabat-e Aliyat
2. Ottoman
3. Iran
4. Abdulhamid II
5. Shiite